

ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ

σύγχρονος καπιταλισμός καί έπανάσταση

δημιλον / θιβλία

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Προλογικό σημείωμα για την ελληνική έκδοση	7
Προκαταρκτικό σημείωμα	9
‘Η κρίση του παγκόσμιου καπιταλισμού και η παρέμβαση του κόμματος στους αγώνες	13
Πολιτική εισήγηση για τό 5 ^ο συνέδριο του Κ. Δ. Κ.	37
Σημειώσεις για τή διεθνή κατάσταση	63
‘Η πολιτική του δυτικού μπλόκ	93
Τό 1953 και οί εργατικοί αγώνες	101
Κατάσταση του ίμπεριαλισμού και προοπτικές του προλεταριάτου	103
Οί κοινωνικές τάξεις και ό κ. Τουραίν	149
Οί άγγλικές έκλογές	171
Τό έπαναστατικό κίνημα στό σύγχρονο καπιταλισμό	177
‘Επίμετρα στην πρώτη άγγλική έκδοση του Ε. Κ. Σ. Κ.	293
Είσαγωγή στην άγγλική έκδοση του 1974	307
‘Η σπουδάξουσα νεολαία	334
Ρωγμές στό Δυτικό Μπλόκ	351
Μερικές παρατηρήσεις σχετικά μέ τό «πλούσιοι και φτωχοί στην ‘Αμερική»	359
‘Η κρίση τής σύγχρονης κοινωνίας	363

ΤΟ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ · ΣΤΟ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟ*

Ἡ ἔκταση αὐτοῦ τοῦ κειμένου καί ἡ ἀνάγκη συνελπῶς νά δημοσιευτεῖ σέ πολλές συνέχειες αὐτῆς τῆς ἐπιθεώρησης μᾶς ὑποχρεώνει νά παρουσιάσουμε προεισαγωγικά μιὰ περίληψη τῶν κυριότερων θέσεών του.

Ἐντίθετα μέ τή δραστηριότητα τῶν μαζῶν στίς καθυστερημένες χώρες, ἡ πολιτική ἀπάθεια τῶν ἐργατῶν πού βαστάει καιρό τώρα, φαίνεται νά χαρακτηρίζει τίς σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες. Στή Γαλλία ὁ γκολισμός, ἡ πολιτική πού ἐπιχειρεῖ τόν ἐκσυγχρονισμό τοῦ καπιταλισμοῦ, δέν ἔγινε δυνατός παρά χάρη σ' αὐτή τήν ἀπάθεια, πού μέ τή σειρά του τήν ἔσπρωξε πιό πέρα. Ὁ μαρξισμός, πού ἦταν πρῶτα ἀπό ὄλα μιὰ θεωρία τῆς προλεταριακῆς ἐπανάστασης στίς προχωρημένες χώρες, δέν μπορεῖ νά ἐξακολουθήσει νά λέγεται μαρξιστικός καί νά σωπαίνει στά παρακάτω προβλήματα: Σέ τί συνίσταται ὁ ἐκσυγχρονισμός τοῦ καπιταλισμοῦ; Ποιός εἶναι ὁ δεσμός του μέ τήν πολιτική ἀπάθεια τῶν μαζῶν; Ποιές εἶναι οἱ συνέπειες γιά τό ἐπαναστατικό κίνημα;

Πρῶτα πρῶτα πρέπει νά διαπιστωθοῦν καί νά περιγραφοῦν τά καινούρια καί μόνιμα χαρακτηριστικά τοῦ καπιταλισμοῦ. Οἱ κυρίαρχες

* Σ ἡ Β, τεύχη 31 (Δεκέμβρης 1960), 32 (Ἀπρίλης 1961) καί 33 (Δεκέμβρης 1961). Ἡ πρώτη μορφή αὐτοῦ τοῦ κειμένου δημοσιεύτηκε στό *Ἐσωτερικό Δελτίο*, τεύχος 12 τῆς ὁμάδας «Σοσιαλισμός ἢ Βαρβαρότητα» (Ὀχτώβρης 1959); ἡ δεύτερη, στό τεύχος 17 αὐτοῦ τοῦ *Δελτίου* (Μάης 1960). Γιά τήν ἀντιγνώμια πού προκάλεσε ἀπό τήν ἀρχή κιόλας, γιά τίς ἀπόπειρες νά ἐμποδιστεῖ ἢ νά καθυστερηθεῖ ἡ δημοσίευσή του καί, τέλος, γιά τή διάσπαση τοῦ 1963, πρβλ τόν «Ἐπίλογο στό Νά ξαναρχίσουμε τήν ἐπανάσταση» στό *Ἡ Πείρα τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος*, 2. σελ 261 καί ἐπόμενες. Στήν πρώτη συνέχεια τοῦ κειμένου, στό τεύχος 31 τοῦ Σ ἡ Β, ὑπῆρχε στήν ἀρχή ἡ ἐξῆς σημείωση:

«Τό παρακάτω κείμενο, πού τίς ἀπέψεις του δέν τίς συμμαρξίζεται ἀναγκαστικά ὄλη ἡ ὁμάδα *Σοσιαλισμός ἢ Βαρβαρότητα*, ἀνοίγει μιὰ συζήτηση πάνω στά προβλήματα τῆς ἐπαναστατικῆς πολιτικῆς στή σημερινή περίοδο, πού θά συνεχιστεῖ στά ἐπόμενα τεύχη αὐτοῦ τοῦ περιοδικοῦ»

τάξεις κατάφεραν να ελέγχουν τό ύψος τής οικονομικής δραστηριότητας και να άποτρέπουν τίσ μεγάλες κρίσεις. 'Η άριθμητική σημασία τής άνεργίας έχει σε μεγάλο βαθμό μειωθεί. 'Ο πραγματικός εργατικός μισθός αύξάνεται με ένα ρυθμό πολύ πιο γρήγορο και σταθερό άπό όσο στο παρελθόν, προάγοντας μία αύξηση τής μαζικής κατανάλωσης πού είναι έξ άλλου άπαραίτητη στή λειτουργία τής οικονομίας, και αυτός ό ρυθμός στο έξης δέ γίνεται να άνατραπεί. Τά συνδικάτα πού έχουν γίνει άπαραίτητοι τροχοί του συστήματος διαπραγματεύονται τήν ευθείθεια τών εργατών έναντι τών αύξήσεων του μισθού. 'Η πολιτική ζωή κυλά άποκλειστικά άνάμεσα σε ειδικούς και ό πληθυσμός άδιαφορεί γι' αυτή. Δέν ύπάρχουν πιά πολιτικές οργανώσεις στίς όποιες να συμμετέχει ή εργατική τάξη ή πού να τίσ ύποστηρίζει με τή δράση της. Έξω άπό τήν παραγωγή τό προλεταριάτο δέν εμφανίζεται πιά ως τάξη πού έχει δικούς της σκοπούς. 'Ολόκληρος ό πληθυσμός περνάει σε μία κατάσταση *ιδιωτικοποίησης* άσχολείται με τίσ ύποθέσεις του, ένw όι ύποθέσεις τής κοινωνίας ξεφεύγουν άπό τή δράση του.

Σύμφωνα μ' εκείνους πού είναι αιχμάλωτοι τών σχημάτων τής παράδοσης, θά έπρεπε λοιπόν να καταλήξουμε κυριολεκτικά στο συμπέρασμα ότι δέν ύπάρχει πιά επαναστατική προοπτική. Πράγματι, γιά τόν κλασικό μαρξισμό, όι «άντικειμενικές» αντιφάσεις του καπιταλισμού ήταν ουσιαστικά *οικονομικού* τύπου και ή θεμελιακή άνικανότητα του συστήματος να ίκανοποιήσει τίσ *οικονομικές* διεκδικήσεις τών εργατών έκανε ώστε αυτές όι αντιφάσεις να γίνονται κινητήρια δύναμη τής ταξικής πάλης. Όι ιδέες αυτές άντιστοιχούν σε μερικές εκδηλώσεις του καπιταλισμού του χτές και καταρρέουν μπρός στή σύγχρονη πείρα. Κι αυτό γιατί δέν έχουν λάβει ύπόψη τους παρά μόνο έξωτερικές όψεις του καπιταλισμού. Όι «άντικειμενικές» οικονομικές αντιφάσεις έξαφανίζονται με τήν ολοκληρωτική συγκέντρωση του κεφαλαίου (άνατολικές χώρες), αλλά και ό βαθμός τής επέμβασης του κράτους πού πραγματοποιείται σήμερα στίς δυτικές χώρες είναι άρκетός γιά να διορθώσει τίσ σποραδικές διαταραχές τής οικονομίας. Τό επίπεδο τών μισθών δέν προσδιορίζεται άπό «άντικειμενικούς» οικονομικούς νόμους αλλά ουσιαστικά άπό τήν ταξική πάλη. 'Η αύξηση τών μισθών έφόσον δέν ξεπερνάει τήν αύξηση τής άπόδοσης μπορεί να γίνει άπό τόν καπιταλισμό. 'Η παραδοσιακή άποψη είναι επίσης λαθεμένη στο φιλοσοφικό πεδίο. Μηχανιστική και άντικειμενιστική, άφαιρεί άπό τήν ιστορία τή δράση τών ανθρώπων και τών τάξεων γιά να τά αντικαταστήσει με μία «άντικειμενική δυναμική» και με «φυσικούς νόμους» και δημιουργεί άπό τήν προλεταριακή επανάσταση ένα άνακλαστικό έξέγερσης κατά τής πείνας άπ' όπου δέ βλέπουμε πώς θά μπορούσε ποτέ μια σοσιαλιστική κοινωνία να είναι τό άποτέλεσμα. Κι άκόμη: ή γνώση τών έλατηρίων τής κρίσης του καπιταλισμού είναι γι' αυτή ό κλη-

ρος τών ειδικευμένων θεωρητικῶν καί ἡ λύση αὐτῆς τῆς κρίσης ἔνα ἀπλό ζήτημα «ἀντικειμενικῶν» μετασχηματισμῶν πού θά ἐξαφάνιζαν τήν ἀτομική ἰδιοκτησία καί τήν ἀγορά καί δέ θά ἀπαιτοῦσαν μιά αὐτόνομη ἐπέμβαση τοῦ προλεταριάτου. Αὐτή ἡ ἀποψη δέν μπορεῖ νά εἶναι καί δέν ἦταν στήν ἱστορία παρά ἡ θεμελίωση μιάς γραφειοκρατικῆς πολιτικῆς.

Ἡ θεμελιακή ἀντίφαση τοῦ καπιταλισμοῦ θρίσκειται μέσα στήν παραγωγή καί τήν ἐργασία. Εἶναι ἡ ἀντίφαση πού περιέχεται μέσα στήν ἀλλοτρίωση τοῦ ἐργάτη: ἡ ἀνάγκη γιά τόν καπιταλισμό νά καταστήσει τούς ἐργάτες ἀπλούς ἐκτελεστές καί ἡ ἀνικανότητά του νά λειτουργήσει ἄν τό πετύχει· ἡ ἀνάγκη του νά πραγματοποιήσει συγχρόνως τή συμμετοχή καί τόν ἀποκλεισμό τῶν ἐργαζομένων σχετικά μέ τήν παραγωγή (ὅπως τούς πολίτες σχετικά μέ τήν πολιτική κτλ.). Αὐτή εἶναι ἡ μόνη πραγματική ἀντίφαση τῆς σύγχρονης κοινωνίας καί ἡ κυριότερη πηγή τῆς κρίσης τῆς. Δέν μπορεῖ νά ἐλαττωθεῖ μέ μεταρρυθμίσεις, μέ τήν ἀνοδο τοῦ ἐπιπέδου ζωῆς ἢ μέ τήν ἐξαφάνιση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καί τῆς «ἀγορᾶς». Δέ θά ἐξαφανιστεῖ παρά μέ τήν ἐγκατάσταση τῆς συλλογικῆς διαχείρισης ἀπό τούς ἐργαζόμενους τῆς παραγωγῆς καί τῆς κοινωνίας. Αὐτή, ἀντικείμενο μιάς καθημερινῆς πείρας τοῦ προλεταριάτου, εἶναι τό μόνο πραγματικό θεμέλιο τῆς σοσιαλιστικῆς του συνείδησης κι αὐτό πού δίνει στήν πάλη τῶν τάξεων κάτω ἀπό τόν καπιταλισμό τόν παγκόσμιο καί διαρκή χαρακτήρα τῆς. Ὅριζει τό πλαίσιο τῆς ἱστορίας καί τή δυναμική τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας πού δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά ἡ ἱστορία καί ἡ δυναμική τῆς ταξικῆς πάλης. Ἡ δυναμική αὐτή εἶναι ἱστορική καί ὄχι «ἀντικειμενική», γιατί τροποποιεῖ σταθερά τίς συνθήκες ὅπου ἀναπτύσσεται καί τούς ἀντιπάλους τούς ἴδιους καί φέρνει μαζί τῆς μιά συλλογική πείρα καί μιά συλλογική δημιουργία. Ἡ ταξική πάλη προσδιόρισε σ' ἕνα βαθμό πού ὄλο αὐξάνεται τήν ἐξέλιξη τῆς τεχνολογίας, τῆς παραγωγῆς, τῆς οἰκονομίας καί τῆς πολιτικῆς καί ἐπέβαλε στόν καπιταλισμό ἄμεσα ἢ ἔμμεσα τίς βαθιές τροποποιήσεις πού διαπιστώνουμε σήμερα.

Στό «ὑποκειμενικό» πεδίο αὐτές οἱ τροποποιήσεις ἐκφράζονται: μέ τή συσσώρευση στίς κυρίαρχες τάξεις μιάς πείρας τῆς κοινωνικῆς πάλης καί τήν ἐμφάνιση μιάς νέας καπιταλιστικῆς πολιτικῆς. Κυριαρχημένη ἀπό τήν ἰδεολογία τοῦ «λεσέ φέρ» καί περιορίζοντας τό κράτος στό ρόλο τοῦ χωροφύλακα, ἡ καπιταλιστική πολιτική ἦταν ἄλλοτε γιά τούς μαρξιστές συνώνυμη μέ τήν ἀπλή καί καθαρή ἀδυναμία. Σήμερα ἀναγνωρίζει τή γενική εὐθύνη τοῦ κράτους, ἐπεκτείνει σταθερά τίς λειτουργίες του καί τοῦ προσδιορίζει σκοπούς πού ἡ πραγματοποίησή τους δέν ἀφήνεται πιά στήν «αὐτόνομη» λειτουργία τῆς οἰκονομίας (πλήρης ἀπασχόληση, οἰκονομική ἀνάπτυξη, κτλ.). Αὐτό τό κράτος τείνει νά ὑποτάξει στόν ἐλεγχό του ὄλες τίς σφαῖρες τῆς κοινωνικῆς

δραστηριότητας και παίρνει απ' αυτό τό γεγονός, όποια κι άν είναι ή μορφή του, ένα χαρακτήρα *όλοκληρωτικό*.

Στό «άντικειμενικό» πεδίο όι μετασηματισμοί του καπιταλισμού μεταφράζονται στην αύξανόμενη *γραφειοκρατικοποίηση* πού, βρίσκοντας τήν αρχή της μέσα στην παραγωγή, έπεκτείνεται στην οικονομία και τήν πολιτική και στό τέλος εισβάλλει σέ όλους τούς τομείς τής κοινωνικής ζωής. Πηγαίνει πλάι πλάι προφανώς μέ τήν επέκταση και τήν αύξανόμενη ύπεροχή τής γραφειοκρατίας ως διευθύνουσας κάστας. Ή συγκέντρωση και ή κρατικοποίηση, άλλες όψεις του ίδιου φαινομένου, επιφέρουν μέ τή σειρά τους σημαντικές τροποποιήσεις στή λειτουργία τής οικονομίας.

Ήλλά τό πιο ούσιαστικό αποτέλεσμα τής γραφειοκρατικοποίησης είναι ότι, άφου ή «όργάνωση» και ή «όρθολογικοποίηση» τών συλλογικών δραστηριοτήτων θεωρείται έργο πού γίνεται έξω απ' αυτές, καταλήγει στην *καταστροφή τών έννοιών* άπό τόν καπιταλισμό και παράγει τή *μαζική άνευθυνότητα*. Ή ιδιωτικοποίηση τών άτόμων είναι τό πόρισμα αυτών τών φαινομένων.

Ή ιδεατή τάση του γραφειοκρατικού καπιταλισμού είναι ή σύσταση μιās κοινωνίας *όλοκληρωτικά* ιεραρχημένης και σέ διαρκή «επέκταση», όπου ή αύξανόμενη άλλοτρίωση τών ανθρώπων στην εργασία θά άντισταθμιζόταν άπό τήν «άνοδο του επιπέδου τής ζωής» και όπου όλη ή πρωτοδοουλία θά άφηνόταν στους «όργανωτές». Τοποθετημένη άντικειμενικά μέσα στή σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα αυτή ή τάση συμπύπτει μέ τόν τελικό σκοπό τών κυρίαρχων τάσεων: νά κάνουν ν' άποτύχει ή έξέγερση τών εκμεταλλεόμενων ζεύοντάς τους στό όρμα πίσω άπό τό επίπεδο ζωής, έξαρθρώνοντας τήν άλληλεγγύη τους μέ τήν ιεραρχικοποίηση, γραφειοκρατικοποιώντας κάθε συλλογική προσπάθεια. Συνειδητός ή όχι, αυτός είναι ό γραφειοκρατικός καπιταλιστικός σκοπός, τό πρακτικό νόημα πού ένοποιεί τίς πράξεις τών κυρίαρχων τάσεων και τίς άντικειμενικές διαδικασίες πού έκτυλίσσονται στην κοινωνία τους.

Ό σκοπός αυτός άποτυχαίνει γιατί δέν ξεπερνάει τή βασική αντίφαση του καπιταλισμού: αντίθετα, τή μεγαλώνει άπεριορίστα. Ή αύξανόμενη γραφειοκρατικοποίηση τών κοινωνικών δραστηριοτήτων έπεκτείνει σέ όλους τούς τομείς τή συμφυή σύγκρουση στή διαίρεση διευθυνόντων και έκτελεστών και τόν έσωτερικό άνορθολογισμό τής γραφειοκρατικής διαχείρισης. Άπό τό γεγονός αυτό, ό καπιταλισμός δέν μπορεί ν' άποφύγει άπολύτως τίς κρίσεις (ρήγματα τής όμαλης λειτουργίας τής κοινωνίας) παρ' όλο πού αυτές δέν είναι ενός μοναδικού τύπου και δέν προχωρούν μέ μία δυναμική πού νά έχει συνάφεια και όμοιογένεια. Στό βάθος τής ίδιας σταθερής αντίφασης του καπιταλισμού, όι παλιές έκφράσεις του άνορθολογισμού του έχουν άντικατασταθεί μέ καινούριες.

Ἄλλὰ ἀντίφαση καὶ κρίσεις δὲν ἔχουν μιά ἐπαναστατική σημασία παρά μόνο μέσα ἀπὸ τὴν πάλη τῶν τάξεων. Ἡ σημερινή κατάσταση ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη εἶναι διφορούμενη. Στὴν παραγωγή ἡ πάλη αὐτὴ φανερώνει, ἀκριβῶς στὶς πιὸ σύγχρονες χώρες, μιά ἔνταση ἀγνωστη ἄλλοτε καὶ τείνει νὰ θέσει τὸ πρόβλημα τῆς διαχείρισης τῆς παραγωγῆς. Ἄλλὰ ἔξω ἀπὸ τὶς ἐπιχειρήσεις δὲν ἐκδηλώνεται πιὰ, ἢ καλύτερα μόνο ἀκρωτηριασμένη καὶ παραμορφωμένη ἀπὸ τὶς γραφειοκρατικές ὀργανώσεις. Ἡ ἀπουσία αὐτῆ τοῦ προλεταριάτου ἀπὸ τὴν κοινωνία ἔχει ἐπίσης μιά διπλὴ σημασία. Μεταφράζει μιά νίκη τοῦ καπιταλισμοῦ: Ἡ γραφειοκρατικοποίηση τῶν ὀργανώσεων διώχνει τοὺς ἐργάτες ἀπὸ τὴ συλλογικὴ δράση, ἢ ἐκθεμελίωση τῆς παραδοσιακῆς ἰδεολογίας καὶ ἡ ἀπουσία ἐνός σοσιαλιστικοῦ προγράμματος τοὺς ἐμποδίζει νὰ γενικεύσουν τὴν κριτικὴ τους γιὰ τὴν παραγωγή καὶ νὰ τὴ μετασχηματίσουν σὲ ἀντίληψη θετικῆ μᾶς καινούριας κοινωνίας, ἢ φιλοσοφία τῆς κατανάλωσης διαπερνᾶ τὸ προλεταριάτο. Ὡστόσο, συγκροτεῖται ἐπίσης μιά πείρα τῆς νέας φάσης τοῦ καπιταλισμοῦ, πού μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει σὲ μιά κριτικὴ τῶν μορφῶν ζωῆς κάτω ἀπὸ τὸν καπιταλισμὸ πολὺ πιὸ βαθιὰ καὶ γενικὴ ἀπὸ δ,τι στοὺς παρελθόν, καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ σὲ μιά ἀνανέωση τοῦ σοσιαλιστικοῦ σκοποῦ μέσα στοὺς προλεταριάτο σ' ἓνα ἐπίπεδο ὑψηλότερο.

Ἡ ὥριμανση τῶν προϋποθέσεων τοῦ σοσιαλισμοῦ συνεχίζεται λοιπόν, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει καθόλου μιά ὥριμανση καθαρά ἀντικειμενικὴ (αὐξηση τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ἢ «τῶν ἀντιφάσεων») οὔτε μιά ὥριμανση καθαρά ὑποκειμενικὴ (συσσώρευση ἀποτελεσματικῆς πείρας στοὺς προλετάρους) ἀλλὰ τὴ συσσωρευση τῶν ἀντικειμενικῶν συνθηκῶν γιὰ μιά πρόσφορη συνείδηση^(α). Τὸ προλεταριάτο δὲν μποροῦσε νὰ ἐξαλείψει τὸ ρεφορμισμὸ καὶ τὸ γραφειοκρατισμὸ πρὶν νὰ τοὺς ζήσει, δηλαδή πρὶν νὰ τοὺς ἔχει παραγάγει ὡς κοινωνικῆς πραγματικότητες. Τώρα ἡ ἐργατικὴ διαχείριση, τὸ ξεπέραςμα τῶν καπιταλιστικῶν ἀξιών τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς κατανάλωσης σὰν αὐτοσκοπῶν ἐμφανίζονται στοὺς προλεταριάτο σὰν ἡ μόνη διέξοδος.

Αὐτὲς οἱ συνθήκες ἐπιβάλλουν στοὺς ἐπαναστατικὸ κίνημα βαθιὲς μεταμορφώσεις. Ἡ κριτικὴ πού κάνει στὴν κοινωνία, οὐσιαστικὴ γιὰ νὰ βοηθήσει τοὺς ἐργάτες νὰ ἀξιοποιήσουν καὶ νὰ γενικεύσουν τὴν ἀμειωμένη πείρα τους, πρέπει νὰ ἀναπροσανατολιστεῖ ὀλοκληρωτικὰ. Πρέπει νὰ ἀφιερωθεῖ κυρίως στοὺς νὰ περιγράψει καὶ νὰ ἀναλύσει τὶς ἀντιφάσεις καὶ τὸν ἀνορθολογισμὸ τῆς γραφειοκρατικῆς διαχείρισης τῆς κοινωνίας σὲ δλα τὰ ἐπίπεδα, νὰ καταγγεῖλει τὸν ἀπάνθρωπο καὶ παράλογο χαρακτῆρα τῆς σύγχρονης ἐργασίας, νὰ ἀποκαλύψει τὴν αὐθαί-

(α) Πάνω σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα, βλ. τώρα «Τὸ ζήτημα τῆς ἱστορίας τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος», στοὺς *Ἡ πείρα τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος*, 1, ἰδίως τὶς σελ. 51 καὶ ἐπ.

ρασία και την τερατωδία της Ιεραρχίας στην παραγωγή και στην κοινωνία. Μέ τρόπο αντίστοιχο, ή πάλι γύρω από την όργανωση και τις συνθήκες εργασίας και ζωής στην επιχείρηση, και ή πάλι κατά της Ιεραρχίας πρέπει να είναι τό κεντρικό στοιχείο του προγράμματος των διεκδικήσεων. Έξ άλλου μέσα στις συνθήκες του σύγχρονου καπιταλισμού, τό ουσιαστικό πρόβλημα είναι τό πέρασμα από την ταξική πάλι στο επίπεδο της επιχείρησης στο επίπεδο της κοινωνίας στο σύνολό της. Τό επαναστατικό κίνημα δέ θά μπορέσει νά εκπληρώσει τό ρόλο του ως προς αυτό παρά μόνο αν εξαλείψει τις αμφιβολίες πού βαραινουν την ιδέα του σοσιαλισμού, αν καταγγείλει ανέλεπτα τις άξίες της σύγχρονης κοινωνίας, και αν παρουσιάσει στο προλεταριάτο τό σοσιαλιστικό πρόγραμμα τέτοιο πού είναι: Ένα πρόγραμμα εξανθρωπισμού της εργασίας και της κοινωνίας.

Τά καθήκοντα αυτά δέ θά μπορέσει νά τά εκπληρώσει τό επαναστατικό κίνημα παρά μόνο αν πάψει νά εμφανίζεται σάν Ένα πολιτικό κίνημα της παράδοσης –ή πολιτική της παράδοσης πέθανε– και γίνει Ένα κίνημα συνολικό πού θά αναφέρεται σέ καθέτι πού οί άνθρωποι κάνουν μέσα στην κοινωνία και πρό πάντων στην πραγματική καθημερινή τους ζωή. Πρέπει λοιπόν εξίσου νά πάψει νά είναι μιά όργανωση ειδικών και νά γίνει Ένας τόπος θετικής κοινωνικοποίησης, όπου τά άτομα ξαναμαθαίνουν την άληθινή συλλογική ζωή διαχειριζόμενα τις δικές τους ύποθέσεις και αναπτυσσόμενα μέσω της εργασίας για Έναν κοινό σκοπό.

Τέλος είναι φανερό ότι οί κληρονομημένες θεωρητικές αντίληψεις για την επαναστατική δραστηριότητα –και ή ίδια ή αντίληψη γι' αυτό πού είναι μιά επαναστατική θεωρία– πρέπει νά τροποποιηθούν ριζικά. Δύο σημειώσεις πού θά προσαρτηθούν στο τέλος αυτού του κειμένου –Γιά την επαναστατική θεωρία, Γιά τη θεωρία της Ιστορίας– στοχεύουν στο νά άποσαφηνίσουν τόν προσανατολισμό αυτής της μετατροπής^(α).

«Υπάρχουν άνθρωποι πού, για νά καταφέρουν νά μείνουν επαναστάτες, πρέπει νά κρατάνε κλειστά κλειστά τά μάτια τους»!

Στην Κούβα, Ένα αντάρτικο της υπαίθρου έριξε μιά δικτατορία πού είχε εγκαθιδρυθεί πριν από πολλά χρόνια και ύποστηριζόταν από τις

(α) Οί δύο αυτές σημειώσεις –πού Ένα προσέδιό τους είχε κυκλοφορήσει στο έσωτερικό της ομάδας «Σοσιαλισμός ή Βαρβαρότητα» τό 1959– έγιναν στή συνέχεια τό κείμενο «Μαρξισμός και επαναστατική θεωρία», πού δημοσιεύτηκε στά τεύχη 36 ώς 40 του Σ. ή Β. ('Απρίλης 1964 ως τόν Ιούνιο του 1965) και αναδημοσιεύεται τώρα στο 'Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας, Le Seuil, 1975 (έλλην μετάφρ. έκδ. ΡΑΠΠΑΣ, 1981).

Ἠνωμένες Πολιτείες. Στή Νότια Ἀφρική, ἀγράμματοι μαύροι, ὑποταγμένοι γιά ὀλόκληρες γενιές στήν ὀλοκληρωτική κυριαρχία τριῶν ἑκατομμυρίων λευκῶν δουλεμπόρων, συγκροτοῦν μυστικές ὀργανώσεις, κινητοποιοῦνται συλλογικά, ἐφευρίσκουν πρωτόγνωρες μορφές πάλης καί εἶναι ἔτοιμοι νά ὑποχρεώσουν τήν κυβέρνηση Φέρδουρντ σ' αὐτό πού ἡ Φαϊνάσσιαλ Τάμς ὀνόμασε «μακρόχρονη καί ἐπώδυνη ὑποχώρηση». Στή Νότια Κορέα ἡ δικτατορία τοῦ Σύγκμαν Ρί, πού ὑποστηριζόταν ἀνοιχτά ἀπό τίς Ἠνωμένες Πολιτείες ἐδῶ καί δεκατέντε χρόνια, κατέρρευσε μεροστά στά χτυπήματα πού δέχτηκε ἀπό τίς λαϊκές διαδηλώσεις, στίς ὀποίες ἔπαιξαν βασικό ρόλο οἱ φοιτητές. Καί ἀλλά οἱ φοιτητές ἦταν οἱ πρῶτοι πού ὀρθώθηκαν στήν Τουρκία ἐνάντια στήν κυβέρνηση Μεντερές καί στά δικτατορικά της μέτρα καί ἀνοίξαν τήν κρίση πού κατέληξε στήν πτώση τοῦ καθεστώτος.

Στή Γαλλία ὀμως ἔνα καθεστῶς καταρρέει τό 1958 κι ἔνας πόλεμος συνεχίζεται ἐδῶ καί ἔξι χρόνια μέσα σέ μιά γενική ἀπάθεια. Στίς Ἠνωμένες Πολιτείες, πολιτικοί καί κοινωνιολόγοι σκῦδουν γεμάτοι ἀνησυχία πάνω στήν πολιτική ἀδιαφορία τοῦ πληθυσμοῦ. Στήν Ἀγγλία, τό Ἐργατικό Κόμμα, μετά ἀπό μιά σειρά ἔλογικῶν ἡττῶν, δέν καταφέρνει νά κινήσει τό ἐνδιαφέρον τῶν Ἰδιῶν τῶν μελῶν του γιά τή συζήτηση γύρω ἀπό τήν τροποποίηση τοῦ προγράμματός του. Ἡ πολιτική ζωή τῆς Ὀμοσπονδιακῆς Γερμανίας περιορίζεται στήν οὐσία στίς ἀλλαξοκεφιές ἑνός γέροντα ὀγδόντα χρονῶ καί στίς Ἰντριγκες γύρω ἀπό τή διαδοχή του.

Θά πρέπει λοιπόν νά σκεφτεῖ κανείς πῶς ἡ πολιτική δραστηριότητα τῶν μαζῶν ἀποτελεῖ πιά ἔνα ἰδιαίτερο φαινόμενο τῶν καθυστερημένων χωρῶν, πῶς οἱ μόνες ὀμάδες ἱκανές νά δράσουν γιά τήν ἀλλαγή τῆς μοίρας τους εἶναι οἱ ἀγρότες, οἱ φοιτητές, οἱ καταπιεσμένες φυλές τῶν ἀποικιακῶν χωρῶν; Μήπως τό ἐνδιαφέρον τοῦ πληθυσμοῦ γιά τήν πολιτική ἀποτελεῖ ἄμεση συνάρτηση τῆς ὀικονομικῆς καί πολιτιστικῆς του «καθυστέρησης» καί ὀ σύγχρονος βιομηχανικός πολιτισμός σημαίνει πῶς ἡ μοίρα τῆς κοινωνίας δέν ἀφορᾶ πιά τά μέλη τῆς κοινωνίας;

Τά ὀσα συμβαίνουν στή Γαλλία ἐδῶ καί δυῶ χρόνια μᾶς ἀναγκάζουν νά θέσουμε αὐτά τά ἐρωτήματα μέ ἀκόμα πιῶ συγκεκριμένο τρόπο. Δυῶ διαπιστώσεις ἐπιβάλλονται δταν ἀναλογοιστοῦμε τήν ἐγκαθίδρυση καί τήν ἐξέλιξη τῆς Ε' Δημοκρατίας. Πρῶτον, τό γκολικό καθεστῶς, ὀποιοι κι ἄν εἶναι οἱ προθέσεις καί οἱ ἰδέες τῶν ἀρχηγῶν του, οἱ ἀντιφάσεις πού τό διαπερνοῦν καί τά ἀδιέξοδα πού συναντάει, σημαίνει ἀντικειμενικά μιά ἐπιχείρηση ἐκσυγχρονισμοῦ τοῦ γαλλικοῦ καπιταλισμοῦ. Μπορεῖ ὀ ἀπολογισμός αὐτῆς τῆς ἐπιχείρησης νά εἶναι περίπλοκος, μᾶ τό νόημά της εἶναι τό ἴδιο ἀδιαμφισβήτητο, ὀσο καί ὀ ἀναντίστρεπτος χαρακτήρας τῶν ἀποτελεσμάτων της πάνω στίς βαθύτερες κοινωνικές πραγματικότητες τῆς Γαλλίας. Ἐπειτα, ἡ ἐπιχεί-

ρηση αυτή στάθηκε δυνατή, και είναι ακόμα τέτοια, μόνο χάρη σέ μία στάση του πληθυσμού γενικά και των εργαζόμενων μαζών ειδικότερα: χάρη στήν απάθεια ή στήν αδιαφορία τους γιά τήν πολιτική, σ' αυτό πού μπορούμε, μέ μία πρώτη προσέγγιση, νά ονομάσουμε άποπολιτικοποίησή τους'.

Είναι ξεκάθαρο πώς οί δυό αυτές διαπιστώσεις, πού συνοφίζουν τό νόημα τής σημερινής κατάστασης τής Γαλλίας, εγείρουν ταυτόχρονα μιá σειρά άπό προβλήματα. Πράγματι, δέν μπορούμε νά όρίσουμε μέ σοβαρότητα τήν τωρινή εξέλιξη τής γαλλικής κοινωνίας ως «έκσυγχρονισμό», άν δέ σκεφτούμε πάνω στό περιεχόμενο αυτού του έκσυγχρονισμού, και δέν έμβαθύνουμε στό νόημά του. Δέ γίνεται νά περιοριστούμε στή διαπίστωση πώς ή απάθεια τών μαζών ήταν εκείνη πού έκανε δυνατή τήν έπιτυχία του γκολισμού, έπιχείρηση έκσυγχρονισμού, και νά άρνηθούμε τόν προβληματισμό πάνω στή σχέση άνάμεσα στα δυό αυτά φαινόμενα. Τέλος, και κυρίως, δέ γίνεται νά μιλάμε γιά άποπολιτικοποίηση και νά μήν έπισημαίνουμε πώς ή άποπολιτικοποίηση έμφανίζεται σάν χαρακτηριστικό όλων τών καπιταλιστικών χωρών έδώ και δεκαπέντε σχεδόν χρόνια και πώς ή Γαλλία τό μόνο πού έκανε ήταν νά φτάσει μέ κάποια καθυστέρηση χώρες πωό εξέλιγμένες άπ' αυτή.

Πράγματι, πρέπει νά έπιμείνουμε στό γενικό χαρακτήρα αυτού του φαινομένου. Οί χώρες πού άφορά –και στίς όποιες άναφερόμαστε σ' αυτό τό κείμενο όταν μιλάμε γιά χώρες του σύγχρονου καπιταλισμού– είναι όλες εκείνες όπου οί προκαπιταλιστικές δομές στήν οικονομία και γενικά στήν κοινωνική όργάνωση έχουν στό μεγαλύτερο μέρος τους εξαλειφτεί. Είναι οί μόνες χώρες πού μετρούνε, άν θέλουμε νά μιλήσουμε γιά τά προβλήματα μιás καπιταλιστικής κοινωνίας και όχι γιά τά προβλήματα του περάσματος μιás άλλης μορφής κοινωνικής ζωής στόν καπιταλισμό. Είναι οί 'Ηνωμένες Πολιτείες, ό Καναδάς, ή Αυστραλία, ή Νέα Ζηλανδία, ή Σουηδία, ή Νορβηγία, ή Φιλανδία, ή Δανία, ή 'Αγγλία, ή Δυτική Γερμανία, οί Κάτω Χώρες, τό Βέλγιο, ή Αυστρία, ή 'Ελβετία, τώρα ή Γαλλία και σέ λίγο ή 'Ιταλία –δηλαδή χώρες μέ συνολικό πληθυσμό πάνω άπό 450 εκατομμύρια κατοίκους, πού συγκεντρώνουν τά τρία τέταρτα τής συνολικής παραγωγής του δυτικού κόσμου και τά έννέα δέκατα τής βιομηχανικής του παραγωγής: τέλος, και κυρίως, οί χώρες όπου ζει και δουλεύει ή συντριπτική πλειονότητα του σύγχρονου προλεταριάτου. Και άπό τίς χώρες του ανατολικού μπλόκ, εκείνες πού έχουν ολοκληρώσει τήν έκβιομηχανίση τους, όπως ή Ρωσία, ή Τσεχοσλοβακία και ή 'Ανατολική Γερμανία, όδεύουν πρός μιá κατά βάση άνάλογη κατάσταση.

'Εννοείται πώς ή μεγάλη πλειονότητα τής ανθρωπότητας παραμένει ακόμα έξω άπ' αυτό τόν τύπο καθεστώτος: τόσο ή συντριπτική πλειονότητα τών χωρών του δυτικού κόσμου (1.400 εκατομμύρια κάτοικοι,

ἀπέναντι σέ 450), όσο κι εκείνη του ἀνατολικού μπλόκ (650 ἑκατομμύρια ἀπέναντι σέ 250)^(α). Ἄλλο τόσο όμως ἐννοεῖται – ἢ θά 'πρεπε νά ἐννοεῖται – πὼς ὁ μαρξισμός εἶναι κατὰ πρῶτο λόγο μιά θεωρία τῆς ἐπανάστασης στίς καπιταλιστικές χώρες, ὄχι στίς καθυστερημένες. Μαρξιστές πού γυρεύουν πιά τίς ρίζες τῆς ἐπανάστασης στίς ἀποικιακές χώρες καί τίς ἀντιφάσεις τοῦ καπιταλισμοῦ στήν ἀντίθεση Δύσης καί Τρίτου Κόσμου ἢ ἀκόμα καί στήν πάλη ἀνάμεσα στά δύο μπλόκ, καλά θά ἔκαναν νά πάψουν νά ὀνομάζονται μαρξιστές. Γιατί ὁ μαρξισμός ἦταν ἢ ἤθελε νά εἶναι μιά θεωρία τῆς σοσιαλιστικῆς ἐπανάστασης μέ φορέα τὸ προλεταριάτο, κι ὄχι μιά θεωρία τῆς ἐπανάστασης τῶν ἀφρικάνων ἀγροτῶν ἢ τῶν ἐργατῶν γῆς τῆς Ἀπουλίας· ὄχι μιά θεωρία τῆς ἐπανάστασης ὡς προϊόντος τῶν μὴ καπιταλιστικῶν καταλοίπων στήν ἐθνική ἢ παγκόσμια κοινωνία, μὰ ἡ ἰδεολογική ἐκφραση τῆς δραστηριότητος τοῦ προλεταριάτου, πού εἶναι μέ τῆ σειρά του προϊόν τοῦ καπιταλισμοῦ καί τῆς ἐκδιομηχάνισης. Ὅση κι ἂν εἶναι ἡ τεράστια σημασία τῶν καθυστερημένων χωρῶν, ἢ μοῖρα τοῦ σύγχρονου κόσμου ἀποφασίζεται τελικά ὄχι στή Λεοπολντβίλ, οὔτε κἀν στό Πεκίνο, μὰ στό Πίτσμπουργκ καί στό Ντιτρόιτ, στίς Μίντλαντς καί στή Ρούρ, στό παρισινὸ λεκανοπέδιο, στή Μόσχα καί στό Στάλινγκραντ. Καί κανεὶς δὲν μπορεῖ νά λέγεται ἐπαναστάτης μαρξιστῆς ἢ σοσιαλιστῆς, ἂν ἀρνιέται ν' ἀπαντήσει σέ τοῦτο τὸ ἐρώτημα: Τί γίνεται σήμερα τὸ προλεταριάτο ὡς ἐπαναστατικὴ τάξη, ἐκεῖ ὅπου τὸ προλεταριάτο αὐτὸ ὑπάρχει πραγματικά;

Θά προσπαθήσουμε λοιπὸν νά καταλάβουμε σέ τί ἐγκτεῖται ὁ «ἐκσυγχρονισμός» τοῦ καπιταλισμοῦ, μ' ἄλλα λόγια ποιές εἶναι οἱ μεταβολές πού ἔχουν ἐπέλθει στή λειτουργία τοῦ καπιταλισμοῦ καί πού διαφοροποιοῦν τὸ σύγχρονο καπιταλισμὸ τόσο ἀπὸ τὸν ἄλλοτινὸ καπιταλισμὸ, όσο καί – κι αὐτὸ εἶναι σχεδὸν ἐξίσου σημαντικό – ἀπὸ τὴν εἰκόνα πού εἶχε γι' αὐτὸν τὸ παραδοσιακὸ μαρξιστικὸ κίνημα· ποιά εἶναι ἡ σχέση ἀνάμεσα στόν «ἐκσυγχρονισμὸ» τοῦ καπιταλισμοῦ καί στήν «ἀποπολιτικοποίηση» τῶν μαζῶν· τέλος, ποιά μπορεῖ καί πρέπει νά εἶναι ἡ ἐπαναστατικὴ πολιτικὴ στή σημερινὴ περίοδο¹.

I ΜΕΡΙΚΑ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ

Θά περιοριστοῦμε καταρχὴν στήν περιγραφή τῶν νέων φαινομένων (νέων πραγματικά ἢ νέων σέ σχέση μέ τὴν παραδοσιακὴ μαρξιστικὴ θεωρία). Δέ θά δώσουμε αὐτῇ τῇ στιγμῇ μιά ἀνάλυση, ἀκόμα λιγότερο μιά συστηματικὴ ἐρμηνεία².

1. Ὁ καπιταλισμός κατορθώνει νά ἐλέγχει τὸ ἐπίπεδο τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος σ' ἕναν τέτοιο βαθμὸ, ὥστε οἱ διακυμάνσεις τῆς

(α) Ἀριθμοὶ πού ἀναφέρονται, προφανῶς, στὰ τέλη τῆς Δεκαετίας τοῦ '50

παραγωγής και της ζήτησης νά διατηρούνται σέ στενά όρια και κρίσεις όμοιες μ' αυτές πού γνωρίσαμε πρίν από τόν πόλεμο νά άποκλείονται από δώ και πέρα. Αυτό είναι άποτέλεσμα τόσο τών μεταβολών στήν οικονομία τήν ίδια, όσο και τών νέων σχέσεων ανάμεσα στό κράτος και τήν οικονομία. Πρώτον, ή έκταση τών αυτόματων διακυμάνσεων τής οικονομικής δραστηριότητας έχει σημαντικά περιοριστεί γιατί τά στοιχεία πού συνθέτουν τή συνολική οικονομική ζήτηση έχουν γίνει πολύ πιο σταθερά. Αυτή ή σταθερότητα μέ τή σειρά τής είναι τό άποτέλεσμα πολλών παραγόντων. Ή άνοδος τού ποσοστού τών μισθών, ή αύξηση τού αριθμού τών μέ τό μήνα άμειδόμενων μισθωτών, ή είσαγωγή τών επιδομάτων άνεργίας, έχουν περιορίσει τίς διαφορές στή ζήτηση αγαθών κατανάλωσης –συνεπώς επίσης τίς διαφορές στήν παραγωγή αυτών τών αγαθών. Ήπίσης έχουν έλαττώσει πολύ τό έπισηρευτικό άποτέλεσμα πού αυτές οι διαφορές είχαν στό παρελθόν. Ή διαρκής και άμετάκλητη αύξηση τών κρατικών δαπανών δημιουργεί μία σταθερή ζήτηση πού άπορροφά 20-25% τού κοινωνικού προϊόντος. Άν ύπολογίσουμε τή δραστηριότητα τών ήμικρατικών όργανισμών και τά κεφάλαια πού «μεταβιδάζονται» από τό κράτος, ό δημόσιος τομέας έλέγχει ή διαχειρίζεται στήν περίπτωση όρισμένων χωρών μέχρι 40 ή 45% τού συνολικού κοινωνικού προϊόντος.

(Προσθήκη στήν άγγλική Έκδοση τού 1965: Για παράδειγμα, στή Μεγάλη Βρετανία τό 1961 ή άκαθάριστη έθνική δαπάνη [ή «άκαθάριστο έθνικό προϊόν σέ τιμές άγοράς»] άνερχόταν σέ 26.986 έκατομμύρια στερλίνες. Τό συνολικό εισόδημα όλων τών δημόσιων ύπηρεσιών [δηλαδή οι άμεσοι και έμμεσοι φόροι, οι εισφορές πρós τήν κεντρική κυβέρνηση ή τίς τοπικές άρχές κτλ.] άνερχόταν σέ 8.954 έκατομμύρια στερλίνες, δηλαδή 33,3% τού άκαθάριστου έθνικού προϊόντος [Πίνακες 1 και 43 τού *National Income and Expenditure*, 1963, H.M.S.O., Λονδίνο].

Άπό τήν άλλη μεριά, σέ συνολική έσωτερική έπένδυση πάγιου κεφαλαίου 4.577 έκατομμυρίων στερλινών τό 1961, τά 1.799 έκατομμύρια –τό 40% περίπου– άντιπροσώπευαν τήν έπένδυση τού κράτους ή τών δημόσιων έπιχειρήσεων [αυτόθ., Πίνακες 1 και 48].

Συνδυάζοντας τά δύο ποσά –και άπαλείφοντας όρισμένους διπλασιασμούς– βλέπουμε πώς τό ποσοστό τού άκαθάριστου έθνικού προϊόντος πού διαχειριζόταν άμεσα τό κράτος τό 1961 ήταν σχεδόν 40%.

Τό 1963 στή Μεγάλη Βρετανία τό κράτος και οι όργανισμοί του [συνυπολογίζοντας τίς τοπικές άρχές και τό διευθυντικό προσωπικό τών έθνικοποιημένων έπιχειρήσεων άλλα όχι και τίς ένοπλες δυνάμεις] άπασχολούσαν 5.250.000 άτομα. Αυτό άντιπροσωπεύει 25% περίπου τής συνολικής άπασχόλησης και μπορεί νά συγκριθεί μ' έναν

ἀριθμό μικρότερο από 2.000.000 άτομα [10% περίπου τῆς συνολικῆς ἀπασχόλησης] τὸ 1939.)

Τέλος ἡ καπιταλιστικὴ συσσώρευση τῆς ὁποίας οἱ διακυμάνσεις ἦταν κυρίως ἐπὶθύνες γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἀστάθεια στὸ παρελθόν ποικίλλει τοῦ λοιποῦ πολὺ λιγότερο, πρῶτον γιὰτὶ οἱ ἐπενδύσεις τείνουν νὰ γίνουν πιὸ ὀγκώδεις καὶ πιὸ μακροπρόθεσμες, κατόπιν γιὰτὶ ἡ ἐπιτάχυνση τῆς τεχνικῆς προόδου προκαλεῖ ἡ ἐξαναγκάζει τὶς ἐπιχειρήσεις νὰ ἐπενδύουν μὲ ἕναν τρόπο πολὺ πιὸ συνεπῆ, καὶ τέλος γιὰτὶ ἡ συνεχῆς ἐπέκταση δικαιολογεῖ στὰ μάτια τῶν καπιταλιστῶν μιὰ πολιτικὴ ἐπενδύσεων σταθερὰ αὐξανόμενη, ἡ ὁποία μὲ τὴ σειρά τῆς εὐνοεῖ τὴν ἐπέκταση καὶ ἐπικυρώνει ἐκ τῶν ὑστέρων αὐτὴ τὴν πολιτικὴ.

Δεύτερον, ὑπάρχει μιὰ συνειδητὰ συνεχιζόμενη ἐπέμβαση τοῦ κράτους γιὰ νὰ διατηρεῖ τὴν οἰκονομικὴ ἐπέκταση. Ἀκόμα, ἂν ἡ πολιτικὴ τοῦ καπιταλιστικοῦ κράτους εἶναι ἀνίκανη νὰ ἀποφεύγει στὴν οἰκονομία τὴν ἐναλλαγὴ τῶν φάσεων κάμψης καὶ ἀνόδου καὶ ἀκόμα λιγότερο νὰ ἐξασφαλίζει τὴν ὀρθολογικὴ ἀνάπτυξη, εἶναι ὅμως ὑποχρεωμένη νὰ ἀναλαμβάνει τὴν εὐθύνη γιὰ τὴ διατήρηση μιᾶς σχετικῆς «πλήρους ἀπασχόλησης» καὶ τὸν περιορισμὸ μεγαλύτερων πτώσεων. Ἡ κατάσταση τοῦ 1933 ἡ ὁποία θὰ ἰσοδυναμοῦσε σήμερα γιὰ τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες μὲ 30 ἑκατομμύρια ἀνέργους εἶναι ἀπόλυτα ἀκατανόητη ἢ μᾶλλον θὰ ὀδηγοῦσε στὴν ἀνατίναξη τοῦ συστήματος μῆσα σὲ εἴκοσι τέσσερις ὥρες. Ὅτε οἱ ἐργάτες, οὔτε οἱ καπιταλιστές θὰ μποροῦσαν νὰ τὴν ἀνεχτοῦν. Ἐκεῖνο πού παρέχει τοῦ λοιποῦ στὸ καπιταλιστικὸ κράτος τὰ ἀναγκαῖα ὄργανα γιὰ νὰ διατηρεῖ τὶς οἰκονομικὲς διακυμάνσεις σὲ στενὰ ὄρια, εἶναι ἡ ἐπέκταση τῆς ἐπέμβασής του στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ καὶ προπάντων ἡ τεράστια ἀναλογία τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος πού διαχειρίζεται ἄμεσα ἢ ἔμμεσα.

2. Κατὰ συνέπεια, ἡ σχετικὴ ἀριθμητικὴ σπουδαιότητα τῆς ἀνεργίας –δὲ μιλᾶμε ἐδῶ γιὰ τὴν ἀνθρώπινη σπουδαιότητά της– ἔχει τεράστια ἐλαττωθεῖ.

(*Προσθήκη στὴν ἀγγλικὴ ἔκδοσιν τοῦ 1963*: Σὲ ὅλες σχεδόν τὶς ἐκβιομηχανισμένες εὐρωπαϊκὲς χῶρες, τὸ ποσοστὸ ἀνέργων ἔχει μείνει πολὺ χαμηλὸ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ πολέμου καὶ κυμαίνεται μεταξύ 1 καὶ 2% τῆς ἐργασιακῆς δύναμης. Στὴ Μεγάλῃ Βρετανίᾳ, πού γνῶρισε τὶς πιὸ μεγάλες διακυμάνσεις, τὸ μέσο ἐτήσιο ποσοστὸ ἀνέργων δὲν ἐπέερασε τὸ 2,3% [τὸ 1959]. Ἐπτασε ἀνάμεσα στὰ 3 καὶ 4% κατὰ τὸ πρῶτο τρίμηνο τοῦ 1963, μὰ πρὸς τὰ τέλη τῆς ἴδιας χρονιάς εἶχε καὶ πάλι ἐπιστρέψει στὸ 2% περίπου. Ἡ Δυτικὴ Γερμανία ἀπορρόφησε ἕναν ἀριθμὸ ἀνέργων πού, τὸ 1950, ξεπερνοῦσε τὸ 1.500.000 καὶ μιὰ εἰσροὴ προσφύγων τῆς τάξης τῶν 200.000 κάθε χρόνο. Ἀπὸ τὸ 1960 κι ἔπειτα, ἡ ἀνεργία σ' αὐτὴ τὴ χώρα ἔχει παραμείνει κάτω ἀπὸ τὸ 1%. Στὴ Γαλλίᾳ ἡ ἀνεργία δὲν ξεπέρασε ποτέ τὸ 1% τῆς ἐργασιακῆς δύνα-

μης. Ἡ Ἰταλία καί ἡ Ἰαπωνία –χώρες πού ἡ ἐκβιομηχάνισή τους δέν εἶχε καθόλου ὀλοκληρωθεῖ κατά τήν πρώτη μεταπολεμική περίοδο– ἔδει μόνο ἀπορροφήσαν στή βιομηχανία ἕνα σημαντικό ἀριθμό ἀτόμων πού ἀπασχολούνταν προηγουμένως στή γεωργία, μιά μείωσαν τήν ἀνεργία τους ἀπό 9,4% τό 1955 σέ 3% τό 1962 [στήν περίπτωση τῆς Ἰταλίας] καί 0,9% τό 1962 [στήν περίπτωση τῆς Ἰαπωνίας]. Στή Σουηδία, τή Νορβηγία καί τίς Κάτω Χώρες, τό ποσοστό ἀνεργίας δέν ξεπέρασε ποτέ, ἀπό τό 1954 καί μετά, τό 2,6% –καί αὐτή τή στιγμή εἶναι πολύ κατώτερο ἀπ’ αὐτό τό νούμερο.

Ἀκόμα καί στίς Ἠνωμένες Πολιτείες, ὅπου ἡ οἰκονομική πολιτική τῆς προεδρίας Ἀϊζενχάουερ δημιούργησε μιά δυναμική στασιμότητα τῆς οἰκονομίας γιά ὀχτώ χρόνια, κι ὅπου γίνεται αἰσθητή ἡ ἐπίδραση τῆς γρήγορης προόδου τοῦ αὐτοματισμοῦ [πρβλ. παρακάτω], ἡ ἀνεργία ἦταν κατά μέσο ὄρο 4,6% ἀνάμεσα στά 1946 καί στά 1962, μέ μέγιστη τιμή 6,8% τό 1958. Μποροῦμε νά συγκρίνουμε τοὺς ἀριθμούς αὐτούς μέ τίς διακυμάνσεις τοῦ ποσοστοῦ ἀνεργίας πρὶν ἀπό τόν πόλεμο στίς Ἠνωμένες Πολιτείες, πού ἔπαιξε ἀπό τό 3,3% [τό 1929, χρονιά τῆς κρίσης] στό 25% τῆς ἐργασιακῆς δύναμης [τό 1933]. Ἀκόμα καί τό 1940, χρονιά ἰσχυρῆς «ἀνάκαμψης» καί πολεμικῆς προετοιμασίας, ἡ ἀνεργία ἦταν ἀκόμα 10% [βλ. Στατιστική Ἐπετηρίδα τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν 1963, Πίνακας 10].)

Ἐξω ἀπό σπάνιες ἰδιαίτερες περιπτώσεις καί παρά τήν τεράστια τεχνική ἀνάπτυξη, δέν ὑπῆρξε τεχνολογική ἀνεργία ἔστω καί μέ μικρή σημασία. Καί εἶναι φανερό ὅτι ἡ εἰσαγωγή τοῦ «αὐτοματισμοῦ» δέ θά δημιουργοῦσε ἀπ’ αὐτή τήν ἀποψη τίποτε παραπάνω ἀπό τοπικές καταστάσεις⁴.

3. Ἡ σχεδόν ἐξαφάνιση τῆς ἀνεργίας συνέβαλε στήν ἄνοδο τοῦ μέσου ἐργατικοῦ εἰσοδήματος γιά μιά μεγάλη περίοδο. Ἀλλά προπαντός ἡ αὔξηση τοῦ πραγματικοῦ μισθοῦ ὑπῆρξε ὄχι μόνον πιό γρήγορη ἀπό ὅ,τι σέ προηγούμενες περιόδους τοῦ καπιταλισμοῦ ἀλλά ἄπειρα πιό κανονική⁵. Αὐτό πρῶτα ἀπ’ ὅλα καί πάνω ἀπ’ ὅλα εἶναι τό ἀποτέλεσμα τῶν πάνω ἀπό ἕναν αἰῶνα ἀγῶνων τῶν ἐργατῶν, ἀγῶνων τόσο γενικῶν καί ὀργανωμένων ὅσο καί «ἀτυπῶν» μέσα στά πλαίσια μιᾶς ἐπιχείρησης ἢ ἐνός ἐργοστασίου· πιό γενικά, τῆς σταθερῆς πίεσης πού ἀσκούσαν οἱ μισθωτοί μ’ αὐτή τήν ἔννοια σέ ὅλες τίς χώρες, κάθε στιγμή.

(*Προσθήκη στήν ἀγγλική ἔκδοση τοῦ 1965*: Ἐάν ἀναφέρουμε ἕνα μόνο παράδειγμα: στή Μεγάλη Βρετανία οἱ μέσες ὠριαίες ἀποδοχές τῶν ἐνῆλικων ἀνδρῶν ἐργατῶν στίς βιομηχανίες κατασκευῆς πέρασαν ἀπό τίς 39,6 πένες τό 1950 στίς 84,9 πένες τό 1964 –μιά συνολική αὔξηση 114,3%, πού ἰσοδυναμεῖ μέ σύνθετο ἐτήσιο ποσοστό ἀνάπτυξης 6,6% [V.O.C.D.E., *General Statistics*, Ἰούλιος 1964, σελ. 121]. Οἱ «ἀποδοχές» πού ἐκφράζουν αὐτοί οἱ ἀριθμοί περιλαμβάνουν τά πρῖμ, τά ἐπι-

δόματα για τό κόστος ζωής και τούς φόρους και εισφορές που πληρώνει ό μισθωτός. 'Αντιπροσωπεύουν τίς μέσες *ώριαίες* άποδοχές, που συμπεριλαμβάνουν και τήν πληρωμή των υπερωριών και ύπολογίζονται πάνω στό σύνολο του έβδομαδιαίου χρόνου εργασίας.

Φυσικά, ένα μεγάλο μέρος αυτής τής αύξησης των μισθών εκμηδενίστηκε από τήν άνοδο του κόστους ζωής. 'Ο δείκτης τιμών καταναλωτή αύξήθηκε τήν ίδια περίοδο κατά 61,7% -δηλαδή 4,1% τό χρόνο σέ σύνθετο ποσοστό [αυτόθ.]. Αυτό μάς δίνει μέση έτήσια μεγέθυνση των άποδοχών *σέ πραγματικές τιμές* 2,5% [σέ σύνθετο ποσοστό]. 'Ο άριθμος αυτός είναι μικρότερος από τό αντίστοιχο ποσοστό των βιομηχανοποιημένων χωρών τής ήπειρωτικής Εύρώπης.

'Ακόμα, ή διαδικασία αυτή φυσικά δέν είναι ισορροπη. Στη Μεγάλη Βρετανία, για παράδειγμα, ύπήρχε άκόμα τό 1964 ένα 10% περίπου ενήλικων άντρών εργατών που έβγαζαν λιγότερες από 12 στερλίνες τή βδομάδα.)

'Από τό άλλο μέρος μία νέα πολιτική των άφεντικών εμφανίζεται και εφαρμόζεται από ένα συνεχώς αυξανόμενο άριθμό έπιχειρήσεων, που μπορούμε νά τή συνοψίσουμε έτσι: προβείτε σέ παραχωρήσεις στους μισθούς όταν είναι άπαραίτητο, στην άνάγκη κάντε το από πριν για νά άποφύγετε τίς συγκρούσεις; Ξαναρπάξτε τα από τήν αύξηση τής άπόδοσης, συνεταιριστείτε όσο τό δυνατόν περισσότερο μέ τά συνδικάτα, προσπαθήστε νά «ένσωματώσετε» τούς εργάτες στην έπιχείρηση μέ τά πλεονεκτήματα που ύπολογίζονται σ' αυτό τό γεγονός.

Δέ φαίνεται πιά, ούτε στά μάτια των μισθωτών ούτε των καπιταλιστών, άδύνατο νά ικανοποιηθούν οι οικονομικές διεκδικήσεις μέ τή στενή έννοια -είτε αυτές που άποδλέπουν σέ αύξηση του μισθού είτε αυτές που άποδλέπουν σέ μία μείωση τής διάρκειας τής εργασίας. Ένα ποσοστό έτήσιας αύξησης των πραγματικών μισθών τής τάξης του 3% θεωρείται του λοιπού αυτονόητο, λογικό και άναπόφευκτο, τόσο από τά άφεντικά όσο και από τούς εργάτες (έννοείται από τούς πρώτους σάν μέγιστο από τούς δεύτερους σάν έλάχιστο). 'Ο καπιταλισμός μπορεί νά πραγματοποιήσει ένα συμβιβασμό πάνω σ' αυτό που είναι ή διανομή του κοινωνικού προϊόντος, γιατί άκριδώς ένας ρυθμός αύξησης των μισθών που είναι τής ίδιας τάξης μέ τήν αύξηση τής παραγωγικότητας τής εργασίας αφήνει χοντρικά άνεπαφη τήν ύπαρχουσα διανομή.

(*Προσθήκη στην άγγλική έκδοση του 1965*: 'Η εξέλιξη τής κατανομής του έθνικού εισοδήματος στη Μεγάλη Βρετανία τό τελευταίο τέταρτο του αιώνα μάς έπιτρέπει νά διαπιστώσουμε όρισμένα σημαντικά γεγονότα. 'Αν άποκλείσουμε τήν πληρωμή των ένόπλων δυνάμεων, τό εισόδημα που προέρχεται από τήν άπασχόληση [ώριαίοι και μηνιαίοι μισθοί, εισφορές των άπασχολούμενων στην Κοινωνική 'Α-

σφάλιση κτλ.] αυξήθηκε από 2.956 εκατομμύρια στερλίνες που ήταν τό 1938 σε 7.375 εκατομμύρια τό 1950 και σε 16.673 εκατομμύρια τό 1962 [*National Income and Expenditure* 1963, δ.π., Πίνακας 2, σελ. 3-4]. Καθώς τό εθνικό εισόδημα τήν ίδια περίοδο πέρασε, αντίστοιχα, από τό 4.816 εκατομμύρια στερλίνες στά 10.701 εκατομμύρια και στά 22.631 εκατομμύρια [αυτόθ., Πίνακας 1, σελ. 2-3], βλέπουμε πώς ή αναλογία του «εισοδήματος από εργασία» στό εθνικό εισόδημα αυξήθηκε και πέρασε από τό 61,4% στά 1938 στό 68,9% στά 1950 και στό 73,7% στά 1962. Αυτό καθρεφτίζει εν μέρει τήν αύξηση, στό εσωτερικό του συνολικού εργατικού δυναμικού, τής αναλογίας των μισθωτών [δηλαδή τή συνεχή μείωση του αριθμού των «άνεξάρτητων παραγωγών» στή γεωργία, τό μικρεμπόριο κτλ.]. Πάντως δέν μπορεί νά υπάρξει άμφιβολία πώς τό μερίδιο τής εργασίας δέν έχει ελαττωθεί. Τό εισόδημα τής εργασίας αυξήθηκε τουλάχιστον παράλληλα μέ τήν άξία τής συνολικής παραγωγής.

Παρόμοιες τάσεις παρατηρούνται σέ όλες τίς βιομηχανοποιημένες χώρες. Παρ' όλο που οι στατιστικές αυτές [όπως και όλες οι στατιστικές] πρέπει νά ερμηνεύονται μέ μεγάλη προσοχή γιά πολλούς λόγους, από τούς όποιους άλλοι είναι γνωστοί και άλλοι άγνωστοι, καμιά επιφύλαξη ή χαρακτηρισμός δέν μπορεί νά άκυρώσει τό βασικό συμπέρασμα: πώς οι μισθοί αυξάνονται μακροπρόθεσμα *παράλληλα* μέ τήν παραγωγή. "Όπως θά εξηγήσουμε παρακάτω, αυτό είναι στήν ουσία *ύποχρεωτικό*.)

4. 'Η άνοδος του ποσοστού των μισθών και ή σχεδόν έξαφάνιση τής άνεργίας έχουν όδηγήσει σέ μία κανονική πρόοδο τό επίπεδο ζωής του εργάτη, άν τό μετρήσουμε μέ τά έμπορεύματα που καταναλώνει. Μακροπρόθεσμα και άφαιρώντας συγκυριακές διακυμάνσεις και τοπικές ή επαγγελματικές καταστάσεις, αυτή ή πρόοδος τείνει νά είναι παράλληλη μέ τήν πρόοδο του συνόλου τής παραγωγής.

(*Προσθήκη στήν άγγλική έκδοση του 1965*: Αυτό φυσικά δέ σημαίνει πώς ό σύγχρονος καπιταλισμός έχει εξαλείψει τή φτώχεια. Γιά παράδειγμα, τό 1964 στή Μεγάλη Βρετανία ύπήρχαν περίπου 3 εκατομμύρια άτομα που έπαιρναν βοήθήματα από τήν Κοινωνική Πρόνοια· 3 εκατομμύρια ζωντανές κατηγορίες του συστήματος, 3 εκατομμύρια άποδείξεις τής άνισότητας και του μερικού χαρακτήρα των άλλαγών που περιγράφουμε. Δέν πρέπει πάντως νά ξεχνάμε πώς τόσο ή έννοια όσο και ό όρισμός τής φτώχειας πρέπει νά εξεταστούν μέσα σέ μία ιστορική προοπτική, πώς έχουν αλλάξει τόν τελευταίο αιώνα και πώς σήμερα τό επίπεδο κάτω άπ' τό όποιο έχει κανείς «δικαιώμα» «κοινωνικής πρόνοιας» είναι όπωσδήποτε πιό άνεβασμένο άπ' τό προπολεμικό.

Έχει συντελεστεί, επιπλέον, μία άληθινή άλλαγή του επιπέδου ζωής. "Όταν ό Μάικελ Χάρριγκτον (*The Other America*, Penguin,

Λονδίνο, 1963) ή ο Πρόεδρος Τζόνσον μιλάνε για τό «δυσθιμένο ένα πέμπτο» του άμερικάνικου πληθυσμού, έχουμε όπωσδήποτε μιά κατά-φωρη κατηγορία ενάντια στον πιό σύγχρονο καπιταλισμό του κόσμου. 'Η φτώχεια αυτή πρέπει σίγουρα να καταδειχτεί και νά καταγγελθεί. 'Αν όμως θέλουμε νά έμβαθύνουμε, πρέπει νά αντιπαραβάλλουμε αυτό τό «δυσθιμένο ένα πέμπτο» μέ τό «μή προνομιούχο ένα τέταρτο του λαού μας» του Προέδρου Τρούμαν και τό «φτωχό ένα τρίτο» του Προέδρου Ρούσβελτ.)

Αυτό τό φαινόμενο δέν είναι μόνον άμετάκλητο (έκτός από έναν κοσμικό κατακλυσμό) άλλα άπορρέει από μιά διαδικασία πού τίποτε δέν μπορεί πλέον νά τή σταματήσει, έχει του λοιπού καταγραφτεί στην άνατομία, στο φυσικό σκελετό του κεφαλαίου. Τά δύο τρίτα της τελικής σύγχρονης παραγωγής άποτελούνται από αντικείμενα της κατανάλωσης, πού μιά σταθερά αύξανόμενη άναλογία τους κατασκευάζεται μαζικά και συνέχεια. 'Η συσσώρευση σ' αυτούς τους τομείς της οικονομίας θά ήταν άδύνατη δίχως μιά κανονική έκέκταση της μαζικής ζήτησης των καταναλωτικών αγαθών, έννοείται και αυτών πού θεωρούνταν άλλοτε είδη «πολυτελείας». 'Η διαδικασία ύποστηρίζεται από μιά τεράστια έμπορευματική δραστηριότητα πού διευθύνεται προς τή δημιουργία άναγκών και τήν ψυχολογική χειραγώγηση των καταναλωτών, και ένισχύεται από παράπλευρα συστήματα, όπως ή πίστωση στην κατανάλωση, της οποίας τά άποτελέσματα είναι άποφασιστικά πάνω στην αγορά των «διαρκών αγαθών»¹⁰. 'Η έννοδος του βιοτικού επιπέδου βαδίζει ζευγαρωτά μέ τήν αύξηση των άνέσεων, άν και πολύ πιό περιορισμένα και άκανόνιστα. Τά δύο αυτά συνοδεύονται τόσο από μιά άλλαγή του τύπου της κατανάλωσης όσο, ως ένα όρισμένο σημείο, κι από μιά άλλαγή του τρόπου ζωής γενικά¹¹.

5. 'Ο ρόλος των συνδικάτων έχει μεταβληθεί βαθιά τόσο αντικειμενικά όσο και στά μάτια των καπιταλιστών και των εργατών. Ούσιαστική λειτουργία τους έχει γίνει ή διατήρηση της ειρήνης μέσα στην έπιχείρηση, μέ άντάλλαγμα περιοδικές παραχωρήσεις στους μισθούς και ένα πολύ σχετικό status quo στις συνθήκες της παραγωγής. Οί καπιταλιστές τά βλέπουν έτσι σαν ένα αναγκαίο κακό, έχουν παραιτηθεί άπ' τήν καταπολέμησή τους, ακόμα και έμμεσα. Οί εργάτες τά βλέπουν σαν οργανισμούς «σωματειακούς», ένα είδος φιλικής ή άμοιβαίας έξασφάλισης όσο και καλά κακά προστασίας έν μέρος των επαγγελματικών τους συμφερόντων, και χρήσιμα για τήν επίτευξη τρεχουσών αύξήσεων του μισθού. 'Η ιδέα ότι τά συνδικάτα θά μπορούσαν νά έχουν μιά όποιαδήποτε σχέση μέ ένα μετασχηματισμό του κοινωνικού συστήματος, δίαιο ή ειρηνικό, άπότομο ή βαθμιαίο, είναι για τους εργάτες και σύμφωνα μέ τίς πράξεις τους μιά ιδέα πού πέφτει άπ' τον 'Αρη.

6. 'Η πολιτική ζωή, μέ τήν τρέχουσα έννοια του όρου, έχει και στην

πραγματικότητα και στα μάτια των ανθρώπων γίνει μιά υπόθεση ειδικών, πού γενικά θεωρούνται φαῦλοι και ὅτι «ἀποτελοῦν δλοι μιά ἴδια κλίμα»¹². Ὁ πληθυσμός ἀδιαφορεῖ γι' αὐτή, ὄχι μόνο σέ ὀμαλή κατάσταση, ἀλλά ἀκόμα και κατά τίς περιόδους πού οἱ εἰδικοί τίς χαρακτηρίζουν «περιόδους πολιτικῆς κρίσης». Περιορίζεται νά συμμετέχει στά ἐκλογικά παιχνίδια μιά φορά κάθε πέντε χρόνια μέ τρόπο κυνικό και δίχως αὐταπάτες.

7. Ἰδιαίτερα, δέν ὑπάρχουν πιά ἐργατικές πολιτικές ὀργανώσεις (δέ λέμε ἐπαναστατικές). Ἐκεῖνο πού ὑπάρχει κάτω ἀπ' αὐτό τό ὄνομα εἶναι πολιτικές ὀργανώσεις πού στά ἐννιά δέκατα ἔγιναν ἀπό γραφειοκράτες, ἀπό εἰλικρινεῖς ἢ ἀριβίστες διανοούμενους και ἀπό ἐπαγγελματίες συνδικαλιστές, τούς ὁποίους ψηφίζει (ἢ δέν ψηφίζει) ἡ πλειοψηφία τῆς ἐργατικῆς τάξης. Δέν ὑπάρχει σήμερα σέ καμιά σημαντική σύγχρονη χώρα καμιά σημαντική πολιτική ὀργάνωση πού τούς ἀγωνιστές της νά τούς προμηθεύει σέ μιά σημαντική ἀναλογία ἢ ἐργατική τάξη, ἢ ἀκόμα νά εἶναι ἀπλῶς ἱκανή νά κινητοποιήσει πραγματικά πάνω σέ πολιτικά προβλήματα μιά σημαντική ἀναλογία τῆς ἐργατικῆς τάξης (ἔστω κι ἄν μέ τό σημαντική ἐννοοῦμε μιά ἀναλογία χαμηλή ὄσο ἓνα 10 ἢ 15%). Αὐτή ἡ ἐξέλιξη συνδέεται ὀλοφάνερα μέ τόν ἐκφυλισμό και τή γραφειοκρατικοποίηση τῶν ἐργατικῶν ὀργανώσεων ἀπό παλιά, πού τίς ἔχει κάνει νά μὴ ξεχωρίζουν στήν οὐσία τους ἀπό ἀστικές πολιτικές ὀργανώσεις. Ἀνταποκρίνεται ὄμως και στήν ἐξέλιξη τοῦ συνόλου τοῦ καπιταλισμοῦ, ὄπως περιγράφεται πιά πάνω. Θά ξανάρθουμε σ' αὐτό πιά κάτω.

8. Τό προλεταριάτο μέσα σ' αὐτή τήν κοινωνία φαίνεται ἔτσι, σέ μιά πρώτη προσέγγιση, σάν νά ἔχει πάψει νά εἶναι τάξη γιά τόν ἑαυτό της και νά ἔχει γίνει ἀπλῶς τάξη καθ' ἑαυτήν' μέ ὄλλα λόγια, μιά ὀρισμένη κοινωνική κατηγορία, πού ὀρίζεται ἀπό τή θέση τῶν ἀτόμων πού τήν ἀποτελοῦν στίς σχέσεις παραγωγῆς, κι ἀποτελεῖται ἀπό τήν ἀντικειμενική ταυτότητα τῆς κατάστασῆς τους μέσα στήν κοινωνία, ἀλλά πού δέ θέτει μόνη της, συνειδητά, ὀρητά και συλλογικά τό πρόβλημα τῆς τύχης της μέσα στήν κοινωνία. Ἀκριβέστερα, τό προλεταριάτο συνεχίζει νά ἐμφανίζεται σάν μιά τάξη πού ἔχει συνείδηση τῆς συλλογικῆς της ὑπαρξῆς και νά δρᾷ σάν τέτοια ὄταν πρόκειται γιά τᾶ «οἰκονομικά» και «ἐπαγγελματικά» του συμφέροντα. Ἀκόμα περισσότερο και σέ αὐξανόμενο βαθμό, οἱ ἐργάτες ἢ οἱ μισθωτοί κάθε ἐπιχειρήσεως τείνουν νά σχηματίζουν μιά ὀμάδα και νά δροῦν συλλογικά στή διαρκή πάλη στούς κόλπους τῆς ἐπιχειρήσεως ὄσον ἀφορᾷ τίς σχέσεις παραγωγῆς και τίς συνθήκες τῆς ἐργασίας. Θά ξανάρθουμε λεπτομερειακά σ' αὐτό τό φαινόμενο πού εἶναι γιά μᾶς τό θεμελιώδες φαινόμενο. Ἀλλά αὐτό δέν ἀλλάζει καθόλου τό γεγονός ὅτι τό προλεταριάτο δέν ἐμφανίζεται πλέον μέ τήν πραγματική και ὀαφή στάση του στίς σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες σάν μιά τάξη πού τείνει

μέ τη δράση της νά ανατρέψει αὐτή τήν κοινωνία ἢ ἀκόμα νά τή μεταμορφώσει σύμφωνα μέ μιὰ δική της ἀντίληψη.

9. Αὐτή ἡ ἴδια στάση ὑπάρχει σέ ὄλες τίς τάξεις ἢ στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ καί σέ ὄλες τίς κοινωνικές καί συλλογικές δραστηριότητες. Αὐτό ἀκριβῶς δείχνει ὅτι ἐδῶ δέν πρόκειται γιά ἓνα συγκυριακό ἢ προσωρινό φαινόμενο, γιά μιὰ παροδική ὑποχώρηση τῆς πολιτικῆς συνείδησης τοῦ προλεταριάτου ἀλλά γιά ἓνα βαθύ κοινωνικό φαινόμενο χαρακτηριστικό τοῦ σύγχρονου κόσμου. Μιά ἐλάχιστη ἀναλογία τῶν πολιτῶν ἐνδιαφέρεται γιά τίς κοινές ὑποθέσεις. Ἄλλα ἐπίσης μιὰ ἐλάχιστη ἀναλογία τῶν συνδικαλισμένων ἐνδιαφέρεται γιά τίς ὑποθέσεις τοῦ συνδικάτου. Ἐνα ἐλάχιστο μέρος τῶν γονιῶν τῶν μαθητῶν ἐνδιαφέρεται γιά τίς δραστηριότητες τῶν γονιῶν τῶν μαθητῶν. Μιά ἐλάχιστη μειοψηφία ἀπ' αὐτούς πού συμμετέχουν σέ ἓναν ὀποιοδήποτε σύλλογο ἐνδιαφέρεται γιά τή διαχείριση καί τίς ὑποθέσεις αὐτοῦ τοῦ συλλόγου. Ἡ *ἰδιωτικοποίηση* τῶν ἀτόμων εἶναι τό χαρακτηριστικό τό πιό χτυπητό τῶν σύγχρονων καπιταλιστικῶν κοινωνιῶν. Πρέπει νά συνειδητοποιήσουμε αὐτό πού ζοῦμε μέσα σέ μιὰ κοινωνία τῆς ὁποίας τό πιό σημαντικῶ χαρακτηριστικό, γι' αὐτό πού μᾶς ἐνδιαφέρει, εἶναι ὅτι μέχρι σήμερα κατορθώνει νά καταστρέφει τήν κοινωνικοποίηση τῶν ἀτόμων σάν πολιτική κοινωνικοποίηση· μιὰ κοινωνία ὅπου τά ἄτομα ἔξω ἀπό τήν ἐργασία ἐκλαμβάνονται ὁλοένα καί περισσότερο ὡς ἰδιώτες καί ὡς τέτοιοι συμπεριφέρονται, ὅπου ἡ ἰδέα ὅτι μιὰ συλλογική δράση μπορεῖ νά καθορίσει τήν πορεία τῶν πραγμάτων στήν κλίμακα τῆς κοινωνίας ἔχει χάσει τήν ἐννοιά της ἔξω ἀπό ἐλάχιστες μειοψηφίες (λίγο ἐνδιαφέρει ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη ἂν εἶναι γραφειοκράτες ἢ ἐπαναστάτες)· μιὰ κοινωνία στήν ὁποία τά δημόσια πράγματα ἢ, μέ μεγαλύτερη ἀκρίβεια, τά κοινωνικά πράγματα ἀντιμετωπίζονται ὄχι μόνο σάν ξένα ἢ ἔχθρικά, ἀλλά καί σάν νά διαφεύγουν ἀπό τή δράση τῶν ἀνθρώπων· μιὰ κοινωνία λοιπόν πού παραπέμπει τοὺς ἀνθρώπους στήν «ἰδιωτική ζωή» ἢ σέ μιὰ «κοινωνική ζωή» ὅπου ἡ κοινωνία ὡς κοινωνία ρητᾶ δέν τίθεται σέ συζήτηση.

II Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗ ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ ΣΤΟΝ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΟ ΜΑΡΞΙΣΜΟ

Ἐκεῖνοι τοὺς ὁποίους θά ὀνομάζουμε «παραδοσιακοὺς μαρξιστές» ἀρνοῦνται νά καταγράψουν αὐτά τά γεγονότα. Μερικοὶ παραδέχονται τίς ἀντικειμενικές μεταμορφώσεις τοῦ σύγχρονου καπιταλισμοῦ (αὐτές πού περιγράφονται πιό πάνω στίς παραγράφους 1-4). Ἄλλα οἱ μεταβολές στή στάση καί στή δραστηριότητα τῶν τάξεων μέσα στήν κοινωνία καί κυρίως τοῦ προλεταριάτου, καί ἰδιαίτερα αὐτό τό βασικό φαινόμενο πού ὀνομάσαμε *ἰδιωτικοποίηση* δέν ὑπάρχουν γι' αὐτούς. Ἀποκαλώντας το «ἀποπολιτικοποίηση» ἢ «πολιτική ἀπάθεια» τό ἀξιολογοῦν ὡς προσωρινό, μεταβατικό, ἀποτέλεσμα μιᾶς «τρομακτι-

κῆς ἤττας» κτλ. Ἡ μαγεία τῶν λέξεων χρησιμοποιεῖται ἔτσι γιὰ νὰ περιορίσει στό μηδέν τὴν ἀλήθεια τῶν πραγμάτων. Τοὺς ἀκούσαμε γιὰ παράδειγμα νὰ λένε: Ἡ σημερινή ἀποπολιτικοποίηση τοῦ γαλλικοῦ προλεταριάτου δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ἰδιαιτέρη ἐρμηνεία, εἶναι μιά φάση ὑποχώρησης πού ἀνταποκρίνεται σὲ μιά τρομακτικὴ ἤττα. Ἀλλὰ γιὰ ποιά ἤττα ἐπρόκειται; Γιὰ νὰ ὑπάρχει ἤττα ἔπρεπε νὰ ἔχει ὑπάρξει μάχη, καὶ τὸ πασιφανές γεγονός εἶναι ὅτι τὸ γκολικό καθεστῶς ἐγκαταστάθηκε *δίχως* μάχη. Ἄλλοι «ἐμβάθυναν» τότε στό ἐπιχείρημα: Ἡ ἤττα θρῆσκόταν ἀκριβῶς στό γεγονός ὅτι δὲν εἶχε δοθεῖ μάχη. Ἀλλὰ εἶναι φανερό ὅτι ἡ ἄρνηση νὰ δοθεῖ μάχη τὸ Μάη τοῦ 1958 ἐκφράζε ἀκριβῶς τὴν «ἀπάθεια» ἢ τὴν «ἀποπολιτικοποίηση» τῶν μαζῶν. Συνεπῶς, αὐτὴ ἡ ἐξήγηση προυποθέτει ἐκεῖνο πού ἔπρεπε νὰ ἐξηγηθεῖ. Εἶναι ἐπίσης φανερό ὅτι μάταια θὰ ἀναζητήσουμε μιά ἤττα γιὰ νὰ ἐξηγήσουμε τὴν πολιτικὴ ἀπάθεια τοῦ ἀγγλικοῦ, ἀμερικάνικο, γερμανικοῦ ἢ σκανδιναβικοῦ προλεταριάτου. Πιὸ γενικά τὰ ἐρωτήματα: οἱ ἀντικειμενικὲς μεταβολές τοῦ καπιταλισμοῦ δὲν ἔχουν σχέση μὲ τὴ στάση τῶν ἀνθρώπων μέσα στὴν κοινωνία; σὲ τί μεταβατικὸ ἀναφέρονται, ἀφοῦ τόσο αὐτὴ ἐδῶ ἢ στιγμὴ ὅσο καὶ ἡ ὑπαρξὴ τοῦ Γαλαξία εἶναι ἐπίσης μεταβατικά; πῶς μποροῦν καὶ πρέπει νὰ δράσουν οἱ ἐπαναστάτες γιὰ νὰ ξεπεραστεῖ αὐτὴ ἡ «μεταβατικὴ» ἢ ὄχι κατάσταση; –αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα, μ' αὐτὴ τὴν ὀπτικὴ, μένουν ἀναγκαστικά δίχως ἀπάντηση.

Ἄλλοι ἀρνοῦνται χοντρικά καὶ λιανικά νὰ ἀναγνωρίσουν τίς μεταμορφώσεις τοῦ καπιταλισμοῦ, περιμένουν μὲ ἐμπιστοσύνη τὴν προσεχὴ μεγάλη οικονομικὴ κρίση, ἐξακολουθοῦν νὰ μιλᾶνε γιὰ *ἐξαθλίωση* τοῦ προλεταριάτου, καταγγέλλουν τὴν αὐξηση τῶν καπιταλιστικῶν κερδῶν καὶ ταυτόχρονα προσπαθοῦν νὰ ἀποδείξουν τὴν ἱστορικὴ πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους. Αὐτὴ ἡ στάση εἶναι πιὸ συνεπής, ὄχι μόνο γιατί ἀρνεῖται καθετὶ πού τὴ στενοχωρεῖ μέσα στὴν πραγματικότητα – ἓνα παραλήρημα εἶναι τόσο λιγότερο εὐπρόσβλητο ὅσο πιὸ ριζικὸ καὶ πλήρες εἶναι – ἀλλὰ ἐπίσης καὶ γιατί δοκιμάζει νὰ σώσει ἐκεῖνο πού ἐπὶ ἓναν αἰῶνα πέρασε γιὰ τὸ θεμέλιο τῆς ἐπαναστατικῆς προοπτικῆς καὶ πολιτικῆς.

Στὴν πραγματικότητα, ἂν σκεφτόμαστε μὲ τοὺς ὄρους τοῦ παραδοσιακοῦ μαρξισμοῦ¹³, θὰ ἔπρεπε μὲ κάθε αὐστηρότητα νὰ συμπεράνουμε ὅτι οἱ μεταμορφώσεις τοῦ καπιταλισμοῦ ὅπως περιγράφονται πιὸ πάνω καταργοῦν τὴν ἐπαναστατικὴ προοπτικὴ. Γιατὶ ἐκεῖνο πού θεμελίωσε αὐτὴ τὴν προοπτικὴ, σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τῶν παραδοσιακῶν μαρξιστῶν, ἦταν ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος οἱ «ἀντικειμενικὲς ἀντιφάσεις τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας», καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο ἡ ριζικὴ ἀνικανότητα τοῦ συστήματος νὰ ἱκανοποιήσει τίς *οἰκονομικὲς* διεκδικήσεις τῶν ἐργατῶν.

Γιὰ νὰ ποῦμε τὴν ἀλήθεια, δὲν ὑπάρχει στὸν παραδοσιακὸ μαρξι-

σμό μιά συστηματική θεωρητική απάντηση στην ερώτηση: τί είναι αυτό που πρέπει νά οδηγήσει τό προλεταριάτο σέ μιά πολιτική δραστηριότητα πού θά έχει γιά σκοπό τή μεταμόρφωση τής κοινωνίας¹⁴. 'Η πρακτική του κινήματος ύστερα από έναν αιώνα κι έκεινο πού μπορούμε νά όνομάσουμε τό πνεύμα του δείχνουν όμως καθαρά τήν έννοια τής απάντησης πού ύπονοούμενα έδιναν σ' αυτή. Βέβαια θά βρούμε μερικά άθανάτα παραθέματα όπου ή κατάσταση του προλεταριάτου αντιμετωπιζόταν σάν μιά όλική κατάσταση πού έπηρέαζε όλες τίς όψεις τής ύπαρξής του. 'Αλλά είναι μάταιο νά άποκρύψουμε ότι τόσο στην τρέχουσα θεωρία όσο και στην καθημερινή πρακτική του κινήματος τό ούσιαστικό ήταν ή οικονομική κατάσταση του εργαζόμενου μισθωτού και ιδιαίτερα ή έκμετάλλευσή του ως πωλητή τής εργασιακής δύναμης, ή άπαλλοτρίωση ενός μέρους του προϊόντος του. Στο θεωρητικό πεδίο όλη ή προσοχή ήταν στραμμένη στις «άντικειμενικές αντιφάσεις» και τούς «ανάποφευκτους οικονομικούς μηχανισμούς» του καπιταλισμού. Αυτά παράσερναν τό σύστημα σέ περιοδικές οικονομικές κρίσεις και ίσως πρός τήν τελική του κατάρρευση' αυτά έκαναν ταυτόχρονα αδύνατη τήν ίκανοποίηση τών εργατικών διεκδικήσεων πού άφορούσαν τήν κατανάλωση, προκαλούσαν πτώσεις του μισθού ή έκμηδένιζαν τίς αύξήσεις, δημιουργούσαν περιοδικά μιά μαζική άνεργία κι άποτελούσαν γιά τόν εργαζόμενο τή σταθερή άπειλή ότι θά πάει νά πυκνώσει τίς γραμμές του έφεδρικού βιομηχανικού στρατού. Στο πρακτικό πεδίο τά οικονομικά ζητήματα ήταν αυτά πού παρείχαν συγχρόνως τό σημείο εκκίνησης και τίς κεντρικές γραμμές τής προπαγάνδας και τής ζύμωσης. 'Απ' αυτό έξηγείται ή δεσπόζουσα σημασία πού δόθηκε στη δουλειά μέσα στα συνδικάτα, πρώτα στη συγκρότησή τους και κατόπιν στην «πυρηνοποίησή» τους. Συνοπτικά: 'Η καπιταλιστική έκμετάλλευση έπρεπε νά γεννήσει μέσα στο προλεταριάτο οικονομικές διεκδικήσεις πού ή ίκανοποίησή τους ήταν αδύνατη μέσα στο πλαίσιο του υπάρχοντος συστήματος. 'Η πείρα ή ή συνείδηση αυτής τής αδυναμίας έπρεπε νά σπρώξει τούς εργάτες σέ μιά πολιτική δραστηριότητα μέ σκοπό τήν έκρηξη του συστήματος. 'Η ίδια ή κίνηση τής καπιταλιστικής οικονομίας έπρεπε νά παράγει κρίσεις, ρήγματα στην καπιταλιστική όργάνωση τής κοινωνίας, επιτρέποντας στο προλεταριάτο νά έπεμβαίνει μαζικά γιά νά επιβάλλει τίς δικές του λύσεις.

Είναι άναμφισβήτητο ότι αυτές οι ιδέες ανταποκρίνονται σέ πραγματικές όψεις τής εξέλιξης του καπιταλισμού και τής δραστηριότητας του προλεταριάτου από τό 19ο αιώνα μέχρι γύρω στο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. 'Η άπουσία όργάνωσης του καπιταλισμού άφηγε έντελώς έλεύθερο τό έδαφος στους «μηχανισμούς τής άγοράς» οι όποιοι πραγματικά παρήγαν –και είχαν άναγκαστικά τήν τάση νά παράγουν– κρίσεις τών όποιων τίποτε, μέσα σέ μιά φιλελεύθερη οικονομία,

δέν περιορίζει εκ τών προτέρων τό βάθος. Ὁ καπιταλισμός, γιά μεγάλο διάστημα, ἐναντιωνόταν μέ λύσσα σέ κάθε ἀνοδο τοῦ ἐπιπέδου ζωῆς τοῦ ἐργάτη. Οἱ ἀγῶνες γιά τίς διεκδικήσεις ἦταν ἡ ἀφετηρία γιά τή συνειδητοποίηση ἑνός πλήθους ἐργατικῶν στοιχείων. Οἱ συνδικαλιστικές ὀργανώσεις –οἱ ὁποῖες ἐξ ἄλλου στήν ἀρχή τους ὑπῆρξαν κάτι πολύ περισσότερο ἀπό ἀπλά ἐπαγγελματικά σωματεία– ἔπαιξαν ἐπίσης τόσο τό ρόλο τῆς μαγιάς μέσα στίς ἐργατικές μάξες ὅσο καί τοῦ περιβάλλοντος γιά τή δημιουργία ἀγωνιστῶν. Εἶναι φανερό ὅτι ἡ συγκρότηση τῶν μεγάλων ἐργατικῶν ὀργανώσεων, ἡ ἀνάπτυξή τους καί ἡ ἐπιρροή πού ἀσκούσαν στήν ἐξέλιξη τῆς οἰκονομίας καί τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας δέν ἔγινε δυνατή παρά ἐπειδή συμμετεῖχε σ' αὐτές δραστήρια καί μέ τρόπο συνεχή ἕνα πολύ σημαντικό τμήμα τοῦ προλεταριάτου· ἐπίσης ἐπειδή ἡ ἐργατική μάζα βρίσκεται πάντα στό κάτω κάτω ἔτοιμη, μέσα ἀπό τίς συγκυριακές διακυμάνσεις, νά ὑποστηρίξει τή δράση τους στά κρίσιμα προβλήματα καί νά κινητοποιηθεῖ πολιτικά μέ τρόπο ἄλλον ἀπ' τόν ἐκλογικό.

Ἐντελῶς καθαρά φαινόταν ἐπίσης ὅτι οἱ διεκδικητικοί ἀγῶνες, ἀπό τή στιγμή πού ξεπερνοῦσαν ἕνα ὀρισμένο πλάτος ἤ ἔνταση, ἔτειναν ἀναγκαῖα νά θέσουν τό πρόβλημα τῆς ἐξουσίας καί τῆς γενικῆς ὀργάνωσης τῆς κοινωνίας. Δυό παραδείγματα παρμένα ἀπό τή μεταπολεμική γαλλική πείρα θά διαφωτίσουν αὐτή τήν τελευταία ἰδέα καί θά δείξουν ἐπίσης γιατί ἡ παραδοσιακή ὀπτική μπορεῖ νά φαίνεται στούς γάλλους ἀγωνιστές ἐνισχυμένη ἀπό τήν πραγματικότητα ἀκόμα σήμερα.

Ἀπό τό 1945 ὡς τό 1950 ὁ γαλλικός καπιταλισμός πραγματοποιεῖ τήν ἀνοικοδόμησή του μέσα στή σπατάλη καί τήν ἀναρχία, ἀλλά μέ ἀπόλυτη συνέχεια ἰδεῶν πάνω σέ ἕνα μόνο σημεῖο: ἡ ἀνοικοδόμηση πραγματοποιεῖται πάνω στίς πλάτες τῶν μισθωτῶν· αὐτό πού πρέπει νά τή χρηματοδοτήσει εἶναι ἡ πτώση τοῦ βιοτικοῦ τους ἐπιπέδου καί ἡ ἐπαυξημένη ἐργασία τους. Καθώς εἶναι δεδομένος ὁ μηχανισμός τοῦ πληθωρισμοῦ καί ἡ διεύθυνση τῆς οἰκονομίας ἀπό τήν μπουρζουαζία, κάθε γενική αὔξηση τῶν μισθῶν ἀκολουθεῖται σχεδόν ἀμέσως ἀπό μιά αὔξηση τῶν τιμῶν πού μέ πραγματικούς ὄρους τήν ἐκμηδενίζει. Ἡ οἰκονομική διεκδίκηση, μή μπορώντας νά ἱκανοποιηθεῖ στό πλαίσιο πού ὑπάρχει, ὀδηγεῖ ἀναγκαστικά πέρα ἀπό τήν οἰκονομία. Ἄν τό προλεταριάτο θέλει νά σταματήσει τήν ὑπερεκμετάλλευσή του, πρέπει, ξεκινώντας ἀπό τίς διεκδικήσεις τοῦ μισθοῦ, νά τίς ξεπεράσει, νά θέσει τό πρόβλημα τοῦ ἐλέγχου τῶν τιμῶν, τῆς οἰκονομίας καί τελικά τοῦ κράτους.

Τό 1957 καί 1958, γιά νά χρηματοδοτήσει τόν πόλεμο τῆς Ἀλγερίας δίχως νά περικόψει τά κέρδη του, ὁ γαλλικός καπιταλισμός περιορίζει τό βιοτικό ἐπίπεδο τῶν μισθωτῶν. Διεκδικήσεις γιά αὔξεις τῶν μισθῶν μέσα σ' αὐτές τίς συνθήκες δέν μποροῦσαν νά ἔχουν καί δέν

είχαν κανένα αποτέλεσμα. Τό πρόβλημα πού τέθηκε είναι τό πρόβλημα τής οικονομικής Ισορροπίας στό σύνολό τής. Οί διεκδικήσεις του μισθοῦ δέν μπορούσαν νά Ικανοποιηθοῦν πραγματικά παρά ἄν μεταβαλλόταν ὁ προσδιορισμός του κοινωνικοῦ προϊόντος κατά τίς κατηγορίες τής χρησιμοποίησής του. Αυτό συνελαγόταν, στίς δεδομένες περιστάσεις, τό σταμάτημα του πολέμου τής Ἀλγερίας κι ἔθετε ἔτσι ἐπί τάπητος τά πολιτικά προβλήματα τής χώρας¹⁵.

Ἄλλά αὐτές οί καταστάσεις δέν είναι καθόλου τυπικές. Ἐκφράζουν ἰδιαιτερότητες του γαλλικοῦ καπιταλισμοῦ και τά «καθυστερημένα» χαρακτηριστικά του· συγκεκριμένα, τήν ἀνικανότητά του νά ἐπιτύχει κατά τή διάρκεια αὐτῶν τῶν περιόδων, ἕνα βαθμό «ὀρθολογική» διεύθυνση τής οικονομίας του, πού είναι στενά δεμένη μέ τήν ἀνικανότητά του νά δώσει στόν ἑαυτό του μιά ὀργάνωση και μιά πολιτική διεύθυνση. Ἡ μετά τόν πόλεμο ἀνοικοδόμηση ἔχει πραγματοποιηθεῖ στήν πλειοψηφία τῶν ἄλλων καπιταλιστικῶν χωρῶν μέσα σέ συνθήκες πολύ λιγότερο χαοτικές και δίχως νά δημιουργήσει ἐντάσεις σάν αὐτές πού ὑπῆρξαν στή Γαλλία. Ὁ πόλεμος τής Ἀλγερίας θά μπορούσε νά ἀποφευχθεῖ –ὅπως θά μπορούσε νά ἀποφευχθεῖ ὁ πόλεμος στήν Ἰνδονησία, ὅπως ἀποφεύχθηκε ὁ πόλεμος στήν Τύνιδα, στό Μαρόκο ἢ στή μαύρη Ἀφρική, ὅπως ἀποφεύχθηκε ἀπό τούς Ἀγγλους ὁ πόλεμος τής Ἰνδίας, τής Γκάνα ἢ τής Νιγηρίας. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, θά μπορούσε νά εἶχε χρηματοδοτηθεῖ μέ τρόπο πού νά μὴ δημιουργήσει τήν ἐκρηκτική οικονομική κατάσταση στή Γαλλία –ὅπως τό δείχνει ὁ,τι ἔγινε μετά τό Μάη τοῦ 1958¹⁶.

Ἡ τυπική κατάσταση εἶναι αὐτή ὅλων τῶν ἄλλων σύγχρονων καπιταλιστικῶν χωρῶν ὅπου μετά τόν πόλεμο οί διεκδικητικοί ἀγῶνες, κάποτε πολύ σημαντικοί και ἀκόμα βίαιοι, δέν ἔθεσαν ζήτημα πολιτικής διεύθυνσης και ἀκόμα λιγότερο διάρθρωσης τής κοινωνίας, οὔτε ἀντικειμενικά, οὔτε μέσα στό κεφάλι ἐκείνων πού συμμετείχαν.

Ἄλλά, ὅπως ἡ φανερή ἐπιβεβαίωση τῶν παραδοσιακῶν ἀντιλήψεων ἀπό τόν καπιταλισμό τοῦ 19ου αἰῶνα δέν ἀρκοῦσε γιά νά τίς θεμελιώσει, τό ἴδιο και ἡ ἀπόρριψή τους ἀπό τή σύγχρονη πείρα δέν προσδιορίζει τήν τύχη τους. Εἶναι ὅμως ἀναγκαῖο νά τίς ἐξετάσουμε στό θεωρητικό πεδίο. Αὐτό ὀδηγεῖ σέ μιά κριτική ἐξέταση τής μαρξιστικῆς πολιτικῆς οικονομίας, τής ὁποίας ὅμως ἐδῶ δέν μπορούμε νά σκιαγραφήσουμε παρά τίς γενικές γραμμές¹⁷.

Τό θεμελιώδες γεγονός τής καπιταλιστικῆς κοινωνίας είναι προφανῶς ὅτι ἡ ἐργασία σάν *μισθωτή ἐργασία* εἶναι ὑποδουλωμένη στό κεφάλαιο. Στό οικονομικό πεδίο αὐτή ἡ ὑποδούλωση μεταφράζεται μέ τήν ἐκμετάλλευση τής μισθωτῆς ἐργασίας, δηλαδή τήν ἰδιοποίηση ἀπό τήν κυρίαρχη τάξη ἑνός μέρους του κοινωνικοῦ προϊόντος (ὑπεραξία), πού τό χρησιμοποιεῖ ὅπως τής ἀρέσει. Κάτω ἀπό τόν καπιταλισμό αὐτή ἡ χρησιμοποίηση παίρνει ἀναγκαστικά στό μεγαλύτερο μέ-

ρος της τῆ μορφῆς τῆς συσσώρευσης, δηλαδή τῆς αὐξησης τοῦ κεφαλαίου μέ τῆ μετατροπῆ ἑνός μέρους τῆς ὑπεραξίας σέ συμπληρωματικά μέσα παραγωγῆς. Συνδυασμένη μέ τήν τεχνική πρόοδο, ἡ συσσώρευση ὀδηγεῖ σέ μιά διαρκή διεύρυνση τῆς συνολικῆς παραγωγῆς καί τῆς παραγωγῆς τοῦ ἐργάτη (ἀπόδοση ἢ παραγωγικότητα). Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ σημαίνει τήν καταστροφή τῶν προκαπιταλιστικῶν μορφῶν παραγωγῆς (φεουδαρχική παραγωγή ἢ μικρῆ ἀνεξάρτητη παραγωγή) καί τήν αὐξανόμενη προλεταριοποίηση τῆς κοινωνίας. Ταυτόχρονα, ἡ πάλη ἀνάμεσα στούς καπιταλιστές ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τῆ συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου εἶτε μέ τήν ἀπορρόφηση ἢ ἐξαφάνιση τῶν πιό ἀνίσχυρων καπιταλιστῶν εἶτε μέ τήν ἐκούσια συγχώνευση.

Αὐτός ὁ καθορισμός τῶν γενικῶν χαρακτηριστικῶν τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας ἀποτελεῖ μιά ἀπό τίς ἀθάνατες εἰσφορές τοῦ Μάρξ στή γνώση τῆς σύγχρονης κοινωνικῆς πραγματικότητας· εἶναι μιά σύλληψη πού μέ σαφήνεια πραγματοποιήσε ἐκεῖνος δταν ἀκόμα ὁ καπιταλισμός δέν ὑπῆρχε πραγματικά παρὰ σέ μερικές πόλεις τῆς δυτικῆς Εὐρώπης, καί ἐπιβεβαιώθηκε μέ τρόπο λαμπρό ἀπό τήν ἐξέλιξη ἑνός αἰῶνα πάνω στίς πέντε ἡπείρους.

Ἄλλὰ ἡ οἰκονομική ἀνάλυση τοῦ καπιταλισμοῦ ὀφείλει νά θέσει καί νά λύσει τά προβλήματα πού ἀφοροῦν τῆ λειτουργία καί τήν ἐξέλιξη τοῦ συστήματος πού ἔχει ὀριστεῖ μ' αὐτό τόν τρόπο. Ποιό εἶναι αὐτό πού καθορίζει τό ἐπίπεδο ἐκμετάλλευσης τῆς μισθωτῆς ἐργασίας ἀπό τό κεφάλαιο, ἐκεῖνο πού ὁ Μάρξ ὀνομάζει ποσοστό τῆς ἐκμετάλλευσης (σχέση τῆς συνολικῆς ὑπεραξίας ἢ τοῦ συνόλου τῶν κερδῶν μέ τό σύνολο τῶν μισθῶν) καί πῶς αὐτό τό ποσοστό ἐξελίσσεται; Πῶς μπορεῖ νά πραγματοποιεῖται ἡ οἰκονομική ἰσορροπία (ἰσότητα τοῦ συνόλου τῆς προσφορᾶς μέ τό σύνολο τῆς ζήτησης) σέ ἕνα σύστημα ὄπου παραγωγή καί ζήτηση ἐξαρτῶνται ἀπό ἑκατομμύρια ἀνεξάρτητες πράξεις καί ὄπου, προπαντός, δλες οἱ σχέσεις διαρκῶς ἀνατρέπονται ἀπό τῆ συσσώρευση καί τήν τεχνική ἐξέλιξη; Τέλος, ποιές εἶναι οἱ μακροπρόθεσμες τάσεις τῆς ἐξέλιξης τοῦ καπιταλισμοῦ, μέ ἄλλα λόγια πῶς ἡ λειτουργία τοῦ συστήματος μεταβάλλει προοδευτικά τῆ διάρθρωσή του;

Ὁ Μάρξ εἶναι ἐπίσης ὁ πρῶτος πού μέ σαφήνεια ἔθεσε αὐτά τά ζητήματα καί προσπᾶθη νά ἀπαντήσῃ σ' αὐτά μέ τρόπο συστηματικό καί συνεκτικό. Ἐν τούτοις, ὅσοι κι ἄν εἶναι ὁ πλοῦτος καί ἡ σπουδαιότητα τῆς μνημιώδους ἐργασίας πού τούς ἀφιέρωσε, πρέπει νά πούμε ὅτι οἱ ἀπαντήσεις πού ἔδωσε εἶναι ἐσφαλμένες στό θεωρητικό πεδίο καί βασικά ἀντίθετες μ' ἐκεῖνο πού, στά δικά μας μάτια, ἀποτελεῖ τό πνεῦμα τῆς δικῆς του ἐπαναστατικῆς ἀντίληψης.

Ὁ ἀρχογονιαῖος λίθος δλων τῶν προβλημάτων εἶναι ὁ προσδιορισμός τοῦ ποσοστοῦ τῆς ἐκμετάλλευσης. Γιά τόν Μάρξ αὐτό τό ποσο-

στό εξαρτάται αποκλειστικά από αντικειμενικούς οικονομικούς παράγοντες, πού κάνουν νά μήν είναι δυνατό παρά νά αυξάνεται, δηλαδή ή εκμετάλλευση τών εργατῶν κάτω από τόν καπιταλισμό, ιδωμένη σάν *οικονομική εκμετάλλευση*, δέν είναι δυνατό παρά διαρκῶς νά ἐπιδεινώνεται. Τό ποσοστό τῆς εκμετάλλευσης εξαρτάται πράγματι από τό ἕνα μέρος ἀπό τό πραγματικό προϊόν μιᾶς ὥρας (ή μιᾶς μέρας ἢ μιᾶς βδομάδας) εργασίας, καί ἀπό τό ἄλλο ἀπό τόν πραγματικό μισθό. Τό πραγματικό προϊόν αυξάνεται συνεχῶς (αὐξηση τῆς παραγωγικότητας) σάν ἐπακόλουθο τῶν τεχνικῶν ἀνανεώσεων καί τῆς «συμπίεσης τῶν πόρων» τῆς ἐργασίμης μέρας. Ὅσο γιά τόν πραγματικό μισθό, στό *Κεφάλαιο* παρουσιάζεται σάν κάτι δεδομένο: εἶναι τό «ἀντικειμενικό» κόστος γιά τή διατήρηση σέ ἐμπορεύματα τοῦ «βιοτικού ἐπιπέδου» τῆς ἐργατικῆς τάξης. Τί καθορίζει αὐτό τό «βιοτικό ἐπίπεδο»; «Ἱστορικοί καί ἠθικοί παράγοντες» λέει ὁ Μάρξ στόν 1ο τόμο τοῦ *Κεφαλαίου*. Ἀλλά τό σύνολο τῆς ἐκθεσης κάνει φανερό ὅτι γιά τόν Μάρξ αὐτό τό βιοτικό ἐπίπεδο πρέπει νά θεωρεῖται στήν καλύτερη περίπτωση" μιά σταθερά: ἡ λειτουργία τῆς ἀγορᾶς εργασίας, ἡ πίεση ἑνός ἐργατικοῦ ὑπερπληθυσμοῦ πού ὁ καπιταλισμός συνέχεια ἀναπαράγει τό ἐμποδίζουν νά ἀνυψωθεῖ ποτέ μέ τρόπο ἀξιόλογο καί διαρκή".

(*Προσθήκη στήν ἀγγλική ἔκδοση τοῦ 1965*: «Τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας εἶναι ἄρα ἡ ἀκριβῆς ἔκφραση τοῦ βαθμοῦ εκμετάλλευσης τῆς ἐργασιακῆς δύναμης ἀπό τό κεφάλαιο ἢ τοῦ ἐργαζόμενου ἀπό τόν καπιταλιστή» [*Τό Κεφάλαιο*, Βιβλίο Ι' ἐκδόσεις Πλέιαδε, Ι, σελ. 771. Ὑπογραμμ. μέσα στό κείμενο]. Ὁ Μάρξ ἐκφράζει τό ποσοστό τῆς ὑπεραξίας μέ τή σχέση $\frac{p}{v} = \text{υπερεργασία} / \text{ἀναγκαία ἐργασία}$. Ἐκφρασμένη σέ νομισματικούς ὄρους, ἡ σχέση αὕτη ἰσοδυναμεῖ μέ τή σχέση συνολικά κέρδη / συνολικοί μισθοί [αὐτόθ., σελ. 771-774].

Οἱ μισθοί εἶναι ἡ τιμή τοῦ ἐμπορεύματος ἐργασιακή δύναμη. «Ὁ μισθός εἶναι, ὅπως εἶδαμε, ἡ τιμή ἑνός συγκεκριμένου ἐμπορεύματος: τῆς ἐργασίας. Ἔτσι, ὁ μισθός ὑπακούει στούς ἴδιους νόμους μ' ἐκείνους πού καθορίζουν τήν τιμή κάθε ἐμπορεύματος» [*Μισθωτή ἐργασία καί κεφάλαιο*, Π1, Ι, σελ. 206. Ὑπογραμμ. μέσα στό κείμενο]. Ἡ τιμή αὕτη τῆς ἐργασιακῆς δύναμης παρουσιάζεται στά γραπτά τοῦ Μάρξ ὡς προκαθορισμένη καί ταλαντευόμενη γύρω ἀπό τήν ἀξία τῆς ἐργασιακῆς δύναμης. «Ἡ προσφορά καί ἡ ζήτηση δέ ρυθμίζουν τίποτα παραπάνω ἀπό τίς πρόσκαιρες διακυμάνσεις τῶν τιμῶν τῆς ἀγορᾶς. Θά σᾶς δώσουν τήν ἐξήγηση τοῦ γιατί ἡ τρέχουσα τιμή ἑνός ἐμπορεύματος ἀνεβαίνει πάνω ἢ κατεβαίνει κάτω ἀπό τήν ἀξία του, μά ποτέ δέ θά μπορέσουν νά ποῦν κάτι γιά τήν ἴδια τήν ἀξία αὕτη... Τῆ στιγμῆ πού ἡ προσφορά καί ἡ ζήτηση ἐξισορροποῦνται μεταξύ τους καί ἄρα παύουν νά δροῦν, ἡ τρέχουσα τιμή ἑνός ἐμπορεύματος

συμπίπτει μέ τήν *πραγματική της αξία*, μέ τή φυσιολογική τιμή γύρω από τήν όποία ή άγοραία τιμή της ταλαντεύεται... Αυτό ίσχύει τόσο για τούς μισθούς, όσο και για τίς τιμές όλων τών άλλων έμπορευμάτων... ό μισθός είναι άπλώς ένα άλλο όνομα για τήν τιμή της εργασίας...» [*Μισθός, τιμή και ύπεραξία*, Ρ1. 1, σελ. 496, 498. Ύπογραμμ. μέσα στό κείμενο].

Ήν οί πραγματικοί μισθοί καθορίζονται από τήν αξία της εργασιακής δύναμης, τί καθορίζει αυτή τήν αξία; Ό Μάρξ είναι σαφής σ' αυτό τό σημείο. Ή αξία της εργασιακής δύναμης καθορίζεται από τό άντικειμενικό κόστος της συντήρησης του έργάτη και της οικογένειάς του. «Τί είναι λοιπόν ή *αξία της εργασιακής δύναμης*; Όπως και κάθε άλλου έμπορεύματος, έτσι και αυτής ή αξία καθορίζεται από τήν ποσότητα εργασίας πού είναι άναγκαία για τήν παραγωγή της. Ή εργασιακή δύναμη ενός άνθρώπου είναι άπλουστάτα τό ζωντανό στοιχείο μέσα στό άτομο του. Μιά όρισμένη μάζα άπαραίτητων ειδών διατροφής έπιτρέπει σ' έναν άνθρωπο νά μεγαλώσει και νά διατηρηθεί στή ζωή... Έκτός από τήν ποσότητα τών μέσων διαβίωσης πού είναι άναγκαία για τή δική του συντήρηση, του χρειάζεται μια άλλη ποσότητα για νά άναστήσει έναν όρισμένο αριθμό παιδιών πού προορίζονται νά τόν άντικαταστήσουν στήν άγορά εργασίας και νά διαιωνίσουν τή ράτσα τών εργαζομένων. Άκόμα, για ν' άναπτύξει τήν εργασιακή δύναμη και ν' άποκτήσει κάποια δεξιότητα, θά ξοδέψει μάν άλλη ποσότητα αξίας. Για τό θέμα μας μäs άρκεί νά λάβουμε ύπόψη μας μόνο τή μέση εργασία, της όποίας τό κόστος σέ εκπαίδευση και άνάπτυξη τείνει στό μηδέν» [αυτόθ., σελ. 510. Ύπογραμμ. μέσα στό κείμενο]. «...Ή αξία της εργασιακής δύναμης καθορίζεται από τήν αξία τών μέσων διαβίωσης πού είναι άπαραίτητα για τήν παραγωγή, άνάπτυξη, συντήρηση και διαιώνιση της εργασιακής δύναμης» [αυτόθ., σελ. 511. Ύπογραμμ. μέσα στό κείμενο]. Αυτό είναι τό ίσοδύναμο σέ έμπορεύματα του βιοτικού επίπεδου της εργατικής τάξης. Τί καθορίζει όμως αυτό τό βιοτικό επίπεδο;

Ό Μάρξ δεχόταν πώς στον καθορισμό αυτού του βιοτικού επιπέδου ύπείσρχονταν «ιστορικοί», «ήθικοί» και «κοινωνικοί» παράγοντες. «Ή αξία της εργασιακής δύναμης διαμορφώνεται από δύο στοιχεία, τό ένα είναι καθαρά φυσικό, τό άλλο είναι ιστορικό και κοινωνικό. Τό έσχατο όριο της καθορίζεται από τό φυσικό στοιχείο: για νά διατηρείται και ν' αναπαράγεται, για νά διαιωνίζει τή φυσική της ύπαρξη, ή εργαζόμενη τάξη πρέπει νά λαβαίνει τά μέσα διαβίωσης πού είναι άπολύτως άπαραίτητα για νά ζήσει και ν' αναπαραχθεί. Νά λοιπόν ποιό είναι τό έσχατο όριο της αξίας της εργασίας; ή αξία αυτών τών άπαραίτητων μέσων... Πάλι σ' αυτό τό καθαρά βιολογικό στοιχείο, ή αξία της εργασίας καθορίζεται σέ κάθε χώρα από ένα παραδοσιακό επίπεδο ζωής. Δέν είναι μόνο ή σκέτη φυσική ζωή· εί-

ναί επίσης ή ίκανοποίηση όρισμένων άναγκών πού γεννιούνται από τίς κοινωνικές συνθήκες στίς όποίες ζούν και έχουν άνατραφεί οί άνθρωποι. Τό άγγλικό επίπεδο ζωής μπορεί νά πέσει ώς τό Ιρλανδικό τό επίπεδο ενός γερμανού χωρικού ώς εκείνο ενός χωρικού τής Λιβονίας... Τό Ιστορικό ή κοινωνικό στοιχείο πού ύπείσέρχεται στήν άξία τής έργασίας, μπορεί νά διασταλει ή νά συσταλει· μπορεί νά έξανεμιστεί τελείως, έτσι ώστε νά μή μείνει τίποτα, εκτός από τό βιολογικό όριο» [αυτόθ., σελ. 528. Ύπογραμμ. μέσα στό κείμενο]. «...ό ίδιος ό άριθμός των άναγκών πού λέγονται φυσικές, καθώς και ό τρόπος τής ίκανοποίησής τους, είναι ένα Ιστορικό προϊόν και έξαρτάται έτσι σε μεγάλο βαθμό από τό βαθμό του πολιτισμού που έχει έπιτευχθεί. Οί άπαρχές τής έργατικής τάξης σε κάθε χώρα, τό Ιστορικό περιβάλλον μέσα στό όποίο έχει διαμορφωθεί έξακολουθούν γιά καιρό νά άσκούν τή μεγαλύτερη επίδραση στίς συνήθειες, τίς άπαιτήσεις και κατά συνέπεια στίς άνάγκες πού αυτή διαμορφώνει μέσα στη ζωή. Έπομένως ή έργασιακή δύναμη περικλείει από τήν άποψη τής άξίας ένα ήθικό και Ιστορικό στοιχείο, κάτι πού τή διακρίνει από τά άλλα έμπορεύματα. Γιά μιá δμως δεδομένη χώρα και έποχή, τό άναγκαίο μέτρο των μέσων διαβίωσης είναι επίσης δεδομένο» [Τό Κεφάλαιο, αυτόθ., σελ. 720].

Μά τό σύνολο των εκτιθέμενων άπόψεων στά περισσότερα γραπτά του Μάρξ κάνει σαφές τό ότι γιά τόν Μάρξ ή άξία τής έργασιακής δύναμης [και συνεπώς ό μισθός] άναγκαστικά ταλαντεύεται γύρω από κάποια στενά όρια, άν δέ μειώνεται κιόλας στήν πραγματικότητα. «...σ' αυτή τήν άδιάκοπη σύγκρουση κεφαλαίου και έργασίας, τί έλπιδες έχει νά νικήσει ή έργασία; Θά μπορούσα ν' άπαντήσω γενικεύοντας και νά πω πώς ή έργασία, όπως κάθε έμπόρευμα, μακροπρόθεσμα θά δει τήν άγοραία τιμή της νά έναρμονίζεται μέ τήν άξία της· πώς ό έργαζόμενος, παρά τά σκαμπανεβάσματα και ό,τι και νά κάνει [ύπογραμμ. από μένα, Κ.Κ.], δέ θά λάβει ποτέ, κατά μέσο όρο, άλλο από τήν άξία τής έργασίας του, πού καθορίζεται από τήν άξία των άντικειμένων πού είναι άναγκαία γιά τή διατήρηση και τήν άναπαραγωγή του...» [Μισθός, τιμή και ύπεραξία, ό.π., σελ. 527. Ύπογραμμ. μέσα στό κείμενο]. Ό Μάρξ θεωρούσε μιá τέτοια μείωση πολύ πιθανή. «Οί λίγες αυτές έπισομάνσεις [πρόκειται κατά βάση γιά τό ότι σύμφωνα μέ τόν Μάρξ, «στήν πρόοδο τής βιομηχανίας, ή ζήτηση έργασίας δέν προχωράει μέ τόν ίδιο ρυθμό πού προχωράει ή συσσώρευση του κεφαλαίου», αυτόθ. σελ. 532] θά είναι άρκετές γιά νά τό άποδείξουν: τό γεγονός τής άνάπτυξης τής σύγχρονης βιομηχανίας πρέπει προοδευτικά νά γείρει τήν πλάστιγγα πρós τή μεριά του καπιταλιστή και σε βάρος του έργαζόμενου· κατά συνέπεια, ή καπιταλιστική παραγωγή τείνει γενικά νά χαμηλώσει, και όχι νά άνυψώσει, τή μέση στάθμη των μισθών, δηλαδή νά ώθήσει λιγότερο ή περισσότερο τήν

άξια της εργασίας προς το ελάχιστο δριό της... οί άγώνες γιά φυσιολογικούς μισθούς είναι γεγονότα άξεχώριστα από τό σύστημα τών μισθών στο σύνολό του... στις 99 από τίς 100 περιπτώσεις οί εργαζόμενοι, προσπαθώντας ν' άνυψώσουν τούς μισθούς, πασχίζουν άπλώς νά διατηρήσουν τή δεδομένη άξια της εργασίας... οί εργαζόμενοι δέν πρέπει νά τρέφουν ύπερβολικές ελπίδες ως προς τό τελικό αποτέλεσμα αυτών τών καθημερινών άγώνων. "Άς μήν τό ξεχνάνε: πολεμούν τά άποτελέσματα, όχι τά αίτια... επιβραδύνουν τήν κατηφόρα, δέν τής αλλάζουν κατεύθυνση..." [αυτόθ., σελ. 532]. "Έτσι λοιπόν πυκνώνει άδιάκοπα τό δάσος τών άπλωμένων χεριών πού ζητάνε δουλειά και πού δέν παύουν ν' άδυνατίζουν» [*Μισθωτή εργασία και κεφάλαιο*, δ.π., σελ. 228].

"Όσο γιά τόν «ιστορικό παράγοντα», αυτός μπορεί νά καθορίσει διαφορές της μιάς χώρας από τήν άλλη, μά τίποτα μέσα στά γραπτά του Μάρξ δέν αφήνει νά έννοηθεί πώς θά μπορούσε νά ξεηγήσει τυχόν αλλαγές -και, ειδικά, αύξήσεις- της άξιας της εργασιακής δύναμης σέ μία συγκεκριμένη χώρα, στη διάρκεια μιάς χρονικής περιόδου. Άντίθετα, όπως παρατηρήσαμε ήδη, «γιά μιά δεδομένη χώρα και έποχή, τό αναγκαίο μέτρο τών μέσων διαβίωσης είναι επίσης δεδομένο» [*Τό Κεφάλαιο*, δ.π., σελ. 720] και «ή καπιταλιστική παραγωγή τείνει γενικά νά χαμηλώσει, και όχι νά άνυψώσει, τή μέση στάθμη τών μισθών, δηλαδή νά ώθήσει λιγότερο ή περισσότερο τήν άξια της εργασίας προς τό ελάχιστο δριό της» [*Μισθός, τιμή και ύπεραξία*, δ.π., σελ. 532. 'Υπογραμμ. μέσα στο κείμενο].

Τό συνολικό σύστημα της πολιτικής οικονομίας του Μάρξ, δηλ ή θεωρία του γιά τίς κρίσεις και -έπομένως- τά αξιώματά του γιά τήν άνάδυση μιάς σοσιαλιστικής συνείδησης, βασίζονταν δλα πάνω σ' αυτή τή θεωρία τών μισθών. Πιο συγκεκριμένα, βασίζονταν στην προϋπόθεση πώς οί μηχανισμοί της αγοράς εργασίας, οί αλλαγές της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου και ή πίεση ενός συνεχώς αυξανόμενου εργαζόμενου πληθυσμού [πού ό καπιταλισμός τείνει νά παραγάγει], θά εμπόδιζαν τούς πραγματικούς μισθούς [δηλαδή τό επίπεδο ζωής] νά αύξηθούν μέ τρόπο διαρκή και αξιόλογο. Στην καλύτερη περίπτωση, τό επίπεδο ζωής θά έμενε στατικό. Οί καπιταλιστές τείνουν συνεχώς νά τό μειώσουν. Είναι ύποχρεωμένοι νά τό κάνουν. Καί άφού, μέσα στις σελίδες του *Κεφαλαίου*, τίποτα δέν αντιστατεύεται αυτή τήν τάση, μέ έξαιρεση τό σημείο στο όποιο αυτή αρχίζει νά βάξει σέ κίνδυνο τή βιολογική επιβίωση της εργατικής τάξης, οί καπιταλιστές πετυχαίνουν τό στόχο τους. Αυτή είναι ή πραγματική έννοια της «άπόλυτης έξαθλίωσης».)

(*Προσθήκη του 1979*: Σχολιάζοντας τή φράση του Μάρξ στην 'Αθλιότητα της φιλοσοφίας: «ή φυσική τιμή της εργασίας δέν είναι άλλη από τό ελάχιστο δριό του μισθού» [και, πιο κάτω: «παρ' δλα αυτά τό

ελάχιστο δριο του μισθού δέν πούει νά είναι τό κέντρο, πρὸς τό ὁποῖο ἔλκονται οἱ τρέχουσες τιμές του μισθοῦ»: Pl. I, sel. 27], ὁ Έγκελς ἔγραφε στά 1885: «Τή θέση πῶς ἡ “φυσική”, δηλαδή ἡ φυσιολογική τιμή τῆς ἐργασιακῆς δύναμης συμπίπτει μέ τό ελάχιστο δριο του μισθοῦ, δηλαδή μέ τήν ἀνταλλακτική ἀξία τῶν ἀπόλυτα ἀναγκαίων μέσων γιά τή ζωή καί τήν ἀναπαραγωγή του ἐργάτη, –τή θέση αὐτή, τή διατύπωση γιά πρώτη φορά στό “Προσχέδιο γιά μιὰ κριτική τῆς πολιτικῆς οικονομίας” [Γαλλογερμανικά χρονικά, Παρίσι, 1844] καί στήν *Κατάσταση τῆς ἐργαζόμενης τάξης στήν Ἀγγλία*. Βλέπουμε πῶς ὁ Μάρξ τήν υιοθέτησε τότε. Ὁ Λασσάλ τῆ δανείστηκε ἀπό μᾶς. Δέν παύει ὁμως νά εἶναι λαθεμένη, ἔστω καί ἂν στήν πραγματικότητα ὁ μισθός τείνει συνεχῶς πρὸς τό ελάχιστο δριο του. Ὅπωςδήποτε ἡ ἐργασιακή δύναμη πληρῶνεται, σέ γενικές γραμμές καί κατά μέσο ὄρο, κάτω ἀπό τήν ἀξία της, μά τό γεγονός αὐτό δέν κάνει τήν ἀξία της ν’ ἀλλάζει. Στό *Κεφάλαιο*, ὁ Μάρξ διόρθωσε τήν παραπάνω θέση [δῆλετο τό τμήμα “Ἀγορά καί πώληση τῆς ἐργασιακῆς δύναμης”], ἀναλύοντας συγχρόνως τίς συνθήκες πού ἐπιτρέπουν στήν καπιταλιστική παραγωγή νά κατεβάξει ὄλο καί περισσότερο τήν τιμή τῆς ἐργασιακῆς δύναμης κάτω ἀπό τήν ἀξία της [κεφ. XXIII, “Γενικός νόμος τῆς καπιταλιστικῆς συσσώρευσης”]» [Pl. I, sel. 1547].

Δέ χρειάζεται νά ἐπιμεινουμε στόν ἀμήχανο χαρακτήρα τῆς ἐπιχειρηματολογίας του Έγκελς ὁ ὁποῖος, ὅπως ἄλλωστε καί ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ ἔκανε σιωπηρά σ’ αὐτό τό ζήτημα, θέλει καί τήν πῆλη δόλοκληρη καί τό σκύλο χορτάτο. Ἐάν, ὄχι τυχαία καί γιά μερικούς μῆνες μά «κατά κανόνα καί κατά μέσο ὄρο», ἡ «ἐργασιακή δύναμη πληρῶνεται κάτω ἀπό τήν ἀξία της», τότε τό κόστος παραγωγῆς καί ἀναπαραγωγῆς τῆς ἐργασιακῆς δύναμης εἶναι ἐκεῖνο πού καθορίζεται [γιά ἓνα δεδομένο ἐπίπεδο τιμῶν ἢ μοναδιαίων ἀξιῶν] ἀπ’ αὐτή τήν πραγματική πληρωμή· τότε ἡ φυσική συνιστώσα [ἢ «ποσότητα τῶν μέσων διαβίωσης»] πού ἀντιστοιχεῖ σ’ αὐτή τήν πληρωμή εἶναι ἐκεῖνη πού ὀρίζει τήν «ἀξία τῆς ἐργασιακῆς δύναμης», καί κάθε ἄλλη «ἀξία» αὐτῆς τῆς ἐργασιακῆς δύναμης εἶναι καθαρή μεταφυσική χίμαιρα. Ἄν τό ἐπίπεδο ζωῆς τῆς ἐργατικῆς τάξης περιέχει ἓνα «ἱστορικό στοιχείο», τότε «οἱ συνθήκες πού ἐπιτρέπουν στήν καπιταλιστική παραγωγή νά κατεβάξει ὄλο καί περισσότερο τήν τιμή τῆς ἐργασιακῆς δύναμης κάτω ἀπό τήν ἀξία της» ἀποτελοῦν προφανῶς μέρος αὐτοῦ του «ἱστορικοῦ» στοιχείου –ἄρα, οἱ «ἱστορικοί» παράγοντες στόν καπιταλισμό θά τείνουν νά κατεβάσουν ὄλο καί περισσότερο αὐτό τό ἐπίπεδο ζωῆς καί, μαζί μ’ αὐτό, τήν «ἀξία τῆς ἐργασιακῆς δύναμης».

Μά τό οὐσιώδες ζήτημα δέ *βρίσκεται ἐκεῖ*. Ἐκεῖνο πού ἀπαιτεῖ ἡ λογική τῆς ἐπιχειρηματολογίας του Μάρξ γύρω ἀπό τήν αὔξηση του ποσοστοῦ ἐκμετάλλευσης δέν εἶναι οὔτε ἓνα «ελάχιστο» ἐπίπεδο ζωῆς τῆς ἐργατικῆς τάξης οὔτε μιὰ μείωση αὐτοῦ του ἐπιπέδου ζωῆς πρὸς

ένα «ελάχιστο όριο» είναι η σταθερότητα αυτού του επιπέδου ζωής. Ό Μάρξ θά μπορούσε κάλλιστα νά δεχτεί πώς αυτό τό επίπεδο ζωής είναι στην άρχή πολλές φορές άνώτερο από τό «βιολογικά ελάχιστο όριο» [άν υποθέσουμε πώς ή τελευταία αυτή έκφραση έχει κάποιο νόημα –στην πραγματικότητα δέν έχει κανένα] και πώς δέ μειώνεται στόν καπιταλισμό. Μέ δεδομένο τό άναμφισβήτητο γεγονός τής αύξησης τής παραγωγικότητας τής εργασίας στόν καπιταλισμό, και άρα τής μείωσης τών μοναδιαίων άξιών τών έμπορευμάτων πού περιλαμβάνονται στην κατανάλωση τής εργατικής τάξης, θά μπορούσε και πάλι νά «συναγάγει» πώς ή άξία τής εργασιακής δύναμης [γινόμενο αυτής τής, σταθερής, ποσότητας έμπορευμάτων επί τής, φθίνουσας, μοναδιαίας άξίας τους] μειώνεται στόν καπιταλισμό από τήν ίδια τή λειτουργία τής οικονομίας, και πώς άρα, μέ σταθερή διάρκεια τής εργάσιμης ήμέρας, τό ποσοστό έκμετάλλευσης [ή ποσοστό τής υπεραξίας] δέν μπορεί παρά νά αυξάνεται. Στην παρουσίαση και τήν επιχειρηματολογία του Μάρξ, για νά ύπάρχει αύξηση του ποσοστού έκμετάλλευσης πρέπει και άρκεί τό επίπεδο ζωής τής εργατικής τάξης νά μένει σταθερό.

Βέβαια, ή επιχειρηματολογία αυτή θά μπορούσε νά γίνει κάπως πού εύέλικτη: θά μπορούσε νά ύπάρχει αύξηση του επιπέδου έκμετάλλευσης άκόμα και μέ άνοδο του βιοτικού επιπέδου τής εργατικής τάξης, φτάνει νά είναι «λιγότερο γρήγορη» από τήν πτώση τών μοναδιαίων άξιών τών έμπορευμάτων εργατικής κατανάλωσης [μέ άλλα λόγια, λιγότερο γρήγορη από τήν αύξηση τής παραγωγικότητας τής εργασίας στις βιομηχανίες πού παράγουν αυτά τά έμπορεύματα]. Μά, καταρχήν, αυτό δέ θά μπορούσε ποτέ νά άποδειχτεί λογικά και γενικά: είναι ένα ζήτημα πρακτικό. Κατά δεύτερο και κύριο λόγο, ή θεωρία θά ήταν τότε ύποχρεωμένη νά πει κάτι για τούς παράγοντες πού κάνουν αυτό τό επίπεδο ζωής ν' άνεβαίνει, και ν' άνεβαίνει λίγο πολύ μέ γρήγορο ρυθμό. Μά άπ' αυτούς τούς παράγοντες, κυριότερος είναι ό άγώνας τών εργαζομένων ενάντια στην έκμετάλλευση: παράγοντας «έξωοικονομικός» και, στην ουσία, άκαθόριστος. Θά ήταν έπομένως ύποχρεωμένη νά δεχτεί πώς, ως οικονομική θεωρία, δέν έχει σχεδόν τίποτε νά πει για κείνο πού καθορίζει τήν εξέλιξη τής κεντρικής μεταβλητής του συστήματος, δηλαδή για τό ποσοστό έκμετάλλευσης [πού συγκαθορίζει άποφασιστικά τό ποσοστό συσσώρευσης κτλ.]. Βλέπουμε έτσι πώς ή άνάγκη νά τεθεί άξιωματικά ένα επίπεδο ζωής τής εργατικής τάξης όχι «ελάχιστο» μά σταθερό (ή δεδομένο, όπως τό λέει ό Μάρξ) ξεπερνάει τις ίδιες τις άπαιτήσεις μίας απόδειξης τής «αύξησης του ποσοστού έκμετάλλευσης»: έξυπνοοείται σε κάθε άπόπειρα κατασκευής μίας οικονομικής θεωρίας ως θεωρίας τών «άντικειμενικών καθορισμών» τής οικονομικής διαδικασίας. Μ' ένα διαφορετικό τρόπο, ό Πιέρο Σράφφα κατέληξε σιωπηρά σ' ένα άνάλογο συμπέρα-

σμα στό *Production of Commodities by Means of Commodities* [Cambridge U.P., 1960].)

Πρέπει να πούμε άμέσως ότι αυτή ή αντίληψη Ισοδυναμεί με μία άντιμετώπιση τών εργατών μέσα στή θεωρία όπως ήθελε ο καπιταλισμός, αλλά δέν μπορεί να τούς άντιμετωπίσει μέσα στήν πρακτική τής παραγωγής —δηλαδή σάν απλά και καθαρά *άντικείμενα*. Ισοδυναμεί με τή διατύπωση ότι ή εργασιακή δύναμη είναι έξ *όλοκλήρου* εμπόρευμα, όπως ένα ζώο, μία καύσιμη ύλη ή ένα μετάλλευμα. Έχει μία άνταλλακτική άξία πού άνταποκρίνεται σ' ένα άντικειμενικό κόστος καθορισμένο από τίς δυνάμεις τής αγοράς· έχει μία άξία χρήσης πού ή έξαγωγή τής δέν έξαρτάται παρά από τήν καλή θέληση του καπιταλιστή και τίς παραγωγικές του μεθόδους. Τό κάρβουνο δέν μπορεί να επηρεάσει στήν τιμή στήν όποία πουλιέται, ούτε να έμποδίσει τόν καπιταλιστή να αύξήσει τήν άπόδοσή του σε ενέργεια με τή χρησιμοποίηση βελτιωμένων μεθόδων. Ούτε κι ο εργατής.

Άκόμα μία φορά, ότι αυτή είναι ή τάση του καπιταλισμού είναι βέβαιο. Άλλά, όπως εκ τών προτέρων τό ξερούμε και για τούς λόγους πού θά εκθέσουμε πιό κάτω, ή τάση αυτή δέν μπορεί ποτέ να ύπερισχύσει έξ *όλοκλήρου* —κι αν ποτέ γινόταν, ο καπιταλισμός θά κατέρρεε πάραυτα. Ο καπιταλισμός δέν μπορεί να ύπάρχει δίχως τό προλεταριάτο και τό προλεταριάτο δέ θά ήταν προλεταριάτο αν δέν άγωνιζόταν συνέχεια για να τροποποιεί τούς όρους τής ύπαρξής του, τόσο τήν τήν του μέσα στήν παραγωγή, όσο και τό «έπίπεδο ζωής» του. Η παραγωγή όσο κυριαρχείται έξ *όλοκλήρου* από τή θέληση του καπιταλιστή να αύξήσει επ' άόριστον τήν άπόδοση τής εργασίας, άλλο τόσο καθορίζεται από τήν άτομική και συλλογική άντίσταση τών εργατών σ' αυτή τήν αύξηση. Η άπόσπαση τής «άξιας χρήσης τής εργασιακής δύναμης» δέν είναι μία τεχνική πράξη αλλά μία διαδικασία λυσσαλέας πάλης, στήν όποία οι καπιταλιστές βρίσκονται σά να πούμε χαμένοι μία φορά στίς δύο. Τό ίδιο ίσχύει για τό επίπεδο ζωής, δηλαδή για τό επίπεδο του πραγματικού μισθού. Άπό τή γένεσή τής ή εργατική τάξη μάχεται για να περιορίσει τή διάρκεια τής εργασίας και για να άνεβάσει τό επίπεδο τών μισθών, και είναι άκριδώς αυτή ή πάλη πού έχει καθορίσει τήν έξέλιξη αυτού του επιπέδου. Αν είναι περισσότερο ή λιγότερο άλήθεια ότι για τόν άτομικό εργατή σε μία δεδομένη στιγμή, τό επίπεδο του μισθού του έμφανίζεται σάν ένα άντικειμενικό δεδομένο άνεξάρτητο από τή δράση του», είναι έντελώς ψευδές να πούμε ότι τό επίπεδο τών μισθών σε μία δεδομένη περίοδο είναι άνεξάρτητο από τή δράση τής εργατικής τάξης. Ούτε ή πραγματική, εργασία πού παρέχεται στή διάρκεια μιάς ώρας εργασίας, ούτε ο μισθός πού λαμβάνεται ως άντάλλαγμα γι' αυτή δέν μπορούν να προσδιοριστούν από κανένα είδος «άντικειμενικού» νόμου, κανόνα, νόρμας ή ύπολογισμού. Αν μπορούσαν, ο καπιταλισμός θά ήταν ένα λο-

γικό σύστημα ή τουλάχιστον επιδεχόμενο λογικής και κάθε συζήτηση γιά τό σοσιαλισμό θά ήταν μάταιη.

Τά δσα λέμε δέ σημαίνουν πώς στόν καθορισμό του επιπέδου του μισθού δέν παίζουν κανένα ρόλο παράγοντες καθαυτοί οικονομικοί ή άκόμα και «άντικειμενικοί». Έντελώς αντίθετα: ή ταξική πάλη λειτουργεί κάθε στιγμή μέσα σ' ένα δεδομένο οικονομικό –και, γενικότερα, αντικειμενικό– πλαίσιο και δρα όχι μόνο άμεσα μά και μέσα άπό μιά σειρά μερικούς «οικονομικούς μηχανισμούς». Ένα μόνο παράδειγμα μέσα άπό χίλια: μιά διεκδικητική νίκη των εργατών σ' έναν τομέα παρασέρνει τό γενικό επίπεδο μισθών, όχι μόνο έπειδή μπορεί νά τονώσει τή μαχητικότητα των άλλων εργατών, μά κι έπειδή οι τομείς μέ χαμηλούς μισθούς θά συναντήσουν δλο και μεγαλύτερες δυσχέρειες στή στατολόγηση εργατικών χειρών. Κανένas όμως άπ' αυτούς τους μηχανισμούς δέν έχει μιά δική του δράση και νήμα, άν κάνουμε άφαίρεση τής ταξικής πάλης: τό δέ οικονομικό πλαίσιο μεταβάλλεται βαθμιαία άπ' αυτή. 'Από τήν άλλη, πρέπει νά πούμε πώς δλη ή άνάλυση του κειμένου άναφέρεται στο *Κεφάλαιο*. Στο *Μισθοί, τιμές και κέρδη* (διάλεξη πού δόθηκε μπροστά σέ Άγγλους εργάτες πολύ πριν άπό *Τό Κεφάλαιο*), ο Μάρξ υπερασπίζεται ξεκάθαρα τή σωστή άποψη πώς ή εργατική πάλη μπορεί νά βελτιώσει τό επίπεδο των μισθών. 'Η ιδέα αυτή εγκαταλείπεται στο *Κεφάλαιο*, ύπέρ τής αντικειμενιστικής άποψης πού συζητάμε στο κείμενο. Είναι άλήθεια πώς θά ήταν άδύνατο νά θεμελιωθεί πάνω τής ή μηχανική του καπιταλισμού πού προσπαθεί νά συγκροτήσει *Τό Κεφάλαιο*.

(*Προσθήκη του 1979*: 'Η φράση τής παραπάνω παραγράφου σχετικά μέ τό *Μισθοί, τιμές και κέρδη* [ή *Μισθοί, τιμές και υπεραξία*] περιέχει δύο σφάλματα. 'Η διάλεξη έκεινη έγινε στα 1865, δηλαδή δύο μόνο χρόνια πριν άπό τή δημοσίευση του Πρώτου Βιβλίου του *Κεφαλαίου* –πάνω στο όποιο άλλωστε ο Μάρξ εργαζόταν ήδη άπό κάμποσο καιρό. Και, άπό τήν άλλη, όπως δείχνουν τά παραθέματα πού παρουσιάσαμε πιο πάνω, ναι μέν άναγνωρίζει σ' αυτό τό κείμενο ο Μάρξ πώς ή εργατική πάλη μπορεί νά άσκήσει πρόσκαιρα κάποια επίδραση στο επίπεδο των μισθών [και επίσης, φυσικά, πώς οι εργάτες, άν «ύποτάσσονταν» στή μοίρα τους, θά «έξαχρειώνονταν»], μά δέν άλλάζει γι' αυτόν τό λόγο τό συμπέρασμά του πώς, ξεκάθαρα και κατηγορηματικά, τό μόνο πού μπορεί νά κάνει αυτή ή πάλη είναι νά «επιβραδύνει τόν κατήφορο», όχι ν' «άλλάξει τήν κατεύθυνση» τής εξέλιξης. 'Ο μόνος τρόπος πού μπορώ νά έξηγήσω τό διπλό αυτό λάθος είναι ή τότε τάση μου νά διαβλέπω στόν Μάρξ μιά εξέλιξη πού τόν άπομάκρυνε άπό τίς επαναστατικές έμπνεύσεις τής νιότης του και τόν έκανε ένα «συστηματικό» θεωρητικό. 'Η εξέλιξη όμως αυτή είναι έντελώς σχετική. Στήν πραγματικότητα, εκείνο πού όνόμασα τά δύο άντινομικά στοιχεία τής σκέψης του Μάρξ –τόν επαναστατικό, άντι-θεωρησια-

κό σπόρο και τό θεωρητικιστικό, συστηματικό, αντικειμενιστικό, ντε-τερμινιστικό στοιχείο- συνυπάρχουν μέσα του από τά πρώτα του κιό-λας γραπτά. Βλ. τώρα, στή *Φαντασιακή θέσμιση τής κοινωνίας*, τό Κεφ. Ι, ιδιαίτερα σελ. 84 ως 105, και τήν «Εισαγωγή» στή *Γραφειο-κρατική κοινωνία*, τόμ. 1, σελ. 50 ως 55.)

Άλλο τόσο λάθος είναι νά ισχυριζόμαστε ότι μέ πάλη ή δίχως πάλη ό καπιταλισμός δέν μπορεί νά αφήσει νά αύξηθούν οι μισθοί. Ότι ό κάθε καπιταλιστής και ή καπιταλιστική τάξη στό σύνολό τής αντιτίθεν-ται όσο μπορούν σ' αυτό είναι βέβαιο· ότι όμως δέν ύπάρχει για τό σύστημα ή δυνατότητα, αυτό είναι ριζικά ψευδές. Η κλασική ιδέα ήταν ότι ό καπιταλισμός ήταν άνίκανος νά άνεχτεί τίς αύξήσεις τών μισθών γιατί αυτό αυτόμάτως θά σήμαινε τήν έλάττωση τών κερδών και συνεπώς τόν περιορισμό τών κεφαλαίων για τή συσσώρευση, πού είναι άπαραίτητη στήν έπιχείρηση για νά επιβιώσει στόν άνταγωνισ-μό. Άλλά αυτή ή στατική εικόνα είναι έξω από τήν πραγματικότητα. Άν ή απόδοση τών εργατών αύξάνεται σέ ένα χρόνο κατά 4% και οι μισθοί τό ίδιο, τά κέρδη αναγκαία αύξάνονται επίσης κατά 4% και έτσι δλα εξισώνονται. Και άν ή πίεση τών μισθωτών οδηγεί σέ περί-που ανάλογες αύξήσεις σέ όλες τίς έπιχειρήσεις, κανένas καπιταλι-στής δέ θά είναι σέ δυσμενή κατάσταση σέ σχέση μέ τόν άνταγωνισμό. Άπό τή στιγμή πού δέν υπερβαίνουν ούσιαστικά και μέ διάρκεια τήν αύξηση τής παραγωγικότητας και γενικεύονται, οι αύξήσεις τών μι-σθών είναι έντελώς συμβιβάσιμες μέ τήν επέκταση του κεφαλαίου.

Τού είναι μέλιστα σέ τελευταία άνάλυση άπαραίτητες στό στενό οικονομικό πεδίο (για νά μήν αναφέρουμε και πώς χρησιμοποιούνται για ν' άποποτώσουν τούς εργατες στήν παραγωγή). Σέ μία οικονομία πού αύξάνεται μέ μέσο ποσοτό 3% τό χρόνο και όπου οι μισθοί άντα-ποκρίνονται στό 50% τής τελικής ζήτησης, κάθε διάσταση όσο λίγο ούσιώδης κι άν είναι άνάμεσα στό ποσοστό τής αύξησης τών μισθών και στό ποσοστό τής επέκτασης τής παραγωγής, θά οδηγούσε ύστερα από ένα διάστημα σχετικά σύντομο σέ τρομακτικές άνισορροπίες και σέ μία άνικανότητα νά πουληθεί ή παραγωγή, πού δέ θά μπορούσε νά έπανορθωθεί μέ καμιά «ύφεση», όσο ισχυρή και άν ήταν. Μία παρα-γωγή πού αύξάνεται κατά 3% τό χρόνο διπλασιάζεται σχεδόν κάθε είκοσι τρία χρόνια: σ' έναν αιώνα έχει πολλαπλασιαστεί μέ τό είκοσι. Άν ή καθαρή παραγωγή του καπιταλιστικού τομέα στή Γαλλία τό 1860 ήταν 100 κατά άπασχολούμενο εργατή, σήμερα είναι 2.000. Η θεωρία τής άπόλυτης εξαθλίωσης σημαίνει ότι, άν ό μισθός ήταν 50 τό 1860, σήμερα είναι κατώτερος από 50, μέ άλλα λόγια ότι οι μισθοί άντιπροσωπεύουν λιγότερο από 50/2000 (είτε λιγότερο από 2,5%) του καθαρού προϊόντος του καπιταλιστικού τομέα! Όποιος κι άν είναι ό δγκος τής συσσώρευσης, τής εξαγωγής κεφαλαίων, τών κρατικών δα-

πανών κτλ. ή άπορρόφηση τής παραγωγής θά ήταν μέσα σ' αυτές τίς συνθήκες έντελώς άδύνατη.

Πράγματι, τό άποτέλεσμα τής ταξικής πάλης μέχρι σήμερα ήταν μία αύξηση του πραγματικού μισθού πού, χοντρικά και μακροπρόθεσμα, ήταν παράλληλη μέ τήν αύξηση τής παραγωγικότητας τής έργασίας. Τό προλεταριάτο μέ άλλα λόγια δέν έχει επιτύχει -ή όχι ούσιαστικά- νά μεταβάλει τή διανομή του κοινωνικού προϊόντος πρός όφελός του. Άλλά έχει επιτύχει νά άποφεύγει αυτή ή διανομή νά επιδεινώνεται εις βάρος του. Τό ποσοστό τής εκμετάλλευσης παραμένει μακροπρόθεσμα σχεδόν σταθερό. Γιατί ή πάλη τών τάξεων έχει καταλήξει μέχρι έδώ σ' αυτό τό άποτέλεσμα και όχι σέ άλλο είναι ένα ζήτημα πολύ πλατύ για νά μπορούμε νά τό πραγματευτούμε έδώ.

Ή θεωρία του Μάρξ για τήν αύξηση του ποσοστού τής εκμετάλλευσης έχει παίξει και εξακολουθεί νά παίξει ένα ρόλο στην παραδοσιακή αντίληψη, γιατί αυτή ή αύξηση εμφανίζεται σ' αυτή σαν ή κινητήρια δύναμη τής πάλης τών τάξεων. Άλλά έχει επίσης και μία κεντρική σημασία στην άνάλυσή του για τίς συνθήκες τής δυναμικής ίσορροπίας τής καπιταλιστικής οικονομίας και τών «άντιφάσεών της».

(*Προσθήκη στην άγγλική έκδοση του 1965*: Αυτό τό βλέπουμε ολοκάθαρα στον πρόλογο πού έγραψε τό 1891 ό Έγκελς στό *Μισθωτή έργασία και κεφάλαιο* του Μάρξ: «'Απ' όλη τή μάζα τών προϊόντων πού δημιουργεί ή εργατική τάξη, τής άναλογεί μονάχα ένα μέρος. Και όπως είδαμε, τό άλλο μέρος, πού ή καπιταλιστική τάξη διατηρεί για τον έαυτό της... γίνεται, μέ κάθε νέα ανακάλυψη και έφευρεση, όλο και πιο μεγάλο, ενώ τό μέρος πού άναλογεί στην εργατική τάξη [ύπολογισμένο κατά κεφαλήν] είτε αυξάνεται πολύ άργά και μέ τρόπο άσημαντο, είτε μένει στάσιμο, είτε πάλι, σέ όρισμένες περιστάσεις, μειώνεται.

»Μά αυτές οι ανακαλύψεις και έφευρέσεις πού άλληλοϋπερβαίνονται μέ όλοένα μεγαλύτερη ταχύτητα, αυτή ή άποδοτικότητα τής ανθρώπινης έργασίας πού αυξάνεται κάθε μέρα σέ άνήκουστες άναλογίες, δημιουργούν στό τέλος μία σύγκρουση, μέσα στην όποία ή σημερινή καπιταλιστική οικονομία δέν μπορεί παρά νά καταρρεύσει. Άπό τή μία μεριά, άμέτρηση πλούτη και ένα πλεόνασμα προϊόντων πού οι χρήστες δέν μπορούν ν' άπορροφήσουν· από τήν άλλη, ή μεγάλη μάζα τής προλεταριοποιημένης κοινωνίας, πού έχει μεταμορφωθεί σέ μισθωτούς και έχει γίνει άπ' αυτό τό γεγονός άνίκανη νά οικειοποιηθεί αυτό τό πλεόνασμα προϊόντων· ή διαίρεση τής κοινωνίας σέ μία μικρή πάρα πολύ πλούσια τάξη και σέ μία μεγάλη τάξη στερημένων μισθωτών κάνει αυτή τήν κοινωνία νά πνίγεται άπό τό δικό της περίσσειμα, τήν ίδια στιγμή πού ή μεγάλη πλειοψηφία τών μελών της σχεδόν δέν είναι, ή δέν είναι καθόλου, προστατευμένη άπό τήν πιο άκραία φτώχεια» [*Μισθωτή έργασία και κεφάλαιο, Μισθοί, τιμές και κέρδη, Πα-*

ρσι, Editions Sociales, 1962, σελ. 17].)

Ἡ «ἀντικειμενική δυναμική τῶν οἰκονομικῶν ἀντιφάσεων τοῦ καπιταλισμοῦ» θά προέκυπτε ἀπό τή σύγκρουση ἀνάμεσα στήν ἀπεριοριστή ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων πρὸς τήν ὅποια τείνει ὁ καπιταλισμός, καί στήν περιορισμένη ἀνάπτυξη τῆς καταναλωτικῆς δυνατότητας τῆς κοινωνίας (οἰκονομικῆς δυνατότητας, ἐννοεῖται, καί ὄχι βιολογικῆς) πού εἶναι ἀντανάκλαση τῆς στασιμότητος τοῦ βιοτικού ἐπιπέδου τῆς ἐργατικῆς τάξης ἢ τῆς πολὺ ἀργῆς ἀνόδου του σέ σχέση μέ τήν παραγωγή. Αὐτή ἡ σύγκρουση θά ἔκανε νά μὴν μπορεῖ νά πραγματοποιεῖται ἡ συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου παρὰ μέσα ἀπό περιοδικές κρίσεις πού θά συνεπάγονταν μιά καταστροφὴ τοῦ πλοῦτου, ἢ ἀκόμα θά ἔκανε αὐτὴ τὴ συσσώρευση στό τέλος ἀδύνατη²¹.

Ἀπὸ αὐτὸ προκύπτει ἄμεσα ἐκεῖνο πού θέλουμε νά ποῦμε, ὅτι αὐτὴ ἡ σύγκρουση δὲ δημιουργεῖ ἀπόλυτη καί ἀνυπέρβλητη ἀντίφαση. Ἡ σύγκρουση εἶναι πραγματικὴ ὡς ἓνα ὀρισμένο σημεῖο: Ὁ καπιταλισμός αὐξάνει πραγματικὰ τὴν παραγωγή, ἀλλὰ αὐτὴ ἡ αὐξηση δὲ συνοδεύεται αὐτόματα καί ἀναγκαῖα ἀπὸ μιά ἀντίστοιχη αὐξηση στὴ συνολικὴ κοινωνικὴ ζήτηση. Δὲν ὑπάρχει ὁμως ἀνυπέρβλητη ἀντίφαση: ἡ συνολικὴ κοινωνικὴ ζήτηση *μπορεῖ* νά αὐξάνεται δίχως καθόλου νά χαλάει ὁ κόσμος. Αὐτὸ μπορεῖ νά εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἐργατικῆς πάλης πού αὐξάνει τοὺς μισθοὺς, συνέπεια μιᾶς αὐξησης τῆς καπιταλιστικῆς συσσώρευσης, ἀποτέλεσμα μιᾶς συνειδητῆς πολιτικῆς πού αὐξάνει τίς κρατικὲς δαπάνες²².

Αὐτὴ ἡ θεώρηση τοποθετεῖ τὸ ζήτημα στό οὐσιαστικὸ πεδίο, γιατί δείχνει ὅτι ἡ πραγματοποίηση μιᾶς δυναμικῆς ἰσορροπίας τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας (ἢ ἡ δυνατότητα τῆς συσσώρευσης δίχως κρίσεις) εἶναι ἓνα πρόβλημα *σχετικό*. Ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ ἔδειξε πρῶτος στό II τόμο τοῦ *Κεφαλαίου* ὅτι ἡ συσσώρευση δίχως κρίσεις ἦταν *δυνατὴ*, ἀρκεῖ ὀρισμένες ἀναλογίες ἀνάμεσα στὰ οἰκονομικὰ μεγέθη νά εἶναι ἀμοιβαῖες. Αὐτὲς οἱ διατυπώσεις μποροῦν εὐκόλα νά γενικευτοῦν: ἡ συσσώρευση δίχως κρίσεις θά εἶναι δυνατὴ ἂν, ἀπὸ μιά κατάσταση ἰσορροπίας, ὅλα τὰ οἰκονομικὰ μεγέθη ἀναπτύσσονται ἀναλογικὰ –ἢ ἂν οἱ διαφορετικοὶ ρυθμοὶ στὴν αὐξηση ἀντισταθμίζονται ἀμοιβαῖα. Ἄν, γιὰ παράδειγμα, σέ μιά οἰκονομία μέ σταθερὸ πληθυσμὸ ἢ ἐτήσια συσσώρευση (ἐτήσια καθαρὴ αὐξηση κεφαλαίου) ἰσοδυναμεῖ μέ 3% τοῦ τοποθετημένου κεφαλαίου καί ἂν ἀπὸ αὐτὸ τό γεγονός²³ ἡ παραγωγικότητα γιὰ κάθε ὥρα ἐργασίας αὐξάνεται ἐξ ἴσου κατὰ 3%, πρέπει καί ἀρκεῖ γιὰ νά διατηρεῖται ἐπ' ἀόριστον ἡ ἰσορροπία, καί οἱ μισθοὶ καί ἡ μὴ παραγωγικὴ κατανάλωση τῶν καπιταλιστῶν (μαζί καί τοῦ κράτους) νά αὐξάνονται ἐπίσης κατὰ 3% τὸ χρόνο. Ἄν σ' αὐτὴ τὴν ἴδια τὴν οἰκονομία οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στὰ οἰκονομικὰ μεγέθη μεταβληθοῦν, προσαρμογές πού νά ἐπανεγκαθιστοῦν τὴν ἰσορροπία εἶναι πάντα *δυνατές*. Ἄν γιὰ παράδειγμα οἱ καπιταλιστῆς κατορθώ-

σουν νά επιβάλλουν έναν περιορισμό στον πραγματικό εργατικό μισθό αλλά αυξήσουν σε ανάλογο βαθμό τή μη παραγωγική τους κατανάλωση ή τίς κρατικές δαπάνες, ή Ισορροπία θά διατηρηθεί· τό ίδιο άν επιχειρήσουν μιá συσσώρευση σε ένα ποσοστό πιό ύψηλό και σέ δυο διάστημα διατηρήσουν αυτό τό ποσοστό· τό ίδιο, τέλος, άν περιορίσουν τή συσσώρευσή τους για νά αυξήσουν τίς κρατικές δαπάνες (σ' αυτές τίς δύο τελευταίες περιπτώσεις τό ποσοστό τής αύξησης τής οίκονομίας θά είναι διαφορετικό άπ' αυτό πού θά ήταν άλλίως και επίσης ό καταμερισμός τών παραγωγικών δυνάμεων ανάμεσα σέ παραγωγή παραγωγικών μέσων και παραγωγή αντικειμένων κατανάλωσης θά πρέπει νά τροποποιηθεί βαθμιαία ή άπότομα).

Είναι δέβαιο ότι ή κλασική καπιταλιστική οίκονομία λοιπόν, έντελώς παραδομένη στίς δυνάμεις τής άγοράς, δέν περιέχει κανένα μηχανισμό πού νά έγγυάται τήν άναλογική αύξηση τών μεγεθών της ή νά συναρμόζει αυτές τίς αύξήσεις τή μιá μέ τήν άλλη, ή μάλλον ότι αυτός ό «μηχανισμός συναρμογής» δέν είναι τίποτ' άλλο παρά ή ίδια ή οίκονομική κρίση (κρίση ύπερπαραγωγής). 'Η αυτόματη έξέλιξη της τείνει νά προκαλεί κανονικά μιá άνατροπή τής Ισορροπίας. Οί φάσεις τής διεύρυνσης είναι αναγκαίες φάσεις έπιταχυνόμενης συσσώρευσης κατά τή διάρκειά τών όποιών ή παραγωγική Ικανότητα τείνει νά αυξηθεί πιό γρήγορα άπό τήν τελική ζήτηση αντικειμένων κατανάλωσης, πράγμα πού όδηγεί στήν ύπερπαραγωγή, στήν τροχοπέδηση τής διαδικασίας τής συσσώρευσης -και στήν κρίση. Μέ μιá έξασθενημένη μορφή -τήν έναλλαγή εύφορίας και κάμψης- τό ίδιο φαινόμενο, άποτέλεσμα τών ίδιων παραγόντων, έμμένει στή σύγχρονη καπιταλιστική οίκονομία.

'Αλλά ή συγκέντρωση του κεφαλαίου και ή αυξανόμενη έπέμβαση του κράτους στήν οίκονομία σημαίνει άκριδώς ότι ή καπιταλιστική οίκονομία δέν είναι πιá ολοκληρωτικά παραδομένη στίς δυνάμεις τής άγοράς -έν πάση περιπτώσει δέν είναι σέ σχέση μέ τό πρόδλημα τών κρίσεων πού είναι τό πιό ένδιαφέρον στά μάτια τών καπιταλιστών, γιατί διαταράσσει περιοδικά τή σταθερότητα τής έξουσίας τους πάνω στήν κοινωνία. 'Η έπέμβαση του κράτους είναι του λοιπού άκριδώς ό παράγοντας τής άντιστάθμισης τών άσταθειών πού ήταν άπών στον κλασικό καπιταλισμό. Αύξάνοντας ή περιορίζοντας τή καθαρή ζήτηση του για άγαθά και ύπηρεσίες, τό κράτος γίνεται ένας ρυθμιστής του έπιπέδου τής συνολικής ζήτησης και μπορεί Ιδιαίτερα νά άντισταθμίσει τήν άνεπάρκεια αυτής τής ζήτησης πού είναι ή πηγή τών κρίσεων ύπερπαραγωγής²⁴. "Ότι αυτή ή έπέμβαση του καπιταλιστικού κράτους χαρακτηρίζεται ή ίδια άπό τούς παραλογισμούς και τή βαθιά άναρχία πού παρουσιάζει ή καπιταλιστική γραφειοκρατική διεύθυνση τής κοινωνίας είναι άναμφισβήτητο· ότι δημιουργεί σέ άλλα έπίπεδα συγκρούσεις και άστάθεια για τίς όποιες θά μιλήσουμε πιό κάτω είναι

βέβαιο. Όμως, παρ' όλα αυτά, μιά κρίση σάν αυτή του 1929 είναι του λοιπού άκατανόητη, έξω από μιά συλλογική κρίση τρέλας τών καπιταλιστών.

Τό ζήτημα αυτό θά έπρεπε νά είναι από καιρό καθαρό γιά εκείνους πού παραδέχονται διττή ή κατάργηση τής άτομικής ιδιοκτησίας και τής κλασικής άγοράς δέν άρκοϋν γιά νά καταργηθεί ό καπιταλισμός. Άν πράγματι παραδεχτούμε διττή ή συνολική συγκέντρωση τών μέσων παραγωγής στά χέρια μιās μόνης καπιταλιστικής εταιρείας ή τού-κράτους δέν άφαιρεί άπ' αυτά τό χαρακτηριστά του κεφαλαίου –δπως τό έχουν παραδεχτεί ό Μάρξ, ό Έγκελς και ό Λένιν– όσο ένα ιδιαίτερο στρώμα δεσπόζει στην παραγωγή και στην κοινωνία, είμαστε άμέσως ύποχρεωμένοι νά παραδεχτούμε διττή οι οικονομικές κρίσεις ύπερπαραγωγής είναι ένα φαινόμενο σχετικά έπιφανειακό πού δέν ανταποκρίνεται παρά σέ μιά φάση του καπιταλισμού. Γιατί πού θά άναζητήσουμε κρίσεις ύπερπαραγωγής στην οικονομία του όλοκληρωτικού γραφειοκρατικού καπιταλισμού –δπως στη Ρωσία γιά παράδειγμα; Είναι πράγματι καθαρό διττή, σ' αυτή τήν περίπτωση, ή βαθιά και άναπόφευκτη άνικανότητα τής γραφειοκρατίας νά σχεδιάσει όρθολογικά από τή δική της άποψη δέ μεταφράζεται και δέν μπορεί νά μεταφράζεται σέ κρίσεις γενικής ύπερπαραγωγής, και οι «ύπερπαραγωγές», άν εκδηλώνονταν, δέ θά είχαν ούτε περισσότερη ούτε λιγότερη σημασία από τίς άλλες εκδηλώσεις άσυναρτησίας του γραφειοκρατικού σχεδιασμού².

Γιά τόν Μάρξ, εκείνο πού ήταν άκόμα πιό ενδιαφέρον από τίς κρίσεις ύπερπαραγωγής ήταν οι μεγάλες τάσεις ή νόμοι πού πίστεψε διττή διέκρινε στην εξέλιξη του καπιταλισμού: ή αύξηση του ποσοστού τής έκμετάλλευσης, ή άνοδος τής όργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου (έξάλειψη τών εργατών από τίς μηχανές), ή πτώση του ποσοστού του κέρδους. Αυτά ήταν πιό ενδιαφέροντα γιατί βρισκονταν στην πηγή τών κρίσεων ύπερπαραγωγής και έπρεπε νά οδηγούν σέ μιά επιδείνωση σή τους μέσα στην ιστορία του καπιταλισμού. Πράγματι ή αύξηση τής εκμετάλλευσης και ή άνοδος τής όργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου οδηγούν και οι δύο σέ μιά σχετική ή άπόλυτη μείωση τής μάζας τών μισθών συνεπώς και τής ζήτησης τών αγαθών κατανάλωσης παράλληλη μέ τήν αύξηση τής παραγωγής αυτών τών αγαθών, συνεπώς στην ύπερπαραγωγή και στην επόμενη κρίση τό ποσοστό τής εκμετάλλευσης έχει αύξηθει στό μεταξύ και ή όργανική σύνθεση του κεφαλαίου αύξάνεται –πράγμα πού κάνει τό ξεπέραςμα τής κρίσης πιό δύσκολο. Αυτές οι τάσεις όμως είναι επίσης πιό σημαντικές από τίς κρίσεις ύπερπαραγωγής γιατί εκφράζουν τήν «έλλειψη δυνατοτήτων» του καπιταλισμού. Ή παραγωγή δέν μπορεί νά αύξάνεται άπεριορίστα, ενώ ή τελική ζήτηση αντικειμένων κατανάλωσης σταματά ως συνέπεια τής αύξησης του ποσοστού τής εκμετάλλευσης. Ή συσσώρευση δέν μπο-

ρεί νά συνεχιστεί δίχως νά επιβραδύνεται, όσο ή πηγή της, ό όγκος τών κερδών, πέφτει σχετικά μέ τόν όγκο του κεφαλαίου. Ό καπιταλισμός τέλος δέν μπορεί νά συνεχίσει νά προλεταροποιεί τήν κοινωνία καί ταυτόχρονα νά καταδικάζει μιá αυξανόμενη μάζα προλεταρίων στην άνεργία, όπως τό θέλει ό νόμος της όργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου καί της αύξησης του έφεδρικού βιομηχανικού στρατού πού τήν áκολουθει.

Αυτή ή έλλειψη δυνατοτήτων είναι ώστόσο φανταστική. Έχουμε δείξει πιό πάνω ότι δέν υπάρχει «νόμος» αύξησης του ποσοστού της έκμετάλλευσης καί ότι, αντίθετα, εκείνο πού άνταποκρίνεται στις áνάγκες της καπιταλιστικής οίκονομίας είναι ή μακροπρόθεσμη σταθερότητα αυτού του ποσοστού έκμετάλλευσης. Επίσης, έχουμε δείξει άλλου²⁶ ότι «ό νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους» ήταν άσταθής καί έξ άλλου χωρίς καμιά σημασία. Τέλος, ή άναμφισβήτηση άνοδος της όργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου –τό γεγονός ότι ό ίδιος áριθμός εργατών χειρίζεται μιá διαρκώς αυξανόμενη ποσότητα μηχανών, πρώτων ύλών κτλ.– θεμελιώδους σημασίας για τήν έξέλιξη της παραγωγής καί της οίκονομίας από άλλες άπόψεις, δέν είχε καθόλου τό άποτέλεσμα πού ό Μάρξ του άπέδωσε, δηλαδή τή μακροπρόθεσμη αύξηση της άνεργίας ή του έφεδρικού βιομηχανικού στρατού. Κι εδώ επίσης όπως καί στο ζήτημα τών κρίσεων, ένα σχετικό πρόβλημα ύψώθηκε σε άπόλυτη αντίφαση. Η έξωση τών εργατών από τίς μηχανές σε έναν τομέα θά όδηγήσει ή δέ θά όδηγήσει σε μιá διαρκή αύξηση της άνεργίας άν υπάρχουν ή όχι όρισμένες συνθήκες: άνάμεσα σ' αυτές οι πιό ένδιαφέρουσες είναι ή πρωτογενής καί δευτερογενής άπασχόληση πού δημιουργείται από τήν κατασκευή νέων μηχανών, καί πρό παντός ό ρυθμός της συσώρευσης σε άλλους τομείς της οίκονομίας. Ωστε αυτές οι συνθήκες έξαρτώνται από πολλαπλούς παράγοντες άνάμεσα στους όποιους άποφασιστικό ρόλο παίζει τό ποσοστό της έκμετάλλευσης πού, όπως έχουμε ήδη πει, έξαρτάται ούσιαστικά από τήν πάλη τών τάξεων. Βρίσκουμε έτσι ότι ή εργατική πάλη για τήν αύξηση τών μισθών συνέβαλε έμμεσα (καί μέ τρόπο όχι σκόπιμο) στον περιορισμό της σημασίας της τεχνολογικής άνεργίας.

Σύμφωνα μέ τούς άκαδημαϊκούς οικονομολόγους, ένα ύψηλό επίπεδο μισθών ένισχύει τήν τάση τών καπιταλιστών νά εισαγάγουν έφευρέσεις καί επενδύσεις πού έξοικονομούν ζωντανή εργασία. Κατά συνέπεια, ή αύξηση τών μισθών θά πρέπει νά εύνοει τήν άνεργία. Μά ό συλλογισμός αυτός ξεχνάει, όπως έπισήμανε ή Τζόαν Ρόμπινσον (*The rate of interest and other essays*, σελ. 52), πώς εκείνο πού μετράει για τόν καπιταλιστή σ' αυτό τό ζήτημα δέν είναι τό άπόλυτο επίπεδο τών μισθών, μά ή διαφορά άνάμεσα στους μισθούς πού πληρώνει στους έργατες καί στο κόστος της μηχανής πού θά τούς άντικαθιστούσε: μά καί τούτο τό κόστος είναι συνάρτηση του επιπέδου τών μισθών. Έπο-

μένως μία γενική άνοδος τών μισθών δέν άλλοιώνει τούς όρους τής έκλογής τού καπιταλιστή. Άπό τή δική μας μεριά θά προσθέσουμε πώς ή άληθινή σχέση έπιπέδου μισθών καί άπασχόλησης είναι ή αντίθετη από εκείνη πού δέχεται ή άκαδημαϊκή οικονομία. Γιατί όσο πιά ύψηλό είναι τό επίπεδο τών μισθών, τόσο περισσότερο ή συνολική (πρωτογενής καί δευτερογενής) άπασχόληση πού δημιουργείται από μία δεδομένη επένδυση είναι μεγάλη· τόσο περισσότερο, συνεπώς, θά είναι μικρή ή καθαρή τελική μείωση τής άπασχόλησης πού θά προκληθεί από μία επένδυση πού θά έξοικονομεί ζωντανή εργασία. Κι αυτό γιατί εκείνο πού άποκαλείται από τήν έποχή τού Κένυς «πολλαπλασιαστής τής άπασχόλησης», δέν είναι τίποτε άλλο, μέ μαρξιστικούς όρους, από τό αντίστροφο τού ποσοστού εκμετάλλευσης· όσο πιά μικρό είναι αυτό τό ποσοστό, τόσο μεγαλύτερη θά είναι ή συνολική άπασχόληση πού θά δημιουργείται από μία επένδυση. Άπό αυτό συνάγεται πώς, παλεύοντας για ύψηλότερους μισθούς, ή εργατική τάξη παλεύει παράλληλα ενάντια στ' άποτελέσματα πού έχουν οι έφευρέσεις πού έξοικονομούν εργασία πάνω στην άπασχόληση.

(*Προσθήκη στην άγγλική έκδοση τού 1965*: Έτσι, έστω Χ τό έτήσιο καθαρό προϊόν τής οικονομίας, ρ τό καθαρό προϊόν ανά ώρα εργασίας, Ν ή συνολική άπασχόληση (μετρημένη σε ώρες εργασίας), w τό ώρομισθίο, I ή καθαρή επένδυση καί G ή μη παραγωγική κατανάλωση τών καπιταλιστών (ιδιωτική καί κυβερνητική). Τότε, έξ όρισμού:

$$X = \rho N \quad \text{καί} \quad X = I + G + wN$$

άρα:

$$\rho N = I + G + wN$$

$$\rho N - wN = I + G$$

$$N(\rho - w) = I + G, \text{ δηλαδή}$$

$$N = \frac{I + G}{(\rho - w)}$$

Βλέπουμε πώς όσο πιά μικρό είναι τό (ρ-w), δηλαδή όσο πιά μεγάλο είναι τό w σε σχέση μέ τό ρ (μέ άλλους πάλι όρους, όσο πιά χαμηλό είναι τό ποσοστό εκμετάλλευσης), τόσο μεγαλύτερη θά είναι ή ποσότητα άπασχόλησης πού αντιστοιχεί σ' ένα δεδομένο επίπεδο επένδυσης [καί/ή κατανάλωσης τών καπιταλιστών].)

(*Προσθήκη στην άγγλική έκδοση τού 1965*: Τό πρόβλημα τής τεχνολογικής άνεργίας έκανε πάλι τήν εμφάνισή του τά τελευταία έτούτα χρόνια, μέ τή μορφή τών «άποτελεσμάτων τού αυτόματισμού», ιδιαίτερα στις Ήνωμένες Πολιτείες. Δέν είναι εδώ ο κατάλληλος χώρος για νά συζητήσουμε λεπτομερειακά για τό βάρος καί τό νόημα τού αυτόματισμού, πού εγείρει πολύ βαθύτερα προβλήματα από τά άπλως οικονομικά. Για τήν ώρα, θά εξετάσουμε τά άποτελέσματα τού αυτόματισμού πάνω στην ποσότητα τής συνολικής άπασχόλησης.

Πρέπει πρώτα πρώτα να υπογραμμίσουμε πώς, ως προς αυτό το ζήτημα, ο αυτοματισμός δεν είναι κάτι ποιοτικά καινούριο. Ἐνάμεσα στον αυτοματισμό και στις άλλες μορφές καπιταλιστικής «εκλογίκευσης» υπάρχει μόνο διαφορά βαθμού, σχετική με το ρυθμό με τον οποίο η ζωντανή εργασία αντικαθίσταται από τις μηχανές. Ὡστόσο, κάτω από ὀρισμένες προϋποθέσεις, πού θά προσπαθήσουμε να τις αναλύσουμε ἐδῶ, ἡ διαφορά αὐτή – πού δέν κυβερνιέται ἀπό τυφλοῦς οἰκονομικοῦς νόμους – μπορεῖ νά γίνει ἀποφασιστική.

Ἐδῶ καί πάνω ἀπό ἕναν αἰῶνα πιά, σέ μιά χώρα ὅπως οἱ Ἑνωμένες Πολιτεῖες [καί, στήν πραγματικότητα, σέ ὀποιαδήποτε ἐξελιγμένη καπιταλιστική χώρα], ἡ παραγωγή ἀνά ἐργατοῦρα αὐξάνεται μέ μέσο σύνθετο ποσοστό 2,5% περίπου τό χρόνο. Αὐτό εἶναι σά νά λέμε πώς ἡ ποσότητα ἀναγκαίας ἐργασίας γιά τήν παραγωγή ἑνός δεδομένου ὄγκου προϊόντος μειώνεται κατά μέσο ὄρο κατά 2,5% περίπου τό χρόνο. Αὐτό σημαίνει ἀκόμα πώς ἡ συνολική παραγωγή τῆς χρονιάς πρῖν ἀπό ἕναν αἰῶνα θά μπορούσε νά παραγθεῖ σήμερα χρησιμοποιώντας μόνο τό 8% τῆς τότε ἐργασιακῆς δύναμης. Ἄν δέν εἶχε συμβεῖ λοιπὸν τίποτε ἄλλο, ἡ ἄνοδος τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας θά εἶχε δημιουργήσει μιά μάζα ἀνέργων ἴση μέ τό 92% τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ πρῖν ἀπό ἕναν αἰῶνα. Σέ αὐτά τά ἑκατομμύρια τῶν ἀνέργων θά ἔπρεπε φυσικά νά προσθέσουμε ὀλη τήν αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ πού συντελέστηκε στά ἑκατό αὐτά χρόνια. Ἡ παράλογη αὐτή κατάσταση δέ θά εἶχε φυσικά ποτέ μπορέσει νά πραγματοποιηθεῖ: τό σύστημα θά εἶχε ἐκτραγεῖ στήν πορεία πολλές φορές. Στήν πραγματικότητα, τό σύστημα ὄχι μόνο στάθηκε ἱκανό νά ξαναπασχολήσει τήν ἐργασιακή δύναμη πού «ἀπελευθέρωνε» ἡ ἐκμηχάνιση, μά καί νά ἀπασχολήσει στήν οὐσία ὀλη τήν ἐπιπρόσθετη ἐργασιακή δύναμη πού προέκυψε ἀπό τήν αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ [καί στήν περίπτωση τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν, καί τήν τεράστια ἐργασιακή δύναμη πού προερχόταν ἀπό τή μετανάστευση]. Ἔτσι, ἡ συνολική ἀπασχόληση στίς Ἑνωμένες Πολιτεῖες σήμερα εἶναι σχεδόν ἐφτά φορές μεγαλύτερη ἀπ' ὄ, τι πρῖν ἀπό ἕναν αἰῶνα [68 ἑκατομμύρια, ἔναντι 10,5 ἑκατομμυρίων τό 1860].

Πῶς μπόρεσε κι ἔγινε αὐτό; Καταρχήν, φυσικά, μέσα ἀπό τήν τεράστια καί λίγο πολύ διαρκή διέυρυνση τῆς ζήτησης [καί τῆς παραγωγῆς]. Ἡ ζήτηση ἐμπορευμάτων [καί ὑπηρεσιῶν] εἶναι σέ τελευταία ἀνάληψη μιά ζήτηση ἐργασίας [μέ ἔξαιρηση ἕναν κόσμο ἐπιστημονικῆς φαντασίας, ὅπου ὀλα θά ἦταν ἀπόλυτα αὐτοματοποιημένα, ἀκόμα καί οἱ χειρουργικές ἐπεμβάσεις]. Σέ κάθε ἐπίπεδο τῆς τεχνικῆς, σέ κάθε ἐπίπεδο ἐκμηχάνισης καί αὐτοματισμοῦ, ἡ ζήτηση μιάς ὀρισμένης ποσότητας ἐμπορευμάτων μεταφράζεται σέ ζήτηση μιάς διαφορετικῆς ποσότητας ἐργασίας. Τεχνική πρόοδος σημαίνει ἀκριβῶς αὐτό: πῶς μιά ὀρισμένη ζήτηση ἐμπορευμάτων μπορεῖ νά ἱκανοποιηθεῖ μέ μικρότερη ποσότητα ἐργασίας. Μά ὑπάρχει πάντοτε ἕνα ποσοστό

διεύρυνσης της ζήτησης που μπορεί ν' απορροφήσει την «άπελευθερωμένη» εξαιτίας της τεχνικής προόδου εργασιακή δύναμη. "Ας υποθέσουμε έτσι πώς κάθε χρόνο 2,5% της υπάρχουσας εργασιακής δύναμης «άπελευθερώνεται» εξαιτίας της εκμηχάνισης. "Ας υποθέσουμε άκόμα πώς η «φυσική» αύξηση της εργασιακής δύναμης είναι 1% τό χρόνο. Τότε αρκεί νά αυξηθεί ή ζήτηση κατά 3,5% περίπου τό χρόνο, ώστε ή διαθέσιμη εργασία ν' απορροφηθεί.

Ό συλλογισμός αυτός υποθέτει επίσης πώς οι εβδομαδιαίες [ή έτήσιες] ώρες εργασίας μένουν σταθερές. Αυτό δέν είναι αναγκαίο –καί δέν έγινε έτσι. Ό δεύτερος τρόπος μέ τόν όποιο τά άποτελέσματα της αύξησης της παραγωγικότητας απορροφώνται είναι, όπως είναι γνωστό, ή μείωση της διάρκειας της εβδομάδας εργασίας ή του «περιεχομένου σέ εργάσιμες ώρες» του έτους εργασίας. Καί αυτό επίσης έγινε πραγματικότητα. Η μέση εβδομάδα εργασίας μειώθηκε από 70 ίσως ώρες πρίν από έναν αιώνα σέ 40-50 ώρες σήμερα.

"Αν, λόγω του «αυτοματισμού», ή αύξηση του προϊόντος ανά εργατοώρα γίνει ούσιαστικά πιό γρήγορα άπ' ό,τι πρίν –καί, κατά συνέπεια, αυξηθεί ή ταχύτητα μέ τήν όποία οι εργάτες των αυτοματοποιημένων τομών γίνονται «περιττοί»–, τότε για νά διατηρηθεί ή ισορροπία θά πρέπει ή ζήτηση νά αυξηθεί πιό γρήγορα μέ αντίστοιχο τρόπο ή/καί ή διάρκεια της εργασίας νά μειωθεί πιό πολύ μέ αντίστοιχο τρόπο.

Ό οικονομικός συλλογισμός μπορεί νά μάς οδηγήσει ως εκεί καί όχι παρακάτω. Δέν υπάρχει κανένας αυτόματος μηχανισμός ενσωματωμένος στό καπιταλιστικό σύστημα, που νά εγγυάται πώς ή ζήτηση πράγματι θά αυξηθεί μέ πιό ταχύ ρυθμό. "Αλλο τόσο όμως δέν υπάρχει κάποιος μηχανισμός που νά έμποδίζει τή ζήτηση νά αυξηθεί μέ ίκανοποιητικό ρυθμό. Κι εδώ πάλι, ό άποφασιστικός παράγοντας είναι ή δράση των ανθρώπων, των κοινωνικών ομάδων καί των τάξεων. "Αν οι εργάτες καταφέρουν νά επιβάλουν ένα ποσοστό αύξησης των πραγματικών μισθών [καί/ή μείωσης της διάρκειας της εργασίας] που νά αντιστοιχεί στό νέο καί ύψηλότερο ποσοστό αύξησης της παραγωγικότητας, αυτό θά αρκέσει για νά διατηρήσει τό σύστημα σέ ισορροπία, σ' ένα ύψηλότερο ποσοστό μεγέθυνσης. Παρόμοια, αν οι καπιταλιστές καί τό κράτος τους καταλάβουν τή σπουδαιότητα του προβλήματος καί αυξήσουν σέ επαρκή βαθμό άλλους τύπους ζήτησης [όπλα, εκπαίδευση, διαπλανητικά ταξίδια είτε μεταβιβάσεις κεφαλαίου προς τίς υπανάπτυκτες χώρες], ή ισορροπία θά μπορέσει έξίσου νά διατηρηθεί. Καί διάφοροι συνδυασμοί αυτών των δύο παραγόντων θά μπορούσαν νά καταλήξουν στό ίδιο άποτέλεσμα.

Τό πρόβλημα έπομένως του αυτοματισμού δέν είναι οικονομικό, μά κοινωνικό καί πολιτικό πρόβλημα. Καί οι κοινωνικοί καί πολιτικοί παράγοντες είναι εκείνοι που θά μπορούσαν νά προσδώσουν στόν

αυτοματισμό μιά εκρηκτική σημασία στις Ήνωμένες Πολιτείες του σήμερα. Τό γεγονός πώς ό άμερικάνικος καπιταλισμός άπέχει πολύ άπ' τό νά είναι πλήρως συγκεντρωμένος, όπως έπίσης και τό γεγονός ότι ή ήγεςία του έξακολουθεί νά κυριαρχείται από ιδέες και στάσεις αναχρονιστικές [όπως έγινε φανερό στη σύγκρουση ανάμεσα στό Κογκρέσο και στόν Κέννεντυ μέ άφορμή τίς φορολογικές έλαφρύνσεις] θά μπορούσαν, άν συνδυάζονταν μέ μιά πολύ γρήγορη εισαγωγή του αυτοματισμού, νά οδηγήσουν σέ μιά κρίση. Ή κρίση αυτή, μέ τή σειρά της, θά οδηγούσε σέ αύξημένη συγκέντρωση και γραφειοκρατικοποίηση, άν οι μάζες δέν τήν έπαιρναν στό χέρια τους για νά άνατρέψουν τό σύστημα.

Γι' άλλη μιά φορά, σέ όλα όσα προηγήθηκαν έξετάσαμε μόνο τά μεγάλα ποσοτικά άποτελέσματα του αυτοματισμού πάνω στην άπασχόληση. Φυσικά τό ζήτημα έχει κι άλλες πλευρές, πού σέ τελευταία άνάλυση είναι πιό σημαντικές: τά είδη εργασίας πού άπαιτεί μιά λίγο πολύ αυτοματοποιημένη οίκονομία διαφέρουν από εκείνα πού άπαιτούνταν παλιότερα, ή διεκπεραίωση της εργασίας μέσα στό χώρο μπορεί νά είναι διαφορετική, ή δομή του εργατικού δυναμικού και τό είδος των εκτελούμενων εργασιών θά πάθαιναν βαθιές μεταβολές κτλ.)

Τίς πραγματικά ένδιαφέρουσες τάσεις της μακροπρόθεσμης εξέλιξης του καπιταλισμού δέν πρέπει νά τίς άναζητήσουμε κυρίως στόν τομέα της οίκονομίας, κι αυτό για έναν άπλό λόγο. Αυτή ή εξέλιξη έπιφέρει μιά τροποποίηση της οίκονομικής διάρθρωσης του καπιταλισμού και μ' αυτή μιά μεταμόρφωση των οίκονομικών νόμων περισσότερο ή λιγότερο βαθιά. Οι σχέσεις και οι νόμοι στό έσωτερικό μιάς άνταγωνιστικής καπιταλιστικής οίκονομίας δέν είναι οι ίδιοι μέ αυτούς μιάς οίκονομίας όπου δεσπόζουν τά μονοπώλια, και οι νόμοι είναι πολύ διαφορετικοί άπ' αυτούς πού διέπουν μιά οίκονομία ολοκληρωτικού γραφειοκρατικού καπιταλισμού (όπου τά μέσα παραγωγής είναι κρατικοποιημένα και εφαρμόζεται ένα γενικό σχέδιο παραγωγής). Αυτό πού είναι κοινό σ' αυτά τά διάφορα στάδια είναι οι τάσεις της εξέλιξης της παραγωγής: ή αύξανόμενη άλλοτρίωση του εργαζόμενου, ή καπιταλιστική εκμηχάνιση και ή «έκλογίκευση» και τό επακόλουθό τους: ή συγκέντρωση. Είναι έπίσης και πρό παντός ό παράγοντας πού καθορίζει αυτή τήν εξέλιξη: ή πάλη των τάξεων. Θά ξανάρθουμε σ' αυτό πιό κάτω.

Δοκιμάσαμε νά δείξουμε σύντομα ότι τό οίκονομικό σύστημα πού άνέπτυξε ό Μάρξ στό *Κεφάλαιο* (δέ μιλάμε για τόν εκχυδαισμό του) δέν έξηγεί τή λειτουργία και τήν εξέλιξη του καπιταλισμού. Άν σκεφτούμε πάνω στην έννοια αυτής της κριτικής, θά καταλάβουμε ότι εκείνο πού μάς φαίνεται διαρκώς σαν ή πηγή εκείνου πού είναι άμφι-

σθητήσιμο στο Κεφάλαιο είναι ή μεθοδολογία του. Η θεωρία του μισθού του Μάρξ και τό επακόλουθό της, ή θεωρία της αύξησης του ποσοστού της έκμετάλλευσης, ξεκινούν από ένα αξίωμα: ότι ό εργάτης πραγματικά και όλοκληρωτικά περιορίζεται από τό κεφάλαιο sé αντίκειμενο (sé εμπόρευμα). Η θεωρία των κρίσεων ξεκινάει επίσης από ένα αξίωμα στο βάθος ανάλογο μέ τό πρώτο: ότι οι άνθρωποι και οι τάξεις δέν μπορούν νά κάνουν τίποτε στή λειτουργία της οικονομίας.

Αυτά τά αξιώματα είναι ψευδή, αλλά έχουν επίσης μιά πιό βαθιά σημασία. Είναι αναγκαία γιά νά γίνει ή οικονομία μιά επιστήμη μέ τήν έννοια των φυσικών επιστημών. Γι' αυτό πρέπει τό *αντικείμενό* της νά διαμορφώνεται από *αντικείμενα*. Και πράγματι μέσα στο Κεφάλαιο εργάτες και καπιταλιστές εμφανίζονται σάν καθαρά και άπλά *αντικείμενα*. Δέν είναι παρά τά τυφλά και άσυνείδητα όργανα πού πραγματοποιούν μέ τίς ενέργειές τους εκείνο πού οι «οικονομικό νόμοι» επιβάλλουν. Άν ή οικονομία όφείλει νά γίνει μιά μηχανική της κοινωνίας, πρέπει νά μιλάει γιά φαινόμενα πού διέπονται από «αντικειμενικούς» νόμους ανεξάρτητους άπ' ό τή δράση των ανθρώπων και των τάξεων. Έτσι καταλήγουμε σ' αυτό τό πελώριο παράδοξο: Ό Μάρξ, ό όποιος ανακάλυψε τήν πάλη των τάξεων, Έγραψε ένα μνημειώδες έργο πού αναλύει τήν ανάπτυξη του καπιταλισμού, έργο από τό όποιο άπουσιάζει έντελώς ή πάλη των τάξεων.

Αυτή ή άποψη ή ιστορία εξηγεί τήν επιρροή πού έχει άσκήσει στον Μάρξ ή καπιταλιστική ιδεολογία: γιατί αυτά τά αξιώματα και αυτή ή μέθοδος, sé ό,τι έχουν πιό βαθύ, εκφράζουν τήν ούσία της καπιταλιστικής αντιμετώπισης του ανθρώπου. Θά ξαναόρθουμε, σ' αυτό πιό κάτω. Δέν μπορούμε όμως νά κλείσουμε αυτή τήν κριτική εξέταση της μαρξιστικής οικονομίας δίχως νά προσπαθήσουμε νά δγάλουμε άπ' αυτή καθαρά τίς πολιτικές της συνέπειες.

Ποιά είναι, μέσα σ' αυτή τήν αντίληψη, ή συνείδηση του εργάτη; Είναι μιά συνείδηση της άθλιότητας και τίποτε περισσότερο. Ό εργάτης έχει οικονομικές διεκδικήσεις πού τίς προκαλεί τό σύστημα και μαθαίνει μέ τήν πείρα του ότι τό σύστημα άπαγορεύει τήν ικανοποίησή τους. Αυτό μπορεί νά τον όδηγήσει στην έξεγερση: αλλά ποιό θά είναι τό αντικείμενό της; Μιά μεγαλύτερη ικανοποίηση των υλικών αναγκών του. Άν αυτή ή αντίληψη ήταν άληθινή όλο εκείνο πού ό εργάτης θά μάθαινε κάτω από τον καπιταλισμό είναι ότι επιθυμεί μιά μεγαλύτερη κατανάλωση και ότι ό καπιταλισμός είναι άνίκανος νά του τήν προσφέρει. Τό προλεταριάτο θά μπορούσε τό πολύ νά καταστρέψει αυτή τήν κοινωνία. Μέ τί θά τήν αντικαθιστούσε; Κανένα νέο θετικό περιεχόμενο πού νά μπορεί νά θεμελιώσει μιά άνοικοδόμηση της κοινωνίας δέ θά μπορούσε νά προβάλλει από μιά άπλή συνείδηση της άθλιότητας: ούτε γιά ό,τι έχει σχέση μέ τήν όργάνωση της νέας

κοινωνίας, ούτε για ό,τι έχει σχέση με τον προσανατολισμό της θά μπορούσε τό προλεταριάτο από τήν πείρα του τής ζωής κάτω από τον καπιταλισμό νά θγάλει νέες άρχές. Μέ λίγα λόγια, ή προλεταριακή επανάσταση μέσα σ' αυτές τίσ συνθήκες γίνεται ένα άπλό αντανακλαστικό τής εξέγερσης ενάντια στην πείνα, άπ' όπου είναι άδύνατο νά ίδουμε πώς θά μπορούσε ποτέ τό αποτέλεσμα νά είναι ό σοσιαλισμός.

Καί ποιά είναι ή προέλευση τών αντιφάσεων του καπιταλισμού, τών κρίσεων του και τής ιστορικής του κρίσης; Είναι ή «άτομική ιδιοποίηση», μ' άλλα λόγια ή άτομική ιδιοκτησία και ή άγορά. Αύτή είναι πού έμποδίζει τήν «ανάπτυξη τών παραγωγικών δυνάμεων» ή όποία θά ήταν έξ άλλου τό μόνο πραγματικό και αιώνιο αντικείμενο τών ανθρώπινων κοινωνιών. Έ ή κριτική του καπιταλισμού συνίσταται τελικά στό ότι αυτός δέν αναπτύσσει άρκετά γρήγορα τίσ παραγωγικές δυνάμεις (δηλαδή σά νά λέμε ότι δέν είναι άρκετά καπιταλισμός). Για νά γίνει πιο γρήγορη αύτή ή ανάπτυξη θά έπρεπε και θά άρκούσε νά εξαφανιστούν ή άτομική ιδιοκτησία και ή άγορά: έθνικοποίηση τών μέσων παραγωγής και σχεδιασμός θά πρόσφεραν τότε τή λύση στην κρίση τής σύγχρονης κοινωνίας.

Αυτό έξ άλλου οι εργάτες δέν τό ξέρουν και δέν μπορούν νά τό μάθουν. Έ κατάστασή τους τούς κάνει νά ύφίστανται τίσ συνέπειες τών αντιφάσεων του καπιταλισμού, δέν τούς οδηγεί καθόλου νά εισδύσουν στις αίτιες τους. Έ γνώση αυτών τών αντιφάσεων δέν προκύπτει από τήν πείρα τής παραγωγής αλλά από τή θεωρητική γνώση τής λειτουργίας τής καπιταλιστικής οικονομίας, γνώση προσιτή βέβαια σέ άτομα εργάτες, όχι όμως στό προλεταριάτο ως προλεταριάτο. Σπρωγμένο στην εξέγερση ενάντια στην άθλιότητα αλλά άνικανο νά αυτοδιευθύνεται άφού ή πείρα του δέν του δίνει καμιά προνομακή άποψη πάνω στην πραγματικότητα, τό προλεταριάτο δέν μπορεί νά είναι μέσα σ' αύτή τήν όπτική παρά τό πεζικό στην ύπηρεσία ενός έπιτελείου ειδικών, οι όποιοι ξέρουν από άλλες παρατηρήσεις, τίσ όποιες τό προλεταριάτο σάν τέτοιο δέν έχει πλησιάσει, τί δέν πάει καλά μέ τή σημερινή κοινωνία και πώς πρέπει νά τή μεταβάλουμε. Έ παραδοσιακή αντίληψη για τήν οικονομία και τήν επαναστατική προοπτική δέν μπορούν νά θεμελιώσουν και δέν έχουν πραγματικά θεμελιώσει στην ιστορία παρά μία γραφειοκρατική πολιτική.

Βέβαια ό ίδιος ό Μάρξ δέν έχει θγάλει αυτές τίσ συνέπειες από τήν οικονομική του θεωρία: οι πολιτικές του θέσεις πήγαν τόν περισσότερο καιρό σέ μία έννοια διαμετρικά αντίθετη. Αυτές είναι όμως οι συνέπειες πού άπορρέουν αντικειμενικά άπ' αύτή και αυτές πού έχουν έπικυρωθεί μέ τρόπο όλο και πιο καθαρό στό πραγματικό ιστορικό κίνημα, πού καταλήγει τελικά στό σταλινισμό.

Έ αντικειμενική άποψη τής ιστορίας και τής οικονομίας δέν μπορεί νά είναι παρά ή πηγή μιάς γραφειοκρατικής πολιτικής, δηλα-

δή μιάς πολιτικής πού, προστατεύοντας τήν ουσία του καπιταλισμού, προσπαθεί νά του βελτιώσει τή λειτουργία.

III. Η ΘΕΜΕΛΙΩΔΗΣ ΑΝΤΙΦΑΣΗ ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ

Ο καπιταλισμός είναι ή πρώτη ιστορική κοινωνία πού ξέρουμε τής οποίας ή οργάνωση περιέχει μιά ανυπέρβλητη έσωτερική αντίφαση. Ο δρος αντίφαση έχει ξευτελιστεί από γενιές μαρξιστών και ψευτομαρξιστών ως τό σημείο νά χάσει κάθε σημασία. Χρησιμοποιήθηκε καταχρηστικά κι από τόν ίδιο τόν Μάρξ, πού μιλάει γιά αντίφαση ανάμεσα στίς «δυνάμεις παραγωγής» και στίς «σχέσεις παραγωγής», πράγμα πού, όπως θά δούμε πιό κάτω, δέν έχει έννοια.

Όπως κι άλλες ιστορικές κοινωνίες, ό καπιταλισμός είναι μιά κοινωνία διαιρεμένη σε τάξεις. Σε κάθε κοινωνία διαιρεμένη σε τάξεις, αυτές οι τάξεις αντιτίθενται μεταξύ τους γιατί τά συμφέροντά τους συγκρούονται. Αλλά αυτή καθαυτή ή ύπαρξη τών τάξεων και αυτή καθαυτή ή εκμετάλλευση δέ δημιουργούν αντίφαση. Προσδιορίζουν άπλώς μιά αντίθεση ή μιά σύγκρουση ανάμεσα σε δύο κοινωνικές ομάδες. Δέν ύπάρχει αντίφαση σε μιά κοινωνία δούλων ή δουλοπαροίκων όποια και άν είναι κάποιες στιγμές ή βιαιότητα τής σύγκρουσης πού φέρνει αντιμετώπους εκμεταλλευτές και εκμεταλλεζόμενους. Αύτες οι κοινωνίες είναι «ρυθμισμένες»: ό κοινωνικός κανόνας, ή κυριαρχία μιάς τάξης απαιτεί από τά άτομα συμπεριφορές πού μπορεί νά είναι άπάνθρωπες και τυραννικές, αλλά παραμένουν δυνατές και συνεκτικές. Έκείνο πού ό κύριος επιβάλλει στό δούλο και ό πυργοδεσπότης στό δουλοπάροικο δέν άποτελεί έσωτερική αντίφαση και είναι πραγματοποιήσιμο, εκτός άν ό κύριος «ύπερβεί τά όρια»: αλλά σ' αυτή τήν τελευταία περίπτωση, είναι σά νά πούμε αυτός ό ίδιος έξω από τούς κανόνες του συστήματος πού επιβάλλει νά φροντίζει γιά τήν άπόδοση, αυτές οι συνθήκες τών δούλων προς τό ίδιο του τό συμφέρον ως κυρίου όπως τό κάνει γιά τά κοπάδια. Ακόμα, όταν οι περιστάσεις επιτρέπουν ή αναγκάζουν τούς κυρίους νά συμπεριφερθούν στους δούλους μέ τρόπο πού συνεπάγεται τήν έξόντωσή τους, δέν ύπάρχει κι εδώ «αντίφαση». Είναι λογικό νά σφάζουν τά άρνιά, άν τό κρέας είναι ακριβό και τό μαλλί πολύ φτηνό. Αν τά άρνιά μπορέσουν κατά σύμπτωση νά μήν τό επιτρέψουν, αυτό είναι άλλη ιστορία. Ακόμα, αυτές οι κοινωνίες, μιά και έχουν εγκατασταθεί και σε χρόνο όμαλό, δέν προσδιορίζονται στην καθημερινή τους εξέλιξη από τήν πάλη ανάμεσα στίς δύο τάξεις. Στο τέλος, οι δούλοι μπορούν νά ξεγεραθούν εναντίον τών κυρίων, οι δουλοπάροικοι μπορούν νά καινε τούς πύργους τών φεουδαρχών: τά δύο άκρα τής σύγκρουσης μένουν ξένα τό ένα στό άλλο. Δέν ύπάρχει κοινή διαλεκτική του κυρίου και του δούλου, εκτός μόνο γιά τό φιλόσοφο και στό φανταστικό επίπεδο πού βρισκείται αυτή: δέν ύπάρχει κοινή διαλεκτική συγκεκριμένη, δέν

υπάρχει ή καθημερινή δραστηριότητα τῶν ἐκμεταλλεομένων πού ἀναγκάζει καθημερινά τούς ἐκμεταλλετές νά μεταμορφώνουν τήν κοινωνία τους.

Ὁ καπιταλισμός, ἀντίθετα, στηρίζεται σέ μιὰ ἐσωτερική ἀντίφαση –μιὰ ἀντίφαση πραγματική μέ ὅλη τή σημασία τῆς λέξης. Ἡ καπιταλιστική ὀργάνωση τῆς κοινωνίας εἶναι ἀντιφατική μέ τήν πιό αὐστηρή ἔννοια, ὅπως εἶναι ἕνα νευρωτικό ἄτομο: δέν μπορεί νά δοκιμάζει νά πραγματοποιήσει τούς σκοπούς της παρά μέ πράξεις πού εἶναι πάντα ἀντίθετες μ' αὐτούς. Ἄς σταθοῦμε στό βασικό πεδίο, τῆς παραγωγῆς: Τό καπιταλιστικό σύστημα δέν μπορεί νά ζήσει παρά προσπαθώντας συνέχεια νά μετατρέψει τούς μισθωτούς σέ καθαρούς ἐκτελεστές –καί δέν μπορεί νά λειτουργήσει παρά στό μέτρο πού αὐτή ή μετατροπή δέν πραγματοποιεῖται· ὁ καπιταλισμός εἶναι ἀναγκασμένος νά παρακινεῖ διαρκῶς τούς μισθωτούς νά συμμετέχουν στή διαδικασία τῆς παραγωγῆς, συμμετοχή πού αὐτός ὁ ἴδιος τείνει ἐξ ἄλλου νά τήν κάνει ἀδύνατη²⁷. Αὐτή ή ἴδια ἀντίφαση ξεναδρiscεται σχεδόν ταυτόσημη στούς τομεῖς τῆς πολιτικῆς ή τῆς κουλτούρας.

Αὐτή ή ἀντίφαση ἀποτελεῖ τό βασικό καπιταλιστικό γεγονός, τόν πυρήνα τῶν κοινωνικῶν καπιταλιστικῶν σχέσεων.

Αὐτές οἱ σχέσεις δέν ἐμφανίστηκαν στήν ἱστορία τῆς κοινωνίας παρά ὅταν δημιουργήθηκαν ὀρισμένοι ὁδοί:

1) Πρέπει πρώτα ἀπ' ὅλα ή μισθωτή ἐργασία νά γίνει ή βασική παραγωγική σχέση. Ἡ σημασία τῆς μισθωτῆς ἐργασίας ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη εἶναι διπλή:

– Ἀπό τό ἕνα μέρος, στή μισθωτή ἐργασία, διεύθυνση καί ἐκτέλεση εἶναι ἀπό τήν ἀρχή χωρισμένες καί τείνουν νά χωριστοῦν ὄλο καί περισσότερο. Ὅχι μόνο τό ἀντικείμενο τῆς παραγωγῆς, ἀλλά ἐπίσης οἱ μέθοδοι καί τά μέσα τῆς παραγωγῆς –ή ἀνέλιξη τῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας– τείνουν μέ ἕναν αὐξανόμενο βαθμό νά προσδιορίζονται ἀπό ἕναν ἄλλο κι ὄχι ἀπό τόν ἄμεσο ἐργαζόμενο. Ἡ διεύθυνση τῆς δραστηριότητας τείνει νά μετατοπιστεῖ ἔξω ἀπό τό ὑποκείμενο τῆς δραστηριότητας.

Ἡ διεύθυνση τῆς δραστηριότητας εἶναι, μέ μιὰ ἔννοια, ἐξωτερική πρὸς τό ὑποκείμενο τῆς δραστηριότητας παντοῦ ὅπου υπάρχει ἄμεση ἀξιοποίηση τῆς ἐργασίας τῶν ἐκμεταλλεομένων ἀπό τούς ἐκμεταλλετές· ἔτσι, γιά παράδειγμα, μέ τήν ἐργασία τῶν δούλων. Μά αὐτή ή ἐξωτερική διεύθυνση μένει ἐξωτερική πρὸς τή δραστηριότητα· ὁ κύριος ἀρκεῖται στό νά ὀρίσει τό στόχο τῆς δραστηριότητας ή τό ἔργο τοῦ δούλου καί νά συγυρευτεῖ πῶς αὐτός τά πραγματοποιεῖ ή πῶς δέ σταματάει νά δουλεύει. Ἡ ἴδια ή ἐργασιακή διαδικασία δέ «διευθύνεται»· οἱ μέθοδοι (ὅπως καί τά ἐργαλεῖα) τῆς δουλειᾶς εἶναι παραδοσιακά καί μόνιμα, ἐνσωματώθηκαν μιὰ κι ἔξω στό δούλο, υπάρχει τό πολύ πολύ ἀνάγκη ἐπιτήρησης, ὥστε νά σιγουρευτοῦν πῶς ὁ δού-

λος συμμορφώνεται. Ο κύριος δε χρειάζεται να *είσχωρει* συνέχεια μέσα στην έργασιακή διαδικασία για να την αναδιαμορφώνει. Η αντίφαση του καπιταλισμού είναι πώς αποτελεί διεύθυνση της παραγωγικής δραστηριότητας έντελώς έξωτερική και ταυτόχρονα διεύθυνση που υπόχρωται *είσχωρει συνέχεια στο έσωτερικό* αυτής της δραστηριότητας, της υπαγορεύει τής μεθόδους της, ως και τής πιό στοιχειώδεις κινήσεις της.

- 'Από τό άλλο μέρος, στή μισθωτή σχέση, τόσο ή άμοιδή του εργαζόμενου όσο και ή προσπάθεια που πρέπει να καταβάλλει είναι ούσιαστικά άκαθόριστες. Κανένας αντικειμενικός κανόνας, κανένας ύπολογισμός, καμιά παραδεδεμένη κοινωνική σύμβαση δέν επιτρέπουν να πούμε, σε μιά καπιταλιστική κοινωνία, ποιός είναι ο άκριβής μισθός ή ή προσπάθεια που καταβάλλεται σε μιά ώρα εργασίας. Αυτή ή έλλειψη προσδιορισμού καλύπτεται στίς άρχές της ιστορίας του καπιταλισμού από τής συνήθειες και τήν παράδοση", αλλά φαίνεται καθαρά όταν τό προλεταριάτο άρχίζει να άμφισθητεί τήν ύπάρχουσα κατάσταση πραγματών. 'Απ' αυτή τήν στιγμή, «ή σύμβαση εργασίας», πάντα προσωρινή και άνανέωσιμη, δέ βασίζεται παρά στο συσχετισμό τών δυνάμεων άνάμεσα στα δύο μέρη· ή πραγματοποίησή της δέν μπορεί να έξασφαλιστεί παρά μέσω ενός άκατάπαυστου πολέμου άνάμεσα στους καπιταλιστές και στους εργάτες".

2) Η μισθωτή σχέση δέ γίνεται μιά έσωτερική αντιφατική σχέση παρά μέ τήν εμφάνιση μιās τεχνολογίας έξελίξιμης και όχι στατικής όπως τών προηγούμενων κοινωνιών. Η γρήγορη ανάπτυξη αυτής της τεχνολογίας έμποδίζει κάθε κατακάθισμα διαρκείας τών τρόπων παραγωγής, που θά μπορούσε να αποτελέσει τή βάση μιās σταθεροποίησης τών ταξικών σχέσεων μέσα στην έπιχείρηση. Συγχρόνως έμποδίζει τήν τεχνική γνώση να άποκρυσταλλωθεί άμετάβλητα σε ειδικές κατηγορίες του εργαζόμενου πληθυσμού.

3) Αυτοί οι παράγοντες δέ δρουν παρά σε σύνδεση μέ μιά γενική κοινωνικοπολιτική και πολιτιστική συνθήκη: ο καπιταλισμός δέν μπορεί να αναπτύσσεται και να έξασφαλίζεται πλήρως παρά μέσα από μιά «άστική» δημοκρατική, επανάσταση ή ψευτοεπανάσταση. Αυτή, άκόμα και όταν δέν προκαλεί μιά δραστήρια συμμετοχή τών μαζών, έξκαθαρίζει τής παλιές κοινωνικές καταστάσεις, άπαιτεί τό μόνο θεμέλιο τής κοινωνικής οργάνωσης να είναι ο λόγος, διακηρύχνει τήν ισότητα τών δικαιωμάτων και τήν κυριαρχία του λαού κτλ. Αυτά τά χαρακτηριστικά παρουσιάζονται άκόμα κι εκεί όπου ή καπιταλιστική επανάσταση ή ή γραφειοκρατική μεταβολή θρίσκονται σε έμβρυώδη κατάσταση (για παράδειγμα στην Κίνα από τό 1949).

Τό σύνολο αυτών τών δρων δίνει στην πάλη τών τάξεων κάτω από τόν καπιταλισμό τήν ιδιαίτερη και μοναδική της όψη. Πραγματικά ή πάλη του προλεταριάτου

- απλώνεται γρήγορα σέ όλες τίς δψεις τής οργάνωσης τής εργασίας· γιατί, μακριά άπ' τό νά φαίνονται «φυσικές» ή «κληρονομημένες», οί μέθοδοι καί ή οργάνωση τής παραγωγής, διαρκώς αναδιαμορφωνόμενες άπό τούς καπιταλιστές, εμφανίζονται όπως είναι στην πραγματικότητα: μέθοδοι πού έχουν σκοπό τή μέγιστη έκμετάλλευση τής εργασίας, τή διαρκώς αυξανόμενη ύποταγή του εργαζόμενου στό κεφάλαιο·

- τό σημείο στήριξης τής τό θρίσκει στην έσωτερική αντίφαση του αντιπάλου, πού είναι αναγκασμένος νά τή συνδουλίξει σταθερά καί συγχρόνως νά τής χορηγεί τά όπλα τής·

- μέ τόν ίδιο τρόπο είναι έν δυνάμει διαρκής, τόσο όσον άφορά τούς μισθούς όσο καί τό ρυθμό καί τίς συνθήκες τής εργασίας·

- δέν περιορίζεται, όπως τών δούλων ή τών δουλοπαροίκων, νά έχει γιά σκοπό τό «όλα ή τίποτε» άπό τήν οργάνωση τής κοινωνίας. Ό άκατάπαυστος κλεφτοπόλεμος στους τόπους εργασίας εκπαιδεύει τούς προλετάριους καί τούς κάνει νά συνειδητοποιούν τήν άλληλεγγύη τους· οί έπιτυχίες τών ιδιαίτερων αγώνων τούς δίνουν μέ μικρό τίμημα τήν άπόδειξη ότι μπορούν μέ τή δράση τους νά αλλάξουν τήν τύχη τους. Όσο παράδοξο καί άν φαίνεται, τό προλεταριάτο γίνεται τάξη επαναστατική επειδή έχει τή δυνατότητα μιάς «ρεφορμιστικής» δράσης·

- κατά συνέπεια, αυτή μπορεί νά έπηρεάσει, καί επηρεάζει πραγματικά, στό μέτρο πού άποκτάει μεγαλύτερη σπουδαιότητα, τήν εξέλιξη τής παραγωγής, τής οικονομίας καί τελικά δλόκληρης τής κοινωνίας. Στή δράση τής γιά τό ύψος του μισθού, ή εργατική πάλη επενεργεί επίσης στό έπίπεδο τής ζήτησης όπως καί τής διάρθρωσης τής παραγωγής καί στό ρυθμό τής καπιταλιστικής συσσώρευσης· στή δράση τής γιά τούς ρυθμούς καί τίς συνθήκες τής εργασίας, έξαναγκάζει τόν καπιταλισμό νά επιδιώξει τήν τεχνολογική ανάπτυξη μέ μιά έννοια πολύ καθορισμένη -αυτή πού του προσφέρει τίς περισσότερες δυνατότητες νά αναχαιτίσει τήν αντίσταση τών εργατών· αγωνιζόμενο ένάντια στην ανεργία, τό προλεταριάτο αναγκάζει τό καπιταλιστικό κράτος νά επέμβει γιά νά σταθεροποιήσει τήν οικονομική δραστηριότητα καί νά άσκήσει έτσι έναν αυξανόμενο έλεγχο σ' αυτή τή δραστηριότητα. Οί άμεσες ή έμμεσες αντανακλάσεις αυτής τής πάλης δέν άφήνουν άνέπαφη καμία σφαίρα τής κοινωνικής ζωής. Άκόμα κι οί τόποι τών διακοπών τών καπιταλιστών μεταβλήθηκαν όταν οί εργάτες απέσπασαν τίς πληρωμένες άδειες.

Ποιά είναι λοιπόν ή ιστορία καί ή δυναμική τής σύγχρονης κοινωνίας; Είναι ή ιστορία καί ή δυναμική τής ανάπτυξης του καπιταλισμού. Άλλά ανάπτυξη του καπιταλισμού σημαίνει αυτολεξεί τήν άνάπτυξη του προλεταριάτου. Τό κεφάλαιο παράγει τόν εργάτη καί ό εργάτης παράγει τό κεφάλαιο -όχι μόνο ποσοτικά άλλα καί ποιοτικά.

Ἡ ἱστορία τῆς κοινωνίας μέσα στήν ὁποία γεννήθηκε ὁ καπιταλισμός εἶναι πρῶτα ἀπ' ὅλα ἡ ἱστορία τῆς αὐξανόμενης προλεταριοποίησης αὐτῆς τῆς κοινωνίας, τοῦ κατακλυσμοῦ τῆς ἀπό τό προλεταριάτο· εἶναι συγχρόνως ἡ ἱστορία τῆς πάλης τῶν καπιταλιστῶν καί τῶν προλεταρίων. Ἡ διαλεκτική αὐτῆς τῆς κοινωνίας εἶναι ἡ διαλεκτική αὐτῆς τῆς πάλης. Ὅλοι οἱ ἄλλοι παράγοντες καί μηχανισμοί πού μποροῦσαν νά παίξουν ἕνα σημαντικό ρόλο στίς παλιότερες κοινωνίες παίρνουν μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ ἕνα χαρακτηρισά περιφερειακό καί ἀσημαντό σέ σχέση μ' αὐτό τό κεντρικό στοιχεῖο.

Γιά τόν παραδοσιακό μαρξισμό, ἡ δυναμική τοῦ καπιταλισμοῦ εἶναι ἡ δυναμική μιᾶς κρίσης ποσοτικά αὐξανόμενης, μιᾶς ἀθλιότητας πάντοτε πιό βαριάς, μιᾶς ἀνεργίας πάντοτε πιό ογκώδους, μιᾶς ὑπερπαραγωγῆς πάντοτε πιό πλατιᾶς. Ἀντίθετα ἀπό τά φαινόμενα, αὐτή ἡ ἀποψη ὑπονοεῖ στήν πραγματικότητα ὅτι δέν ὑπάρχει ἱστορία τοῦ καπιταλισμοῦ μέ τήν πραγματική ἔννοια τοῦ ὄρου –ὄχι περισσότερο ἀπό ὅσο ὑπάρχει «ἱστορία» ἐνός χημικοῦ μίγματος ὅπου οἱ ἀντιδράσεις, παραγόμενες μέ ἕνα ρυθμό ὀλο καί πιό ἐπιταχυνόμενο, ὀδηγοῦν τελικά στήν ἐκρηξη τοῦ ἐργαστηρίου. Γιατί, σ' αὐτή τήν ἀντίληψη, ἡ ἀνέλιξη τῶν γεγονότων εἶναι στήν πραγματικότητα ἀνεξάρτητη ἀπό τήν ὀράση τῶν ἀνθρώπων καί τῶν τάξεων. Οἱ καπιταλιστές δέν ἐνεργοῦν «εἶναι ἐνεργούμενα» οἰκονομικῶν κινήτρων, πού τούς καθορίζουν ὀπως ὁ νόμος τῆς βαρύτητας διέπει τήν κίνηση τῶν σωμάτων· δέν ἔχουν σ' ἄλλῃθρα καμιά ἐπίδραση πάνω στήν πραγματικότητα, ἡ ὀποία ἐξελίσσεται ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτούς, σύμφωνα μέ τούς «νόμους τῆς κίνησης τοῦ καπιταλισμοῦ» τοῦ ὀποίου εἶναι οἱ ἀσυνειδητες μαριονέτες. Ὀύτε συζήτηση ὅτι μποροῦν νά τακτοποιήσουν τό καθεστῶς τους γιά νά παγιώσουν τήν ἐξουσία τους, ἀδιανόητο ὅτι μποροῦν νά μάθουν κι αὐτοί ἐπίσης ἀπό τήν ἱστορική πείρα πῶς νά ὑπερασπίζονται καλύτερα τά συμφέροντά τους. Ἀκόμα καί οἱ ἐργάτες «εἶναι ἐνεργούμενα» μᾶλλον παρά ἐνεργοῦν· οἱ ἀντιδράσεις τους καθορίζονται ἀπ' αὐτή τήν ἴδια αὐτόματη κίνηση τῆς οἰκονομίας καί ἔχουν τίς αἰτίες τους σέ μιᾶ βιολογική ἐξαθλίωση· ἡ ἐπανάσταση εἶναι σχεδόν κατευθείαν συνδεδεμένη μέ τήν πείνα· ἐξυπακούεται ὅτι ἡ ὀράση τῆς τάξης δέν μπορεῖ σχεδόν καθόλου νά ἐπηρεάσει τήν ἐξέλιξη τῆς κοινωνίας, μέχρι τήν ἀνατροπή τῆς· ἐξυπακούεται ἐπίσης ὅτι ἡ ἐπανάσταση πρέπει νά ὀδηγήσει σέ προκαθορισμένα ἀποτελέσματα. Δέ ὀλέπει κανεῖς καθόλου ἀπ' αὐτό τί μπορεῖ νά μάθει τό προλεταριάτο στήν πορεία αὐτῆς τῆς ἱστορίας, ἐκτός ἀπό τό ὅτι πρέπει νά πολεμήσει τόν καπιταλισμό μέχρι θανάτου. Τό νά γνωρίσει αὐτή τήν κοινωνία δέν μπορεῖ νά σημαίνει γι' αὐτό παρά νά τή δοκιμάσει ὠς τήν αἰτία τῆς ἀθλιότητάς του, δίχως ἡ ζωῆ του καί ἡ κατάσταση του νά τοῦ ἐπιτρέπουν νά κατανοήσει τήν λειτουργία τῆς καί τίς αἰτίες αὐτοῦ πού τὸ συμβαίνει· αὐτό τό ξέρουν οἱ θεωρητικοί, πού μελέτησαν τούς νόμους τῆς διευ-

ρυσμένης αναπαραγωγής του κεφαλαίου και της πτώσης του ποσοστού του κέρδους· αν μπορεί να υπάρξει μία συνείδηση της επανάστασης, δέ βρίσκεται βέβαια στο προλεταριάτο—αυτό πρέπει να την αναζητήσει.

Τό πρόβλημα τῶν σχέσεων ανάμεσα στή δράση τοῦ προλεταριάτου καί στή συνείδησή του δέ διαλευκάνθηκε ποτέ στόν κλασικό μαρξισμό Ἡ ἀπόπειρα τοῦ Λούκατς νά τό λύσει (στό *Ἱστορία καί ταξική συνείδηση*) ἀπλῶς τό συσκοτίζει καί δείχνει καθαρά τίς ἀντιφάσεις τῆς κλασικῆς ἀντίληψης. Στό πρῶτο ἀπό τά δοκίμια πού ἀποτελοῦν αὐτό τό βιβλίο, ἡ συνείδηση τοῦ προλεταριάτου δέν εἶναι τίποτα μὲξω ἀπό τή δράση του, *εἶναι* δράση καί τίποτε ἄλλο. Τό προλεταριάτο ἐνσαρκώνει τήν ἀντικειμενική ἀλήθεια τῆς ἱστορίας γιατί ἡ δράση του πρέπει νά τή μετατρέψει στό ἐπόμενο ἀναγκαῖο τῆς στάδιο· καί ἐπιτελεῖ αὐτή τή μετατροπή χωρίς πραγματικά νά ξέρει τί κάνει. Αὐτή ἡ αὐτεπίγνωση δέν μπορεῖ νά ἐρθε παρά μόνο μέσα ἀπό τήν επανάσταση καί μετά ἀπ' αὐτή. Ἐτοῦτη ἡ ταχυδακτυλουργία, χάρη στήν ὁποία ἕνα δοῦλό ἀντικείμενο μετατρέπεται σέ ἀπόλυτο ὑποκείμενο μωρίζει χεγκελιανισμό· ἀποτελεῖ ἰδεαλισμό καί μάλιστα ἀπόλυτο πνευματισμό, ὁ ὁποῖος θέτει τόν ὀλοκληρωμένο καί συνολικό λόγο—πού ἄγνοεῖ τόν ἑαυτό του, δέν εἶναι αὐτοσυνείδηση, ἀρα δέν εἶναι *συγκεκριμένο ἱστορικό ὑποκείμενο*— μέσα στά «ἴδια τά πράγματα» (καί τό προλεταριάτο εἶναι πράγμα στόν καπιταλισμό, γιατί σύμφωνα μέ τόν Λούκατς ὁ προλετάριος εἶναι ἐμπρακτα πραγματοποιημένος, τό κεφάλαιο καταφέρει νά μετατρέψει τόν ἐργάτη σέ πράγμα). Σ' αὐτή τήν ἀντίληψη, ἡ «προλεταριακή πρακτική» ἔχει ἀπλῶς πάρει τή θέση τοῦ ἀπόλυτου Πνεύματος τοῦ Χέγκελ. Τό πρῶτο αὐτό δοκίμιο εἶναι γραμμένο τήν ὥρα τῆς ἐπαναστατικῆς πλημμυρίδας στή Ρωσία καί τή Γερμανία, τό 1919. Μά μία συνείδηση πού δέν εἶναι αὐτοσυνείδηση δέν μπορεῖ νά μετατρέψει τήν ἱστορία, τό προλεταριάτο δέν καταφέρει νά ἀδράξει τό ἴδιο τήν ἐξουσία στήν Εὐρώπη, οὔτε νά τήν κρατήσει στή Ρωσία, καί μία ἄλλη, κυρίαρχη, αὐτοσυνείδηση ἀναδύεται: τό Μπολσεβίκικο Κόμμα. Τότε (τό Σεπτέμβρη τοῦ 1922) ὁ Λούκατς γράφει τίς «Μεθοδολογικές παρατηρήσεις πάνω στό ζήτημα τῆς ὀργάνωσης», στίς ὁποῖες τό Κόμμα φαντάζει ὡς ἡ δρώσα συνείδηση τῆς τάξης. Ὅπως πάντα, ὁ πνευματισμός πρέπει στό τέλος νά βρεῖ τό συγκεκριμένο ἱστορικό ὑποκείμενο, στό ὁποῖο θά ἐνσαρκωθεί μία ὑπερβατική ἀρχή πού, δίχως αὐτό, θά ἔμενε αὐτό πού εἶναι: ἕνα φάντασμα. Ὁ Θεός τότε γίνεται ἡ Καθολική Ἐκκλησία, τό ἀπόλυτο Πνεῦμα ἐμφυχώνει τήν πρωσική γραφειοκρατία καί ἡ «πρακτική τοῦ προλεταριάτου» γίνεται ἡ πρακτική τῆς ἡδῆ ζηνοδιεφικῆς Γ' Διεθνούς. Ὅσο γιά μᾶς, λέμε ὅτι ἡ ἐξέλιξη τοῦ καπιταλισμοῦ εἶναι μία ἱστορία μέ τήν πιό ἰσχυρή ἔννοια τοῦ ὄρου, δηλαδή μία διαδικασία δράσης ἀνθρώπων καί τάξεων, πού μεταβάλλει συνέχεια καί συνειδητά²⁰ τίς ίδιες τίς συν-

θήκες μέσα στις οποίες εκτυλίσσεται, και κατά την πορεία της οποίας αναδαστάνει εκ νέου. Είναι η ιστορία της σύστασης και της ανάπτυξης των δύο τάξεων των ανθρώπων που βρίσκονται σε πάλη, από τις οποίες ή καθεμία δέν μπορεί καθόλου νά δράσει δίχως νά δράσει πάνω στην άλλη: είναι η ιστορία αυτής της πάλης, στην πορεία της οποίας καθένas από τούς αντιπάλους οδηγείται νά δημιουργήσει διπλα, μέσα, μορφές οργάνωσης, ιδέες, νά ανακαλύψει απαντήσεις στην κατάσταση και προσωρινούς σκοπούς που δέν είναι καθόλου προκαθορισμένοι και των οποίων οι συνέπειες, ήθελημένες ή όχι, μεταβάλλουν σε κάθε στάδιο τό πλαίσιο της πάλης.

Γιά τήν καπιταλιστική τάξη, νά συγκροτηθεί και νά αναπτυχτεί σημαίνει νά συσσωρεύσει νά «ορθολογικοποιήσει» και νά συγκεντρώσει τήν παραγωγή (δηλαδή νά «ορθολογικοποιεί» πάντα σε μιά δλο και πιό πλατιά κλίμακα). Νά συσσωρεύσει σημαίνει συγχρόνως νά μετατρέψει τήν εργασία σε κεφάλαιο, νά δώσει στή ζωή και στό θάνατο εκατομμυρίων ανθρώπων τή μορφή των εργοστασίων και των μηχανών, και γιά νά τό κατορθώσει αυτό δημιουργεί ένα συνεχώς αύξανόμενο αριθμό προλεταρίων. «Νά ορθολογικοποιήσει», μέσα στό καπιταλιστικό πλαίσιο, σημαίνει νά υποδουλώνει διαρκώς δλο και περισσότερο τή ζωντανή εργασία στή μηχανή και στους διευθύνοντες τήν παραγωγή, νά φέρνει δλο και περισσότερο τούς εκτελεστές στην κατάσταση των εκτελεστών. Έτσι, τό προλεταριάτο βρίσκεται συγκροτημένο ως τάξη αντικειμενική και συγχρόνως δέχεται τίς επιθέσεις του καπιταλισμού από τή συγκρότησή του. 'Ακριβώς απ' τήν απάντηση που δίνει στον καπιταλισμό, τό προλεταριάτο γίνεται αυτό τό ίδιο στην πορεία της ιστορίας του τάξη μέ τήν πλήρη έννοια του δρου, τάξη γιά τόν έαυτό της.

Ή πάλη του προλεταριάτου ενάντια στον καπιταλισμό τοποθετείται από τότε σε όλα τά πεδία που άφορούν τήν υπαρξή του, αλλά αυτό φαίνεται μέ τρόπο εκτυφλωτικό στα πεδία της παραγωγής, της οικονομίας, και της πολιτικής. Τό προλεταριάτο αγωνίζεται ενάντια στην καπιταλιστική «ορθολογικοποίηση» της παραγωγής, ενάντια στις ίδιες τίς μηχανές πρώτα, ενάντια στην αύξηση των ρυθμών της εργασίας κατόπιν. Προσβάλλει τήν «αυτόματη» λειτουργία της καπιταλιστικής οικονομίας, διεκδικώντας αύξήσεις του μισθού, έλλάτωση των ώρων εργασίας, πλήρη άπασχόληση. Άνυψώνεται πολύ γρήγορα σε μιά συνολική αντίληψη του προβλήματος της κοινωνίας, συγκροτεί πολιτικές οργανώσεις, επιχειρεί νά μεταβάλει τήν πορεία των γεγονότων, επαναστατεί, δοκιμάζει νά καταλάβει τήν έξουσία.

Καθεμία απ' αυτές τίς δψεις της πάλης του προλεταριάτου και ο βαθύτερος σύνδεσμός τους, γιά νά μελετηθεί στην ιστορική της ανάπτυξη και στή λογική της, θά απαιτούσε τόμους δλόκληρους. Ή πρόθεσή μας εδώ δέν είναι προφανώς αυτή. Θέλουμε απλώς νά φέρουμε

στό φῶς ἐκεῖνο πού εἶναι ἡ πραγματική *λογική* τῆς ἱστορίας τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας: τῆ λογική τῆς πάλης τῶν ἀνθρώπων καί τῶν τάξεων.

Ὅταν μιλοῦμε γιά πάλη δέν ἐννοοῦμε μόνο τίς λυσσώδεις μαζικές καί μεγαλειώδεις μάχες. Δέν ἔχουμε ἐπιμείνει ποτέ ἀρκετά σ' αὐτό τό γεγονός: αὐτή ἡ πάλη εἶναι διαρκῆς, πρῶτα καί πάνω ἀπ' ὅλα μέσα στήν παραγωγή, γιατί, γιά νά τό πούμε ἔτσι, τό μισό κάθε χειρονομίας τοῦ ἐργάτη ἔχει σάν ἀντικείμενο τήν ὑπεράσπισή του ἐνάντια στήν καπιταλιστική ἐκμετάλλευση καί ἀλλοτρίωση. Ἐπίσης δέν ἔχουμε ἐπιμείνει ἀρκετά στό γεγονός δι αὐτή ἡ πάλη *ὑπονοούμενη* ἢ *ἄτυπη*, καθημερινή καί συγκαλυμμένη, παίζει ἕνα ρόλο διαμορφωτῆ τῆς ἱστορίας τόσο σπουδαῖο ὅσο καί οἱ μεγάλες ἀπεργίες καί οἱ ἐπαναστάσεις".

Ἡ πάλη τῶν τάξεων σημαίνει ὅσο διαρκεῖ –καί θά διαρκέσει ὅσο κι αὐτή ἡ κοινωνία– ὅτι κάθε πράξη τοῦ ἑνός ἀπό τούς ἀντιπάλους συνεπάγεται ἄμεσα ἢ στήν πορεία μιά ἐπίδειξη τοῦ ἄλλου, ὁ ὁποῖος, μέ τή σειρά του, προκαλεῖ μιά ἄμεση ἀπάντηση κ.ο.κ. Ἄλλά καθεμία ἀπ' αὐτές τίς πράξεις μεταβάλλει τόσο ἐκεῖνον πού τήν ἐπιχειρεῖ ὅσο καί ἐκεῖνον ἐναντίον τοῦ ὁποῖου κατευθύνεται· καθεμία ἀπό τίς ἐξθρικές τάξεις μεταβάλλεται ἀπό τή δράση τῆς ἄλλης. Αὐτές οἱ πράξεις συνεπάγονται βαθιές μεταβολές στό κοινωνικό περιβάλλον, στό ἀντικειμενικό ἔδαφος πάνω στό ὁποῖο ἐκτυλίσσεται ἡ πάλη. Στίς ἀκρότατες στιγμές τους περιέχουν μιά ἱστορική *δημιουργία*, τήν ἀνακάλυψη μορφῶν ὀργάνωσης, πάλης ἢ ζωῆς οἱ ὁποῖες καθόλου δέν περιέχονταν στήν προηγούμενη κατάσταση οὔτε ἦταν προκαθορισμένες ἀπ' αὐτή. Τέλος, στήν πορεία αὐτῆς τῆς δράσης σχηματίζεται μπροστά στίς δύο τάξεις μιά ἱστορική πείρα πού, γιά τό προλεταριάτο, γίνεται ἡ ἀνάπτυξη πρὸς μιά σοσιαλιστική συνείδηση.

Ἐτσι, στό πεδίο τῆς παραγωγῆς, ἡ εἰσαγωγή σέ μεγάλη κλίμακα μηχανῶν ἀπό τόν καπιταλισμό, στό πρῶτο μισό τοῦ 19ου αἰώνα" ἐξελήφθη σωστά ἀπό τούς ἐργάτες ὡς μιά ἄμεση ἐπίθεση, στήν ὁποία ἀντέδρασαν σπάζοντας τίς μηχανές. Σ' αὐτό τό πεδίο ὑπέστησαν μιά ἦττα. Ἄλλά ἀπό τήν ἀρχή, ἡ πάλη παίρνει μέσα στά ἐργοστάσια μιά ἀκατανίκητη μορφή: τήν ἀντίσταση στήν παραγωγή. Ὁ καπιταλισμός ἀνταπαντᾷ μέ τή γενίκευση τῶν μισθῶν μέ τό κομμάτι καί μέ τήν ἀπόδοση. Αὐτά γίνονται μέ τή σειρά τους τό ἀντικείμενο μιάς ὀξείας πάλης: οἱ νόρμες ἀμφισβητοῦνται. Ὁ τεύλορισμός εἶναι ἡ ἀπάντηση τοῦ καπιταλισμοῦ σ' αὐτή τήν πάλη: οἱ νόρμες θά καθορίζονται «ἐπιστημονικά» καί «ἀντικειμενικά». Ἡ ἀντίσταση τῶν ἐργατῶν κάνει φανερό δι αὐτή ἡ «ἐπιστημονική ἀντικειμενικότητα» εἶναι μιά γελοιοποίηση. Ἡ ψυχολογία, κατόπιν ἡ βιομηχανική κοινωνιολογία ἐμφανίζονται τότε ὡς ἐκεῖνα πού ὀφείλουν νά ἐπιτρέψουν τήν «ἐνωμάτωση» τῶν ἐργατῶν στήν ἐπιχείρηση. Στήν πράξη συντρίβονται κάτω

ἀπό τό βάρος τῶν ἰδίων τους τῶν ἀντιφάσεων, ἀλλά κυρίως γιατί οἱ ἐργάτες ἀντιτίθενται. Στίς πιό ἐξελιγμένες χώρες – Ἠνωμένες Πολιτεῖες, Ἀγγλία, Σκανδιναβικές χώρες– ὅπου τά ἀφεντικά ἐφαρμόζουν ὄλο καί περισσότερο τίς «σύγχρονες» μεθόδους, ὅπου οἱ ἐργατικοί μισθοί εἶναι οἱ πιό ὑψηλοί, ἐκεῖ, ἡ καθημερινή σύγκρουση μέσα στήν παραγωγή παίρνει ἀφάνταστες διαστάσεις. Ἐκεῖ εἶμαστε σήμερα». Αὐτό τό σχῆμα, πού δέν ἔχει ἄλλη ἀξίωση παρά νά καθορίσει τόν τύπο τῆς ἱστορικής ἐξέλιξης τῆς πάλης ἀνάμεσα στίς τάξεις μέσα στήν παραγωγή, βρίσκεται συμπτυκνωμένο κάθε φορά πού μελετᾶμε συγκριμένα αὐτή τήν πάλι μέσα σέ μιά ἐπιχείρηση⁴.

Συγχρόνως μ' αὐτή τή σειρά τῶν ἀπαντήσεων-ἐπιθέσεων, μποροῦμε νά ἰδοῦμε στήν ἐξέλιξη τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς σημαντικές σταθερές, εὐδιάκριτες πού ἐκφράζουν τή διαρκή τάση τοῦ κεφαλαίου νά ὑποδουλώνει τήν ἐργασία. Ἡ διαίρεση τῶν ἔργων συνεχίζεται καί προωθείται ὡς τόν παραλογισμό, ὄχι γιατί εἶναι τό ἀναπόφευκτο μέσο γιά τήν αὔξηση τῆς παραγωγικότητας (πέρα ἀπό ἓνα ὀρισμένο σημείο, αὐτή τήν ἐλαττώνει, δίχως τήν παραμικρή ἀμφιβολία, τόσο ἅμεσα ὅσο καί ἔμμεσα, ἀπό τά τεράστια ἔκτακτα ἔξοδα πού δημιουργεῖ), ἀλλά γιατί εἶναι τό μόνο μέσο γιά νά ὑποταχθεῖ ἓνας ἐργαζόμενος πού ἀντιστέκεται, ἀφοῦ κάνει τήν ἐργασία του ἀπόλυτα ἐπιδεκτική μετρήσεων καί ἐλέγχου, κι αὐτόν τόν ἴδιο ὀλοκληρωτικά ἀντικαταστήσιμο. Ἡ ἐκμηχάνιση παίρνει αὐτή τήν ἰδιαίτερη τροπή: ὁ ἐργάτης πρέπει νά κυριαρχεῖται ἀπό τή μηχανή (ἡ ἀπόδοσή του νά τοῦ ἐπιβάλλεται ἀπ' αὐτή), ἡ πορεία τῆς παραγωγῆς πρέπει νά αὐτοματοποιεῖται ὅσο τό δυνατόν περισσότερο, νά γίνεται δηλαδή ἀνεξάρτητη ἀπό τόν παραγωγό. Αὐξανόμενη διαίρεση τῶν ἔργων καί ἐκμηχάνιση καπιταλιστικοῦ τύπου προχωροῦν ὀλοφάνερα σέ στενή ἀλληλεπίδραση. Ἀλλά σέ κάθε σταθμό πού σημειώνουν, ἡ ἐργατική ἀντίσταση τά κάνει μιά μισοήττα γιά τούς καπιταλιστές⁵.

Αὐτή ἡ πάλι διέπλανε τό πρόσωπο τῆς σύγχρονης βιομηχανίας καί τό οὐσιαστικό της περιεχόμενο: τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο οἱ ἄνθρωποι ζοῦν μέσα στά ἐργοστάσια. Ἀλλά ἐπίσης αὐτή ἡ πάλι σφράγισε τή σύγκρουση οἰκονομία καί κοινωνία στό σύνολό τους. Ἡ ἐργατική πάλι στό οἰκονομικό πεδίο ἐκφράστηκε κυρίως μέ τίς διεκδικήσεις τῶν μισθῶν, στίς ὁποῖες ὁ καπιταλισμός ἀντέταξε μιά λυσσαλέα ἀντίσταση γιά μεγάλο διάστημα. Ἐχοντας σχεδόν χάσει τή μάχη σ' αὐτό τό πεδίο, κατέληξε νά υἱοθετήσῃ μιά οἰκονομία τῆς ὁποίας τό κυρίαρχο γεγονός, ἀπό τήν ἀποψη τῆς ζήτησης, εἶναι ἡ κανονική αὔξηση τῆς μάζας τῶν μισθῶν πού ἔγινε ἡ βάση μιάς συνεχῶς διευρυνόμενης ἀγορᾶς ἀγαθῶν κατανάλωσης. Αὐτός ὁ τύπος τῆς οἰκονομίας πού διευρύνεται, μέσα στόν ὁποῖο ζοῦμε, εἶναι οὐσιαστικά τό προῖόν τῆς ἀκατάπαυσης πίεσης πού ἀσκεῖ ἡ ἐργατική τάξη πάνω στούς μισθούς – καί τά βασικά της προβλήματα προκύπτουν ἀπ' αὐτό τό γεγονός.

Στό πολιτικό πεδίο, στίς πρώτες προσπάθειες τού προλεταριάτου νά ὀργανωθεῖ, ὁ καπιταλισμός ἀπαντᾷ κατά κανόνα μέ τήν καταπίεση, ἀνοιχτή ἢ καμουφλαρισμένη. Νικημένος πολύ γρήγορα σ' αὐτό τό πεδίο, κατέληξε, στό ἄκρο μιᾶς μακριᾶς καμπύλης τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης, νά κάνει αὐτές τίς ἴδιες τίς πολιτικές ἐργατικές ὀργανώσεις βασικούς τροχούς τῆς λειτουργίας του. Κι αὐτό ὁμως ἐπιφέρει ἐνδιαφέρουσες μεταβολές στό σύνολο τοῦ συστήματος: ἡ καπιταλιστική «δημοκρατία» δέν μπορεῖ πιά νά λειτουργήσῃ δίχως ἓνα μεγάλο «ρεφορμιστικό» κόμμα, πού μέ τή σειρά του δέν μπορεῖ νά εἶναι μιᾶ ἀπλή καί σκέτη μαριονέτα τῶν καπιταλιστῶν (γιατί θά ἔχανε τότε τίς ἐκλογικές του βάσεις καί δέ θά μπορούσε πιά νά ἐκπληρώσῃ τή λειτουργία του), ἀλλά πρέπει νά εἶναι ἐπίσης ἓνα κόμμα «κυβέρνησης» (καί πολύ συχνά στήν κυβέρνηση). Αὐτό τό κόμμα ἀναγκαστικά δανεῖζει τήν ἀπόχρωσή του καί στό «συντηρητικό» κόμμα (σέ καμιά χώρα τοῦ κόσμου δέν ἔχει δημιουργηθεῖ ζήτημα ὑπαναχώρησης σχετικά μέ τίς μεταρρυθμίσεις πού ἔχαν προκαλέσει λυσσώδεις μάχες ἀκόμα πρὶν ἀπό εἴκοσι χρόνια, ὅπως οἱ κοινωνικές ἀσφαλίσεις, τό ἐπίδομα ἀνεργίας, ὁ προοδευτικός φόρος στό εἰσόδημα ἢ ἡ πολιτική τῆς σχετικά «πλήρους ἀπασχόλησης»). Ἔτσι (καί σέ σχέση καί μέ ἄλλους παράγοντες ἐπίσης), ὁ καπιταλισμός, ἀφοῦ ἀντιστάθηκε γιά μεγάλο διάστημα στήν ἰδέα μιᾶς ἀνάμιξης τοῦ κράτους στίς οἰκονομικές ὑποθέσεις (πού θεωροῦνταν «ἐπαναστατική» καί «σοσιαλιστική»), φτάνει τελικά νά τήν υἱοθετήσῃ καί νά στρέψῃ πρὸς ὄφελός του τήν ἐργατική πίεση ἐνάντια στίς συνέπειες τῆς αὐτόματης λειτουργίας τῆς οἰκονομίας, γιά νά ἐγκαταστήσῃ μέσω τοῦ κράτους ἓναν ἔλεγχο στήν οἰκονομία καί στήν κοινωνία πού νά ἐξυπηρετεῖ στό τέλος τῆς γραφῆς τά συμφέροντά του.

Σχεδόν δέ χρειάζεται νά ποῦμε πῶς αὐτές οἱ πλευρές, πού ἐδῶ τίς ξεχωρίσαμε γιά χάρη τῆς ἀνάλυσης, δέν εἶναι ἔτσι ξεχωρισμένες μέσα στήν πραγματικότητα, ὅπου τά ἀποτελέσματα αὐτῶν τῶν ἐνεργειῶν περιπλέκονται καί δημιουργοῦν ἀδιέξοδα. Γιά νά δώσουμε μόνο ἓνα παράδειγμα: τό πολιτικό βᾶρος τῆς ἐργατικῆς τάξης στίς σύγχρονες κοινωνίες ἀποκλείει ὅτι τό κράτος θά μπορούσε νά ἐπιτρέψῃ τήν ἀνάπτυξη τῆς ἀνεργίας πέρα ἀπό ἓνα βαθμό σχετικά μέτριο. Αὐτό δημιουργεῖ ὁμως μιᾶ κατάσταση πολύ δύσκολη γιά τούς καπιταλιστές στό πεδίο τῶν μισθῶν (ὅπου ἡ θέση ἰσχύος τοῦ προλεταριάτου στηρίζεται στήν πλήρη ἀπασχόληση)—στό ὁποῖο φτάνουν ἐντούτοις νά διατηροῦν ἓνα σχετικό status quo^(α). Ἄλλά αὐτό δημιουργεῖ ἐπίσης, ἂν θεωρήσουμε δεδομένο ἓνα βαθμό «βιομηχανικῆς» μαχητικότητας τοῦ προλεταριάτου, μιᾶ κατάσταση ἀνυπόφορη γιά τούς καπιταλιστές μέσα στά ἐργοστάσια*. Οἱ «λύσεις» πού ἡ κυρίαρχη τάξη κατορθώνει νά

(α) Βλ. παρακάτω, τήν «Εἰσαγωγή στήν ἀγγλική ἔκδοση τοῦ 1974».

βρίσκει άνοιγουν πάντα διόδους σε νέα προβλήματα κι αυτή ή διαδικασία άποκαλύπτει τήν άνικανότητα του καπιταλισμού νά υπερνικήσει τή θεμελιώδη του αντίφαση. Θά ξανάρθουμε σ' αυτό πιό κάτω.

Τό σύνολο τών μέσων πού χρησιμοποιεί ό καπιταλισμός ύπακούει πάντα στην ίδια προσαγή: τή διατήρηση τής κυριαρχίας του, τήν επέκταση του έλέγχου του πάνω στην κοινωνία γενικά, στο προλεταριάτο ιδιαίτερα. Όποια κι άν ήταν στην άρχή ή επίδραση άλλων παραγόντων -όπως τής πάλης ανάμεσα στους ίδιους τούς καπιταλιστές, ή μιās τεχνικής εξέλιξης πού δέν έχει ακόμα ύποταχτεί στο κεφάλαιο- ή σπουδαιότητά τής ελαττώθηκε προοδευτικά, σε άμεση άναλογία μέ τήν προλεταριοποίηση τής κοινωνίας και τήν επέκταση τής πάλης τών τάξεων. Στίς προηγούμενες κοινωνίες, σφαίρες τής πολιτικής ζωής άλλες από τήν παραγωγή, τήν οικονομία και τήν πολιτική δέ σχετιζόνταν παρά έμμεσα και ύπονοούμενα μέ τήν ταξική διάρθρωση τής κοινωνίας. Σήμερα και παρασύρονται στη σύγκρουση και ρητά έχουν έσωματωθει στο δίχτυ τής οργάνωσης, στο όποιο ή κυρίαρχη τάξη τείνει νά περικλείσει δλόκληρη τήν κοινωνία. Όλοι οι τομείς τής ανθρώπινης ζωής πρέπει νά ύποταχτούν στον έλεγχο τών διευθυνόντων. Όλες οι πηγές και τά μέσα χρησιμοποιούνται από τόν καπιταλισμό, και ή επιστημονική γνώση είναι έπιστρατευμένη στην ύπηρεσία του: ή ψυχολογία και ή ψυχανάλυση, ή βιομηχανική κοινωνιολογία και ή πολιτική οικονομία, ή ηλεκτρονική και τά μαθηματικά καταθέτουν τή συνεισφορά τους για νά εξασφαλίσουν τήν επιβίωση του συστήματος, νά φράξουν τίς ρωγμές τής άμυνας του, νά του επιτρέψουν νά διεισδύσει στο έσωτερικό τής εκμεταλλεόμενης τάξης, νά κατανοήσει τά κίνητρα και τίς συμπεριφορές της και νά τά χρησιμοποιήσει προς όφελος τής «παραγωγής», τής «κοινωνικής σταθερότητας» και τής πώλησης άρρηστων άντικειμένων.

Γι' αυτό ή σύγχρονη κοινωνία, είτε ζει κάτω από ένα καθεστώς «δημοκρατικό» είτε «δικτατορικό», είναι στην πραγματικότητα πάντα *δλοκληρωτική*. Γιατί ή κυριαρχία τών εκμεταλλευτών πρέπει, για νά διατηρηθει, νά κατακλύσει όλους τούς τομείς τής δραστηριότητας και νά προσπαθήσει νά τούς ύποτάξει. Ότι ό δλοκληρωτισμός δέν παίρνει πιά τίς άκραιοές μορφές πού είχε περιβληθει μέ τόν Χίτλερ ή τόν Στάλιν, ότι δέ χρησιμοποιεί πιά ως προτιμώμενο μέσο τήν τρομοκρατία, δέν άλλάζει σε τίποτε τό ζήτημα κατά βάθος. Ό τρομοκρατία δέν είναι παρά ένα από τά μέσα πού μπορεί νά χρησιμοποιήσει μιá έξουσία για νά συντρίψει τή δραστηριότητα κάθε αντίπολίτευσης: αλλά δέν είναι πάντα εφαρμόσιμη ούτε πάντα ή πιό άποδοτική. Ό «ειρηνική» χειραγωγήση τών μαζών, ή βαθμιαία άφομοίωση τών οργανωμένων αντιπολιτεύσεων μπορούν νά είναι πιό άποτελεσματικές.

IV. Η ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΛΛΟΤΕ ΚΑΙ ΣΗΜΕΡΑ

Στήν πορεία αυτής της εκατόχρονης πάλης, ο καπιταλισμός μεταβάλλει συνεχώς την κοινωνία, αλλά επίσης τροποποιεί βαθιά και τον έαυτό του. Θ' άρχισουμε την εξέταση αυτών των μεταβολών στο πιο «ιδεολογικό» πεδίο: της καπιταλιστικής πολιτικής⁷.

Υπάρχει σήμερα μία πολιτική της καπιταλιστικής τάξης δλο και πιο συνειδητή και σαφής⁸. Θά τή συλλάβουμε καλύτερα μέσα από την αντίθεση που παρουσιάζει με την «καπιταλιστική πολιτική του 19ου αιώνα». Θά ίδουμε στην πραγματικότητα ότι τό 19ο αιώνα δέν υπήρχε καπιταλιστική πολιτική με την καθαρή έννοια του δρου· χρησιμοποιούμε αυτή την έκφραση χάριν εύκολίας, εννοώντας μ' αυτή τό σύστημα άναφοράς, τίς κύριες ιδέες, την κλίμακα των χρησιμοποιούμενων μέσων και σχεδόν τά άντανακλαστικά του άτομικού καπιταλιστή ή των καπιταλιστών που δρουν ως τάξη μέσω των θεσμών τους (κόμματα, κοινοδούλιο, κρατική διοίκηση κτλ.) μπροστά στά προβλήματα που τούς τίθενται.

Αυτή ή καπιταλιστική «πολιτική» του άλλοτε είναι πολύ γνωστή· άρκει νά τή συνοψίσουμε σέ χοντρές γραμμές. Ό κάθε καπιταλιστής πρέπει νά αφήνεται ελεύθερος νά συνεχίζει την «έπιχειρήσή» του μέσα στά δρια (πολύ έλαστικά) που έχει χαράξει τό δίκαιο και ή «ήθική». Πρό πάντος ή σύμβαση εργασίας πρέπει νά είναι ελεύθερη και καθορισμένη από τό «συμφωνία των δύο μερών». Τό κράτος όφείλει νά εγγυάται την κοινωνική τάξη, νά περνάει, κατά περίπτωση, διατάγματα έπωφελή στίς έπιχειρήσεις, νά εύνοει ή δραστηριότητα των καπιταλιστών με τελωνειακές διατιμήσεις και έμπορικές συμβάσεις, νά διεξάγει πολέμους για την «προστασία των έθνικών συμφερότων», δηλαδή αυτής ή εκείνης της ομάδας των καπιταλιστών. Άλλά δέν πρέπει νά έπεμβαίνει άμεσα στον προσανατολισμό και ή διαχείριση της οικονομίας, πράγμα που δέν μπορεί παρά νά τή «διαταράσσει», ούτε νά προαφαιρεί με τούς φόρους του ένα σημαντικό μέρος του έθνικου προϊόντος, γιατί οι δαπάνες του είναι «άντιπαραγωγικές». Οι εργατικές διεκδικήσεις είναι εκ των προτέρων άδικαιολόγητες γιατί έχουν σκοπό συγκεκριμένα νά έλαττώσουν τά κέρδη, και άφηρημένα νά παραδιάσουν τούς νόμους της άγοράς. Πρέπει λοιπόν νά καταπολεμηθούν μέχρι θανάτου -έννοείται και με την έπέμβαση του στρατού- κι αυτές και τά δργανά τους: άπεργία, συνδικάτα, εργατικά κόμματα κτλ.

Είναι αυτόνοητο ότι εκείνο που ενδιαφέρει εδώ δέν είναι νά σταθούμε στον παραλογισμό αυτής της ιδεολογίας, στο μίγμα αυτό παιδαριωδίας και κακής πίστης, ούτε και νά ύπογραμμίσουμε τό βαθμό στον όποιο άκόμα και σήμερα ένα σημαντικό τμήμα της καπιταλιστικής τάξης και των πολιτικών της (ή «φιλελεύθερη-άντιδραστική» πτέ-

ρυγα) μένει κάτω από την επιρροή της. Έκείνο που μάς ενδιαφέρει είναι ότι αυτή, ανταποκρινόμενη σε μία φάση της ανάπτυξης του καπιταλισμού και του εργατικού κινήματος, έπαιξε έναν καθοριστικό ρόλο στην εκτύλιξη της πάλης των τάξεων. Έθρεψε τη λυσσαλέα αντίσταση που πρόβαλαν οι καπιταλιστές στις εργατικές διεκδικήσεις και ταυτόχρονα διευθέτησε τις κλασικές οικονομικές κρίσεις και τη λειτουργία της οικονομίας γενικά. «Άφημένοι στον έαυτό τους», πράγματι, οι αυτοματισμοί της καπιταλιστικής οικονομίας δεν μπορούσαν παρά να προκαλούν κανονικά κρίσεις υπερπαραγωγής, και η έξάλειψη αυτών των κρίσεων, επίσης «άφημένη στον έαυτό της», μπορούσε να διαρκέσει πολύ.

Είναι άξιοσημείωτο ότι η μαρξιστική ιδεολογία, καταγγέλλοντας με δριμύτητα και δικαίως αυτή την ιδεολογία και την «πολιτική» που απ' αυτή άπέρρευε, συμμεριζόταν τά βασικά αξιώματα σε όρισμένους τομείς. Οι μαρξιστές σκέφτονταν και αυτοί επίσης ότι τίποτε δεν μπορούσε να αλλάξει στη λειτουργία της καπιταλιστικής οικονομίας, ότι οι κρίσεις, αναπόφευκτες, ήταν πέρα από κάθε επέμβαση του κράτους. Μόνον η σημασία που τους έδιναν ήταν διαφορετική: για τους μαρξιστές, οι κρίσεις εκδήλωναν τις ανυπέρβλητες αντιφάσεις του συστήματος και δεν μπορούσαν παρά όλοένα να επιδεινώνονται³⁹: οι καπιταλιστές δεν έβλεπαν σ' αυτές παρά «φυσικά κακά» και «ανάποφρευκα» που είχαν και τη θετική τους άλλη όψη (έξάλειψη των λιγότερο άποδοτικών επιχειρήσεων κτλ.) ή ακόμα μεταβατικά σημεία μιας «φάσης της ανάπτυξης» του συστήματος. Οι μαρξιστές επίσης σκέφτονταν *στό βάθος* ότι ο πραγματικός μισθός των εργατών δεν μπορούσε διαρκώς να θελιώνεται, καταδικασμένος από τους «νόμους της κίνησης του καπιταλισμού» να διακυμαίνεται γύρω από έναν αναλλοίωτο μέσο όρο⁴⁰. Πάνω σ' αυτά τά ουσιώδη σημεία της εκτίμησης της πραγματικότητας, η μαρξιστική πολιτική και η καπιταλιστική πολιτική μέχρι σχεδόν τό 1930 συμμεριζόνταν μία παρόμοια όπτική.

Έξ άλλου, ό μαρξισμός θεωρούσε ουσία του καπιταλισμού τις εκδηλώσεις του του 19ου αιώνα και την πολιτική αυτής της εποχής. Ό καπιταλισμός ως σύστημα φαινόταν στον μαρξισμό ότι χαρακτηριζόταν θεμελιωδώς απ' την *αναρχία* και την *άδυναμία*. Αυτή την πολιτική, που ισοδυναμούσε πραγματικά με *άπουσία* ή *άρνηση* της πολιτικής «λεσέ φέρ» κτλ., την έβλεπε ως έκφραση του υπεδάφους του συστήματος. Μιά καπιταλιστική κοινωνία αναγκαστικά ήταν γι' αυτόν *άνικακη* να έχει μία *άποψη* και μία *θέληση* πάνω στην ίδια της την *οργάνωση* και *διαχείριση*. Είναι η *αναρχία* στο ύποκειμενικό επίπεδο των διευθυνόντων της, που δέ θέλουν (δέν μπορούν να θέλουν) ούτε μπορούν να επέμβουν στην πορεία της οικονομίας (και αν επενέβαιναν θά ήταν προφανώς άνίσχυροι μπροστά στην άμελικτη πορεία των οικονομικών νόμων): επίσης, όταν παίρνουν αποφάσεις, είναι ά-

πό φυσικού τους άνικανοι νά υίοθετήσουν μιά άποψη πιό γενική ή πιό μακροπρόθεσμη, στομωμένοι καθώς είναι άπό τό κέρδος μέ τήν πιό στενή έννοια. Ή ύπαρξη τοϋ καπιταλιστή είναι αυτή ή άμεση ύπαρξη, άνικανή νά πάρει μιά όποιαδήποτε διάσταση σέ σχέση μέ τήν πραγματικότητα, άκόμα κι άν αυτό έξυπηρετεί τά «καλώς νοούμενα» συμφέροντά του. Μέ πολύ κόπο φτάνει νά καταλάβει ότι ό εργάτης τό ίδιο άπως κι ή μηχανή έχει άνάγκη τήν έπαρκή λίπανση. Θά προτιμήσει νά ίδει τήν έπιχειρήσή του νά καταρρέει παρά νά παραχωρήσει μιά αύξηση μισθοϋ, θά κάνει πάντα έναν πόλεμο γιά νά κατακτήσει μιά άποικία ή νά μήν τή χάσει. Έν συντομία, ό καπιταλισμός είναι άνικανος γιά τακτική καί στρατηγική, ιδιαίτερα στήν πάλη τών τάξεων.

Άν, παρά αυτή τήν άδυναμία κι αυτή τήν άναρχία, τό σύστημα λειτουργεί, είναι γιατί πίσω άπό τίς καπιταλιστικές μαριονέτες λειτουργούν αϋστηρά οι άντικειμενικοί καί άπρόσωποι νόμοι τής οικονομίας οι όποιοι έγγυώνται τή συνάφεια καί τήν επέκταση αλλά μόνο ως ένα όρισμένο σημείο: γιατί, πίσω άπ' αυτή τή συνάφεια, συναντάμε έκ νέου σ' ένα πιό βαθύ επίπεδο τήν έσχατη άναρχία τοϋ συστήματος, τήν τελική «άντικειμενική» του αντίφαση.

Άς πούμε άμέσως ότι μέ τό νά είναι ιστορικά ξεπερασμένη αυτή ή εικόνα δέν ήταν λιγότερο άληθινή κατά ένα μέρος. Τό μεθοδολογικό «άδικο»—συγχωρητέο— τών μαρξιστών παλιά ήταν ότι άνήγαν σέ αιώνια χαρακτηριστικά τοϋ καπιταλισμοϋ τά χαρακτηριστικά μιάς φάσης τής άστυγίας του. Τό πραγματικό άδικο—άσυγχώρητο— τών σημερινών «μαρξιστών» είναι ότι ζητοϋν τήν άλήθεια γιά τόν κόσμο πού τούς περιβάλλει στά βιβλία πού ύπήρχαν πριν έκατό χρόνια.

Ήταν πράγματι άλήθεια ότι ή καπιταλιστική πολιτική ύπηρεξε γιά μεγάλο διάστημα αυτή ή άπουσία πολιτικής, αυτό τό μίγμα άναρχίας καί άδυναμίας. Ήταν άλήθεια ότι ή συμπεριφορά τόσο τοϋ άτομικοϋ καπιταλιστή όσο καί τών πολιτικών του, τοϋ κράτους του καί τής τάξης του ήταν αυτή ή μυωπική συμπεριφορά δίχως διαστάσεις, δίχως προοπτική, δίχως τακτική ούτε στρατηγική. Είναι άλήθεια ότι γιά όσο διάστημα μπορούσε ό καπιταλιστής μεταχειριζόταν τόν εργάτη πολύ χειρότερα κι άπό ζώο καί ότι ή στάση του δέ μεταβάλλεται παρά κάτω άπό τήν πίεση τής εργατικής πάλης καί όσο αυτή διαρκεί. Είναι τέλος άλήθεια ότι, μέσα σ' αυτή τήν κοινωνία τοϋ «λεσέ φέρ», ή μόνη συνοχή ήταν αυτή πού επέβαλλαν οι οικονομικοί νόμοι, ή όποία προφανώς σέ έναν κόσμο περιπλοκο καί μέ ταχύτητα έξελισσόμενο δέν μπορούσε παρά νά βαδίζει πλάι πλάι μέ μιά θεμελιώδη άσυναρτησία.

Τά πράγματα έχουν άλλάξει καί διατηρώντας σήμερα αυτή τήν ξεπερασμένη εικόνα τοϋ καπιταλισμοϋ διαπράττουμε τό πιό βαρύ—καί τό πιό συχνό— άπό τά λάθη πού μορρεί νά διαπράξει κανείς σέ έναν πόλεμο: άγνοούμε τόν άντίπαλο καί ύποτιμούμε τή δύναμή του. Άλ-

λά αυτή ή άλλαγή δέν όφείλεται σέ γενετικές μεταλλαγές πού έκαναν τούς καπιταλιστές πιό έξυπνους. Ή πάλη τού προλεταριάτου έξανάγκασε τήν άρχουσα τάξη νά τροποποιήσει τήν πολιτική της, τήν ιδεολογία της, τήν πραγματική της όργάνωση. Ό καπιταλισμός έχει μεταβληθεί άντικειμενικά άπ' αυτή τήν εκatóχρηνη πάλη· αλλά έχει έπισης μεταβληθεί και ύποκειμενικά, μέ τήν έννοια ότι οι διευθύνοντες και οι ιδεολόγοι έχουν συσσωρεύσει, θέλοντας και μή", μία ιστορική πείρα διεύθυνσης τής σύγχρονης κοινωνίας.

Τό περιεχόμενο τής νέας καπιταλιστικής πολιτικής έχει επιβληθεί στις άρχουσες τάξεις άπό τήν πάλη τού προλεταριάτου. Ύπήρξαν έργατικές νίκες πού έδειξαν μέσα στά γεγονότα ότι τό σύστημα μπορούσε πολύ καλά νά προσαρμοστεί μέ όρισμένες μεταρρυθμίσεις και άκόμα νά τίς στρέψει πρós όφελός του. Ύπήρξε έπίσης ή χρησιμοποίηση άπό τόν καπιταλισμό ιδεών, μεθόδων, θεσμών, πού άναφάνηκαν μέσα άπό τό ίδιο τό έργατικό κίνημα.

Έτσι οι αύξήσεις τών μισθών άπό μία όρισμένη στιγμή δέν μπορούν νά καταπολεμιούνται μέ τόση λύσσα όση άλλοτε, γιατί ή έργατική πίεση γίνεται πολύ ισχυρή. Άλλά οι καπιταλιστές άνακαλύπτουν λίγο λίγο ότι δέν είναι άναγκαίο νά άντιτάσουν σ' αυτή μία άπόλυτη άρνηση. Πράγματι, άπό τή στιγμή πού τό κίνημα γενικεύεται – και οι συλλογικές συμβάσεις στη βιομηχανία παίζουν ένα μεγάλο ρόλο μ' αυτή τήν έννοια– κανένας καπιταλιστής δέν περιέρχεται σέ δυσμενή θέση άπέναντι στους άνταγωνιστές του άπό τό γεγονός ότι παραχωρεί μία αύξηση τού μισθού. Καί, στό κάτω κάτω, ή διεύρυνση τής ζήτησης πού τήν άκολουθεί είναι κέρδος του. Τέλος και πρós παντός, ό καπιταλιστής ξαναπιάνεται άπό τήν αύξηση τής άπόδοσης, πού διατηρεί τή σχέση μισθών και κέρδους κατά προσέγγιση σταθερή· και δοκιμάζει νά «άγοράσει» τήν εύπείθεια τών εργατών στόν πιό σημαντικό τομέα, τόν τομέα τής παραγωγής, μέ παροχές στους μισθούς². Είναι εύνόητο ότι εδώ έχουμε κατ' έξοχήν μία περίπτωση κατά τήν όποία εκείνο πού είναι χρήσιμο γιά τήν τάξη στό σύνολό της και όλη ή τάξη τό κάνει, δέν είναι άναγκαστικά χρήσιμο και γιά τόν ιδιώτη καπιταλιστή. Αυτός είναι ένας άπό τούς λόγους γιά τούς όποιους αυτή ή νέα στάση δέν έμφανίζεται παρά όταν ή συγκέντρωση τού κεφαλαίου άπό τό ένα μέρος, και τών εργατικών όργανώσεων άπό τό άλλο φτάσουν σέ έναν επαρκή βαθμό. Άλλά άπ' αυτή τή στιγμή μία συνειδητή πολιτική «μετριοπαθούς» αύξησης τών μισθών γίνεται ουσιαστικό μέρος τής πολιτικής όλου τού καπιταλισμού, γιατί ό σύνδεσμος άνάμεσα σ' αυτή τήν αύξηση και στη διεύρυνση τής άγοράς είναι όλο και πιό καθαρά άντιληπτός.

Μέ έναν άλλο τρόπο, ή άνάγκη νά διατηρηθεί μία σχετική «πλήρης άπασχόληση», ύστερα άπό τήν πείρα τής μεγάλης κρίσης τού 1929-1933 και άπέναντι σέ μία έργατική τάξη πού, όλοφάνερα, δέ θά

δεχόταν ούτε για ένα λεπτό την επανάληψή της, έχει καθαρά επιδίληθει στη διευθύνουσα τάξη – την ίδια στιγμή που έγινε επιτέλους αντιληπτός ο φανερός δεσμός που υπάρχει ανάμεσα στη διατήρηση της πλήρους απασχόλησης και την επιταχυνόμενη επέκταση του κεφαλαίου, και που οι καπιταλιστές ανακάλυψαν, όπως οι εργάτες και πάλι πριν απ' αυτούς, ότι κρατισμός δέ σημαίνει καθόλου σοσιαλισμός. Κι ακόμα, τα συνδικάτα, που για μεγάλο διάστημα πολεμούνταν, αναγνωρίστηκαν και τελικά μεταμορφώθηκαν σε τροχούς του συστήματος⁴¹.

Φτάνουμε έτσι στη σύγχρονη αντίληψη, στην πολιτική που πραγματικά εφαρμόζεται ακόμα και όταν στά λόγια πολεμιέται. 'Ο άξονας της είναι η εγκατάλειψη του «λεσέ φέρ», πιο αναλυτικά η απόρριψη της ιδεολογίας της «ελεύθερης επιχείρησης» και της πίστης στην αυτόματη λειτουργία της οικονομίας και της κοινωνίας που όφειλουν να παράγουν τό επιθυμητό αποτέλεσμα για την κυρίαρχη τάξη· είναι η παραδοχή της ιδέας (προϊόν του εργατικού κινήματος) μιάς γενικής υπευθυνότητας της κοινωνίας – δηλαδή της κυρίαρχης τάξης– μπροστά στα γεγονότα, και του κεντρικού ρόλου του κράτους στην άσκηση αυτής της υπευθυνότητας· είναι επίσης η ιδέα της αναγκαιότητας ενός έλεγχου, όσο τό δυνατό πιο εκτεταμένου, από την κυρίαρχη τάξη και τά όργανά της, σε όλες τις σφαίρες της κοινωνικής δραστηριότητας. 'Η επέμβαση του κράτους στις κοινωνικές υποθέσεις γίνεται ό κανόνας και όχι ή εξαίρεση όπως άλλοτε. Τό περιεχόμενο αυτής της επέμβασης είναι του λοιπού καθορισμένο μέ τρόπο ριζικά αντίθετο στην κλασική καπιταλιστική ιδεολογία. Τό κράτος δέν είναι πιά αυτό που εγγυάται άπλως μιά κοινωνική τάξη στό έσωτερικό της όποίας τό καπιταλιστικό παιχνίδι πραγματοποιείται ελεύθερα. Είναι σαφώς επιφορτισμένο να εξασφαλίζει την πλήρη απασχόληση και την «οικονομική ανάπτυξη μέσα στη σταθερότητα»⁴² – πράγμα που σημαίνει να εξασφαλίζει συγχρόνως ένα ίκανοποιητικό επίπεδο συνολικής ζήτησης και να επεμβαίνει για να έμποδίξει να γίνει πολύ ίσχυρη ή πίεση των μισθών–, τό σχηματισμό της εργατικής δύναμης, τις επενδύσεις σε τομείς όπου τό ιδιωτικό κεφάλαιο δέν επεμβαίνει ίκανοποιητικά ή όρθολογικά, την έπιστημονική και πολιτιστική ανάπτυξη. Οι έπικρατούσες ιδέες είναι από δω και μπρός ή διεύρυνση, ή ανάπτυξη της κατανάλωσης και των ανέσεων, ή διεύρυνση της εκπαίδευσης και ή διάδοση του πολιτισμού· τά μέσα· ή όργάνωση, ή έπιλογή των ατόμων, ή ίεραρχία.

Είναι περιττό να έπιμείνουμε εδώ στο ταξικό περιεχόμενο αυτών των στόχων και αυτών των μέσων, και στις αντιφάσεις αυτής της νέας καπιταλιστικής πολιτικής. 'Αμφιβολίες απ' αυτή την άποψη – και ή πεισματική άρνηση να αναγνωρίσουμε ποιά είναι ή πραγματικότητα του σύγχρονου καπιταλισμού– δέν μπορούν να υπάρχουν παρά σ' αυ-

τούς πού, επειδή εξακολουθούν να συγχέουν τό σοσιαλισμό μέ τή διεύρυνση αὐτῆς τῆς παραγωγῆς καί αὐτῆς τῆς κατανάλωσης, μέ τή διεύρυνση αὐτῆς τῆς ἐκπαίδευσης καί τή διάδοση αὐτοῦ τοῦ πολιτισμοῦ, αἰσθάνονται τό ἔδαφος νά χάνεται κάτω ἀπό τά πόδια τους ἄν ἀναγνωρίσουν ὅτι τό «ἐπίπεδο ζωῆς» γιά παράδειγμα ἀνεβαίνει κάτω ἀπό τόν καπιταλισμό.

Αὐτή ἡ πολιτική, πού ὑποκειμενικά εἶναι τό προίον τῆς καπιταλιστικῆς πείρας ἀπό τήν πάλη τῶν τάξεων καί τή διεύθυνση τῆς κοινωνίας, εἶναι ταυτόχρονα ἀντικειμενικά τό πόρισμα τῶν πραγματικῶν μεταμορφώσεων τοῦ καπιταλισμοῦ· εἶναι ἡ λογική πού ἔχει ἐκφραστεῖ ἀπό τίς νέες δομές καί τά ὄργανα πού χρησιμοποιοῦνται γιά νά ἐξασφαλίσουν τήν κυριαρχία τῆς πᾶν στήν κοινωνία. Ἄλλά ταυτόχρονα, επειδή πρέπει νά θυσιάσει τά μέσα στούς σκοπούς τῆς, ἐπιταχύνει τήν ἐξέλιξη αὐτῶν τῶν δομῶν καί ἀναπτύσσει αὐτά τά ὄργανα. Πρὸς αὐτή τήν ἀντικειμενική ἀποψη τῆς ἐξέλιξης τοῦ καπιταλισμοῦ θέλουμε νά στραφοῦμε τώρα.

V Η ΓΡΑΦΕΙΟΚΡΑΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ ΚΑΙ Η ΙΔΕΑ ΤΗ ΤΗΣ ΤΑΣΗ

Τό ἀποτέλεσμα μιᾶς ταξικῆς πάλης ἐπὶ δύο αἰῶνες ὑπῆρξε ἡ βαθιά ἀντικειμενική μεταμόρφωση τοῦ καπιταλισμοῦ πού μποροῦμε νά τή συνοψίσουμε σ' αὐτό τόν ὄρο: γραφειοκρατικοποίηση. Ἐννοοῦμε μ' αὐτό μιὰ κοινωνική διάρθρωση μέσα στήν ὁποία ἡ διεύθυνση τῶν συλλογικῶν δραστηριοτήτων εἶναι στά χέρια ἑνός ἀπρόσωπου μηχανομοῦ ἱεραρχικά ὀργανωμένου, πού ὑποτίθεται ὅτι ἐνεργεῖ σύμφωνα μέ «ὀρθολογικά» κριτήρια καί μεθόδους, ὀικονομικά προνομιοῦχο, πού συγκροτεῖται σύμφωνα μέ κανόνες πού αὐτός ὁ ἴδιος νομοθετεῖ καί ἐφαρμόζει.

Ἡ γραφειοκρατικοποίηση τοῦ καπιταλισμοῦ βρῖσκει τήν πηγή τῆς σέ τρεῖς ὀψεις τῆς ταξικῆς πάλης καί τῆς τάσης τοῦ καπιταλισμοῦ νά ὑποτάσσει καί νά ἐλέγχει τήν κοινωνική δραστηριότητα τῶν ἀνθρώπων:

Πρῶτα ἀπ' ὅλα στήν παραγωγή· ἡ συγκέντρωση καί ἡ «ἐκλογίκευση» τῆς παραγωγῆς συνεπάγεται τήν ἐμφάνιση ἑνός γραφειοκρατικοῦ μηχανομοῦ στούς κόλπους τῆς καπιταλιστικῆς ἐπιχείρησης, τοῦ ὁποῖου ἡ λειτουργία εἶναι ἡ διεύθυνση τῆς παραγωγῆς καί οἱ σχέσεις τῆς ἐπιχείρησης μέ τήν ὑπόλοιπη οἰκονομία. Ἰδιαίτερα ἡ διεύθυνση τῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας –καθορισμός τῶν ἔργων, τῶν ρυθμῶν καί τῶν μεθόδων, ἔλεγχος τῆς ποσότητας καί τῆς ποιότητας τῆς παραγωγῆς, ἐπίβλεψη, σχεδιασμός τῆς διαδικασίας τῆς παραγωγῆς, διαχείριση τῶν ἀνθρώπων καί τῆς «ἐνσωμάτωσής» τους στήν ἐπιχείρηση– συνεπάγεται τήν ὑπαρξη ἑνός εἰδικοῦ καί σημαντικοῦ μηχανομοῦ. Ἡ ἀντίσταση τῶν ἐργατῶν στήν καπιταλιστική παραγωγή προκαλεῖ γιά

τόν καπιταλισμό τήν ανάγκη ενός όλο και πιό προχωρημένου έλέγχου τής έργασιακής διαδικασίας και τής δραστηριότητας του έργαζόμενου, και αυτός ό έλεγχος απαιτεί συγχρόνως μιá πλήρη μεταμόρφωση τών μεθόδων τής διεύθυνσης τής έπιχείρησης σέ σχέση μ' αυτές που ήταν τό 19ο αιώνα και τή δημιουργία ενός διεθυντικού μηχανισμού που τείνει νά γίνει ή πραγματική έξουσία μέσα στήν έπιχείρηση*.

Κατόπιν στό κράτος. 'Η βαθιά μεταβολή του ρόλου του κράτους, που έχει γίνει σήμερα όργανο έλέγχου και άκόμα διεύθυνσης ενός αύξανόμενου άριθμού τομέων τής οικονομικής και κοινωνικής ζωής, βαθίζει ζευγαρωτά μέ μιá άσυνήθιστη διόγκωση του προσωπικού και τών λειτουργιών εκείνου που στάθηκε πάντοτε ό κατ' έξοχήν γραφειοκρατικός μηχανισμός.

Τέλος μέσα στίς πολιτικές και συνδικαλιστικές όργανώσεις. 'Εδώ ή εξέλιξη του καπιταλισμού συμπληρώνει τήν ίδια τήν εξέλιξη του έργατικού κινήματος, τήν όποια περίπλοκοι παράγοντες όδήγησαν άπό ένα όρισμένο στάδιο κι έπειτα στή γραφειοκρατικοποίηση*. Παράλληλα, ή αντικειμενική λειτουργία τών μεγάλων «έργατικών» όργανώσεων συνίσταται στό νά διατηρεί τό προλεταριάτο στό έσωτερικό του συστήματος τής έκμετάλλευσης, νά διοχετεύει τήν πάλη προς τή διεύθυνση και όχι πιά τήν καταστροφή αυτού του συστήματος*. Αυτή ή ένταξη του προλεταριάτου –και πιό γενικά όλόκληρου του πληθυσμού–, ή χειραγώγησή του και ή διεύθυνση τών διεκδικητικών και πολιτικών δραστηριοτήτων του συνεπάγονται έναν ειδικό μηχανισμό που έναρκώνεται στήν «έργατική» γραφειοκρατία, πολιτική και συνδικαλιστική. Οί ίδιοι παράγοντες –και έπίσης ή ανάγκη τής πάλης ένάντια στίς «έργατικές» γραφειοκρατικοποιημένες όργανώσεις– όδηγούν στή γραφειοκρατικοποίηση τών συντηρητικών πολιτικών σχηματισμών.

'Από μιá όρισμένη στιγμή, ή γραφειοκρατικοποίηση, ή διεύθυνση τών δραστηριοτήτων άπό τούς ιεραρχικούς μηχανισμούς, γίνεται ή ίδια ή λογική αυτής τής κοινωνίας, ή άπάντησή τής σέ όλα. Στο σημερινό στάδιο, ή γραφειοκρατικοποίηση έχει άπό άρχετό καιρό ξεπεράσει τίς σφαίρες τής παραγωγής, τής οικονομίας, του κράτους και τής πολιτικής. 'Η κατανάλωση είναι δίχως άμφιβολία γραφειοκρατικοποιημένη, μέ τήν έννοια ότι ούτε ό όγκος τής ούτε ή σύνθεσή τής είναι πιά άφημένους στους αυτόματους μηχανισμούς τής οικονομίας και τής ψυχολογίας (ή «έλεύθερη έκλογή» του καταναλωτή δέν έχει ποτέ ύπάρξει, έννοείται, σέ μιá άλλοτριωμένη κοινωνία), άλλα αποτελούν τό άντικείμενο μιás δραστηριότητας χειραγώγησης όλο και πιό προωθημένης άντίστοιχων ειδικευμένων μηχανισμών (ύπηρεσίες πωλήσεων, διαφήμιση και έρευνες τής άγοράς κτλ.). Οί άνέσεις οι ίδιες γραφειοκρατικοποιούνται*. Ένας αύξανόμενος βαθμός γραφειοκρατικοποίησης τής παιδείας παρατηρείται. άναλόφικτος στή σημερινή

κατάσταση αφού αν όχι ακόμα ή «παραγωγή», πάντως ή διάδοση αυτής της παιδείας έχει γίνει μιά τεράστια οργανωμένη και συλλογική δραστηριότητα (τύπος, εκδόσεις, ράδιο, κινηματογράφος, τηλεόραση κτλ.). 'Ακόμα και ή ίδια ή επιστημονική έρευνα γραφειοκρατικοποιείται μέ έναν τρωμερό ρυθμό είτε δρϊσκειται κάτω από τόν έλεγχο τών μεγάλων έπιχειρήσεων είτε του κράτους».

'Η ανάλυση αυτής της κοινωνίας θέτει προβλήματα νέα σέ δλα τά επίπεδα, πού δέν είναι δυνατό νά τά πραγματοποιούμε εδώ». 'Αλλά πρέπει πάνω από κάθε άλλο πράγμα νά φέρουμε στό φώς τό νόημα αυτής της εξέλιξης του καπιταλισμού, νά ίδουμε σέ τί επηρεάζει τήν τύχη τών ανθρώπων μέσα στην κοινωνία, στίς πιό βαθιές της ρίζες.

Κατά τή διάρκεια ενός αιώνα ή τεράστια πλειοψηφία τών μαρξιστών έχει δει στον καπιταλισμό τό «σύστημα του κέρδους» τό έχει κριτικάρει ουσιαστικά γιατί αυτό καταδικάζει τούς εργαζόμενους στην άθλιότητα (σάν καταναλωτές) και γιατί διαφθείρει τίς κοινωνικές σχέσεις μέ τό χρήμα (αυτή τή διαφθορά έξ άλλου τήν ειδαν από τήν πλευρά τήν πιό χυδαία και τήν πιό επιπόλαιη). 'Η ιδέα ότι ό καπιταλισμός είναι πάνω απ' δλα μιά έπιχείρηση άπανθρωποποίησης του έργατή και καταστροφή της εργασίας ως σημαντικής δραστηριότητας (δημιουργού σήμασιών, έννοιών) -ιδέα έν τούτοις πού διατυπώθηκε πρώτη φορά από τόν ίδιο τόν Μάρξ- θά τούς φαινόταν, αν τή γνώριζαν, όμηχλώδης φιλοσοφία πού πρόθυμα θά τή χαρακτήριζαν πνευματιστική.

Μιά άποψη έντελώς επιπόλαιη επίσης γιά τή διαδικασία της γραφειοκρατικοποίησης φαίνεται ήδη νά διαδίδεται σήμερα. 'Ορισμένοι δέ δλέπουν στή γραφειοκρατικοποίηση παρά τήν εμφάνιση ενός διευθυντικού στρώματος πού προστίθεται στους ιδιώτες εργοδότες ή φτάνει στό τέλος νά τούς αντικαταστήσει, έγκαθιστά έναν άπαράδεκτο τύπο διοίκησης στην παραγωγή και στην πολιτική ζωή, και μ' αυτό επίσης έντείνει τήν εξέγερση τών εκτελεστών και δημιουργεί μιά νέα και τεράστια σπατάλη. "Όλα αυτά είναι προφανώς άληθινά και σπουδαία. 'Αλλά θά καταδικάζαμε τόν εαυτό μας νά μήν καταλάβει τίποτε από τή σύγχρονη κοινωνία, αν στεκόμαστε μόνο σ' αυτά.

'Η γραφειοκρατικοποίηση δέ σημαίνει μόνο τήν άνάδυση ενός κοινωνικού στρώματος πού τό βάρος και ή σημασία του αυξάνονται συνεχώς· ούτε άπλώς δι τή λειτουργία της οικονομίας ύφίσταται από τή συγκέντρωση και τήν κρατικοποίηση ουσιαστικές μεταβολές. 'Η γραφειοκρατικοποίηση έπιφέρει μιά μεταμόρφωση τών αξιών και τών έννοιών πού άποτελούν τό θεμέλιο της ζωής τών ανθρώπων στην κοινωνία, ένα νέο μοντέλο στή στάση τους και τή συμπεριφορά τους. "Αν δέν καταλάβουμε αυτή τήν άποψη τήν πιό βαθιά από δλες, δέν μπορούμε νά καταλάβουμε τίποτε ούτε από τή συνεκτικότητα της σημερινής κοινωνίας ούτε από τήν κρίση της.

Ὁ καπιταλισμός ἐπιβάλλει σέ ὅλη τήν κοινωνία τή «λογική» του: ὁ ὑπέρτατος σκοπός τῆς δραστηριότητας καί τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς εἶναι ἡ μέγιστη παραγωγή καί ὅλοι ὀφείλουν νά ὑποταχθοῦν σ' αὐτό τόν ἀθάηρο σκοπό. Ἡ καπιταλιστική «ἐκλογίκευση» συνίσταται στό ὅτι αὐτός ὁ σκοπός πρέπει νά πραγματοποιηθεῖ μέ μεθόδους πού ἀπορρέουν ταυτόχρονα ἀπό τήν ἀλλοτρίωση τῶν ἀνθρώπων ὡς παραγωγῶν –ἀφού οἱ ἄνθρωποι δέν ὑπολογίζονται τοῦ λοιποῦ παρά σάν μέσα τοῦ παραγωγικοῦ σκοποῦ– καί τήν ἀναδημιουργοῦν ἐμβαθύνοντας τή συνεχῶς συγκεκριμένα, μέ τόν ὅλο καί πιό προωθημένο διαχωρισμό τῆς διεύθυνσης ἀπό τήν ἐκτέλεση, μέ τόν περιορισμό τῶν ἐργαζομένων σέ ἀπλούς ἐκτελεστές καί μέ τή μετατόπιση τῆς λειτουργίας τῆς διεύθυνσης ἔξω ἀπό τή διαδικασία τῆς ἐργασίας. Ἡ καπιταλιστική «ἐκλογίκευση» εἶναι λοιπόν ἀδιαχώριστη ἀπό τή γραφειοκρατικοποίηση³¹, ἀφού αὐτή δέν μπορεῖ νά προχωρήσει παρά ἐφόσον ἀποτελεῖ ἓνα σῶμα «ἐκλογικευτῶν» δηλαδή διευθυντῶν, ὀργανωτῶν, μεσαίων στελεχῶν, ἐλεγκτῶν, «προπαρασκευαστῶν» τῆς ἐργασίας τῶν ἄλλων κτλ. Ἄλλά αὐτή ἡ «ἐκλογίκευση» πού ἐπιβάλλεται ἀπέξω καί μέ μιὰ πολύ καθορισμένη ὀπτική (πού εἶναι αὐτή τῆς ἐκμετάλλευσης) συνεπάγεται τήν *καταστροφή τῶν ἐννοιῶν* τῆς κοινωνικῆς δραστηριότητας, ὅπως ἐπίσης ἡ «ὀργάνωση» ἀπέξω ἐπιφέρει τήν *καταστροφή τῆς ὑπευθυνότητας* καί τῆς *πρωτοβουλίας* τῶν ἀνθρώπων.

Εἶναι εὐκόλο νά τό ἰδοῦμε αὐτό πρῶτα στό πεδίο τῆς ἐργασίας πού εἶναι τό πιό οἰκείο καί ὅπου αὐτές οἱ συνέπειες τῆς διαδικασίας τῆς γραφειοκρατικοποίησης (ἢ τῆς «ὀρθολογικοποίησης») εἶχαν παρατηρηθεῖ ἀπό καιρό. Ὁ καπιταλισμός ἔχει καταστρέψει τήν ἐννοια τῆς ἐργασίας –ἢ μέ μεγαλύτερη ἀκρίβεια ἔχει καταστρέψει τήν ἐργασία ὡς δραστηριότητα μέ *σημασία*, ὡς δραστηριότητα στήν πορεία τῆς ὁποίας οἱ σημασίες τῆς συντίθεται γιά τό ὑποκείμενο καί κατά τήν ὁποία τό ὑποκείμενο προσδένεται συγκεκριμένα σ' αὐτό τό γεγονός. Κάθε σημασία ἔχει καταστραφεῖ στό *ἑσωτερικό* τῆς ἐργασίας, ἀφού στά ἔργα, πού ἔχουν γίνει τμηματικά, κυριολεκτικά δέν ὑπάρχει πιά *ἀντικείμενο* τῆς ἐργασίας (ἀλλά ἀπλῶς θραύσματα ὕλικου τῶν ὁποίων ἡ ἐννοια εἶναι πάντα ἄλλου) κι ἐπίσης δέν ὑπάρχει πιά *ὑποκείμενο* τῆς ἐργασίας, ἀφού τό πρόσωπο τοῦ ἐργαζόμενου εἶναι ἀποσυντεθειμένο σέ διαχωρισμένες ἰκανότητες, ἀπό τίς ὁποῖες ὀρισμένες εἶναι ἀθάηρα ἀποσπασμένες ἀπό τό σύνολο. Ταυτόχρονα, ἔχει καταστραφεῖ κάθε δυνατότητα γιά τόν ἐργαζόμενο νά ἀποδώσει μιὰ ὁποιαδήποτε σημασία στήν ἐργασία σάν τέτοια –ἀφού ὁ ἐργαζόμενος δέν εἶναι παρῶν στή διαδικασία τῆς παραγωγῆς ὡς πρόσωπο, ἀλλά ἀπλῶς ὡς ἀνώνυμη καί ἀναπληρώσιμη ἰκανότητα γιά τήν ἀτελειώτη ἐπανάληψη μιᾶς στοιχειώδους χειρονομίας.

Ὁ κατακρατισμός τῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας, καί ἰδίως τοῦ ἀντικειμένου τῆς, δημιουργεῖ, ἀπό τή σκοπιά τῆς ἴδιας τῆς παραγωγῆς,

προβλήματα στην ουσία ανυπερέβλητα, πού τὰ ἔχουμε ἀναλύσει ἄλλοῦ (Γιὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ σοσιαλισμοῦ, β.π.). Μὲ δύο λόγια, ὁ αὐξανόμενος καταμερισμός τῆς ἐργασίας καὶ τῶν ἔργων ἀπαιτεῖ τὸ ἐνιαῖο νόημα τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας –πού δὲν ὑπάρχει στὰ ὑποκείμενα πού τὴν ἐκτελοῦν– νὰ ὑπάρχει κάπου ἄλλοῦ, ἀλλιῶς ἡ παραγωγή θὰ κατέρρεε κάτω ἀπὸ τὸ βάρος τῆς δικῆς τῆς ἐσωτερικῆς διαφοροποίησης. Αὐτὸ τὸ «ἄλλοῦ» εἶναι ἡ ἐξωτερικὴ διεύθυνση τῆς παραγωγῆς, μὲ ἄλλα λόγια ἡ γραφειοκρατία τῆς ἐπιχείρησης, τῆς ὁποίας ἡ λειτουργία εἶναι ἀκριβῶς καὶ τὸ νὰ ἀποκαθιστᾷ ἰδεατὰ τὴν ἐνότητα τῆς παραγωγῆς. Τὸ νόημα τῆς ἐργασίας πρέπει νὰ ἀνευρεθεῖ σ' ἐκείνους πού δὲ «δουλεύουν», μέσα στὰ γραφεῖα. Μὰ καὶ ἡ ἴδια ἡ γραφειοκρατία, ἐφαρμόζοντας στὸν ἑαυτὸ τῆς τίς δικές τῆς μεθόδους, καθὼς πολλαπλασιάζεται ὑποδιαιρεῖται, διαιρεῖ μέσα στοὺς κόλπους τῆς καὶ τὴν ἐργασία καὶ τὰ ἔργα, ἔτσι ὥστε δὲν εἶναι μέσα στὰ γραφεῖα πιὸ εὐκόλο ἀπ' ὅ,τι μέσα στὶς αἰθουσες τῶν ἐργοστασίων νὰ βρεῖ κανεὶς τὸ ἐνιαῖο νόημα τῶν παραγωγικῶν ἐνεργειῶν. Στὸ τέλος τέλος, τῆ σημασία τῶν ἐνεργειῶν δὲν τὴν κατέχει κανεὶς.

Ἄν ἡ σημασία τῆς ἐργασίας σὰν τέτοια ἔχει ἔτσι καταστραφεῖ, μένει γιὰ τοὺς ἐργαζόμενους ἡ σημασία τῆς ἐργασίας καὶ τῆς καθημερινῆς πᾶλης ἐνάντια στὴν ἐκμετάλλευση πού τὴ συνοδεύει σὰν ἔδαφος θετικῆς κοινωνικοποίησης, σὰν πλαίσιο μέσα στοῦ ὁποῖο συντίθεται ἡ συλλογικότητα καὶ ἡ ἀλληλεγγύη τῶν ἐργαζομένων. Ὅσο σπαρασσόμενη καὶ σπαρακτικὴ καὶ ἂν εἶναι ἡ ἐπιχείρηση, παραμένει γιὰ τὸν ἐργαζόμενο ὁ τόπος τῆς κοινότητας μὲ τοὺς ἄλλους, κοινότητα στὴν πᾶλη πρῶτα ἀπ' ὅλα. Αὐτὴ ἡ θεμελιώδης παρατήρηση θὰ μᾶς ἀπασχολήσει διεξοδικὰ ἐν συνεχείᾳ. Ἄλλὰ δὲν ἔχει τὴ θέση τῆς ἐδῶ, ὅπου ἐκεῖνο πού μᾶς ἐνδιαφέρει εἶναι ἡ συνειδητὴ καὶ ταυτόχρονα ἀντικειμενικὴ λογικὴ τῆς γραφειοκρατικοποίησης, ἡ ὁποία ὄχι μόνον ἀγνοεῖ αὐτὴ τὴν ὄψη τῆς ζωῆς μέσα στὴν ἐπιχείρηση, ἀλλὰ τὴν πολεμᾷ μὲ ὅλα τὰ μέσα, ἀφοῦ κατευθύνεται ἐναντίον τῆς. Ἡ γραφειοκρατία προσπαθεῖ διαρκῶς νὰ καταστρέψει τὴν ἀλληλεγγύη καὶ τὴ θετικὴ κοινωνικοποίηση τῶν ἐργατῶν μὲ χίλια μέσα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ κύριο εἶναι ἡ τάση νὰ εἰσαγάγει στοὺς κόλπους τῶν ἐργαζομένων μιὰ διαφοροποίηση πολλαπλασιασμένη στοῦ ἀπειρο, ἀποδίδοντας διαφορετικὸ καθεστῶς ἐργασιακῶν σχέσεων στὶς διάφορες ἀπασχολήσεις καὶ διαθέτοντάς το σύμφωνα μὲ μιὰ ἱεραρχικὴ διάρθρωση. Ὅτι αὐτὴ ἡ τάση εἶναι τεχνητὴ καὶ ἀποτυγχάνει διαρκῶς στοὺς στόχους πού ἐπιδιώκει, λίγο ἐνδιαφέρει σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο. Αὐτὴ προσδιορίζει τὸ νόημα τῆς γραφειοκρατικῆς ἐπιχείρησης, πού εἶναι ἡ καταστροφὴ κάθε νοήματος τῆς ἐργασίας. Ἡ ἐργασία, στὴν καπιταλιστικὴ γραφειοκρατικὴ ὀπτική, δὲν πρέπει νὰ ἔχει γιὰ ὑποκείμενό τῆς παρὰ μιὰ καὶ μοναδικὴ σημασία: νὰ εἶναι ὁ ὄρος τοῦ μισθοῦ, ἡ πηγὴ τοῦ εἰσοδήματος.

Ἡ γραφειοκρατική ὀργάνωση ἐπιφέρει μιά ἄλλη συνέπεια, ἐπίσης σημαντική: τὴν *καταστροφή τῆς ὑπευθυνότητας*. Ἀπὸ τὴν τυπική τῆς ἄποψη, ἡ γραφειοκρατική ὀργάνωση σημαίνει τὴ διαίρεση τῶν ὑπευθυνότητων: οἱ τομεῖς τῆς διοίκησης καὶ τοῦ ἐλέγχου πρέπει νὰ εἶναι καθαρὰ καθορισμένοι καὶ ὀριοθετημένοι καὶ κατὰ συνέπεια οἱ ὑπευθυνότητες κατακερματισμένες. Ἀλλὰ ὁ κατακερματισμὸς αὐτῶν τῶν τομέων πού προωθείται ὀλο καὶ περισσότερο –ἐκφραση τῆς διαδικασίας τῆς ἀξανάμενης διαίρεσης τῆς ἐργασίας στοὺς κόλπους τῆς γραφειοκρατίας τῆς ἴδιας– ὀδηγεῖ στὸ τέλος σὲ μιά ὀλοκληρωτική καταστροφή τῆς ὑπευθυνότητας. Πρῶτα ἀπ’ ὀλα, ἡ ὀργάνωση τῆς ἐργασίας ἀπὸ τὰ ἔξω καὶ ὁ περιορισμὸς τῆς τεράστιας μάζας τῶν ἐργαζομένων σὲ ἔργα ἐκτελεστικά ὀλο καὶ πιὸ περιορισμένα σημαίνουν ὀτι κάθε ὑπευθυνότητα τοὺς ἔχει πράγματι ἀφαιρεθεῖ: ἡ ὀργάνωση τῶν δραστηριοτήτων ἀπὸ ἕναν περιορισμένο καὶ καθορισμένο ἀριθμὸ «ὑπευθύνων» (καὶ αὐτὸ ἰσχύει γιὰ κάθε δραστηριότητα καὶ ὀχι μόνο γιὰ τὴν παραγωγή) σημαίνει ὀτι ὀλος ὁ κόσμος ἔχει περιοριστεῖ σὲ μιά κατάσταση ἀνευθυνότητας, ὀλος ὁ κόσμος ἔκτός ἀπὸ τοὺς «ὀργανωτές» σὲ πρῶτη προσέγγιση· ἀλλὰ στὸ τέλος τέλος κι αὐτοὶ οἱ ἴδιοι οἱ ὀργανωτές, ἀφοῦ ἡ συλλογικοποίηση τῶν γραφειοκρατικῶν μηχανισμῶν καὶ ἡ διαίρεση τῆς ἐργασίας πού προχωρεῖ στοὺς κόλπους τοὺς δημιουργοῦν πάντα γραφειοκράτες τῆς γραφειοκρατίας. Κατόπιν, αὐτὴ ἡ διαίρεση τῶν ἔργων, ὁ ἀξανάμενος κατακερματισμὸς τῶν τομέων τῆς διοίκησης καὶ τῆς ὑπευθυνότητας δημιουργοῦν ἕνα τεράστιο πρῶβλημα *σύνθεσης* πού ἡ γραφειοκρατία εἶναι ἀνίκανη νὰ τὸ λύσει λογικά: γιὰ τὴν ἀκρίβεια, δέν μπορεῖ νὰ ἀπαντήσῃ παρὰ σύμφωνα μὲ τὶς ἴδιες τῆς τὶς μεθόδους, δημιουργώντας μιά νέα κατηγορία γραφειοκρατῶν, εἰδικούς τῆς σύνθεσης, τῶν ὀποίων ἔργο εἶναι νὰ ἐκτελοῦν τὴ συγκόλληση αὐτοῦ πού ἔχει σπάσει –ἀλλὰ καὶ μόνο ἡ ὑπαρξὴ τοὺς σημαίνει ἤδη ἕνα νέο ρῆγμα. Καθὼς ὁ καθορισμὸς τῶν τομέων καὶ τῶν ἐπὶ μέρους ὑπευθυνότητων δέν μπορεῖ ποτὲ νὰ εἶναι οὔτε ἔξαντλητικός οὔτε στεγανός, τὰ ζητήματα: πού σταματᾷ ἡ ὑπευθυνότητα τοῦ Α καὶ πού ἀρχίζει ἡ ὑπευθυνότητα τοῦ Β, πού σταματᾷ οἱ ὑπευθυνότητες τῶν ὕψισταμένων καὶ πού ἀρχίζει ἡ ὑπευθυνότητα τοῦ προισταμένου δὲ ρυθμίζονται ποτὲ, στὸ ἔσωτερικὸ τῆς γραφειοκρατίας, παρὰ στὴν τύχη, μὲ τὶς ραδιογραφίες καὶ τοὺς ἀγῶνες ἀνάμεσα σὲ κλίκες καὶ φάρες. Τελικά, τὸ βαθύτερο ἔλατήριο τῆς ὑπεύθυνης στάσης ἔξαφανίζεται, ἀφοῦ ἡ ἐργασία δέν εἶναι παρὰ πηγὴ εἰσοδήματος καὶ τὸ μόνο πρᾶγμα λοιπὸν πού μετράει εἶναι ἀπλῶς νὰ εἶναι «καλυμμένοι» ὀς πρὸς τοὺς τυπικούς κανόνες.

Γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους τείνει νὰ ἔξαφανίσει τὴν *πρωτοδοξία*. Τὸ σύστημα ἀπὸ τὴ λογική του καὶ ἀπὸ τὴν πραγματική λειτουργία του τὴν ἀρνεῖται στοὺς ἐκτελεστές καὶ θέλει νὰ τὴ μεταδιδᾷ στους διευθύνοντες. Ἀλλὰ καθὼς ὀλος ὁ κόσμος βαθμαῖα μεταμορφώνεται σὲ

εκτελεστές σε ένα ή άλλο επίπεδο, αυτή η μεταβίβαση σημαίνει ότι η πρωτοβουλία εξαφανίζεται στα χέρια της γραφειοκρατίας στο μέτρο που εκεί συγκεντρώνεται.

Αυτή η κατάσταση που περιγράψαμε σχετικά με την παραγωγή γενικεύεται στο μέτρο που η γραφειοκρατία κατακτάει τις άλλες σφαίρες της κοινωνικής ζωής. Η εξαφάνιση της σημασίας της δραστηριότητας, της υπευθυνότητας και της πρωτοβουλίας γίνεται σ' έναν αυξανόμενο βαθμό το χαρακτηριστικό της γραφειοκρατικοποιημένης κοινωνίας.

Πώς λοιπόν αυτή η κοινωνία μπορεί να εξασφαλίζει τη συνοχή της, τί είναι αυτό που κρατάει μαζί τα διάφορα μέρη της, και πού παντός τί είναι αυτό που εγγυάται σε όμαλή περίοδο την ύποταξη των εκμεταλλευομένων, την ομοιόμορφη συμπεριφορά τους στις ανάγκες της λειτουργίας του συστήματος; Έν μέρει δέβαια ή βία και ο εξαναγκασμός, έτοιμα πάντα να επέμβουν για να εξασφαλίσουν την κοινωνική τάξη. Άλλά για προφανείς λόγους ή βία και ο εξαναγκασμός δεν άρκοῦν και ποτέ δεν άρκεσαν για να εξασφαλίσουν τη λειτουργία μιάς κοινωνίας, εκτός ίσως μέσα στις γαλέρες. Είκοσι τέσσερις ώρες τό είκοσιτετράωρο πρέπει όλες οι πράξεις των ανθρώπων να συνεργοῦν μέ τόν ένα ή τόν άλλο τρόπο στο να διατηροῦν αυτή την κοινωνία σε κίνηση, στην κίνησή της, πρέπει να καταναλώνουν τά προϊόντα που αυτή προσφέρει, να επιδίδονται στις ἀπολαύσεις που αυτή προτείνει, να γεννοῦν τά παιδιά που αυτή αἰριο θά έχει ἀνάγκη, να τά ἀνατρέφουν σύμφωνα μέ τούς κοινωνικούς κανόνες κτλ. Μιά κοινωνία, δ-ποιες κι ἄν είναι οι ἀντιφάσεις και οι συγκρούσεις της, δεν μπορεί να συνεχίζεται παρά ἄν κατορθώνει να ἐντυπώνει στα μέλη της *ἐπαρκή κίνητρα*, προτρέποντάς τα να ἀναπαράγουν συνεχῶς συναφείς συμπεριφορές μεταξύ τους, καθώς και μέ τή διάρθρωση και τή λειτουργία του κοινωνικού συστήματος. Λίγο ἐνδιαφέρει ἄν αυτά τά κίνητρα είναι ή μᾶς φαίνονται ψεύτικα και ἀπατηλά, ἀρκεί που ὑπάρχουν και ή κοινωνία κατορθώνει να τά ἀναπαράγει στους κόλπους κάθε νέας γενιάς. Η μή ὑπαρξη του θεοῦ, οι ἐσωτερικές ἀντιφάσεις του καθολικού δόγματος ή αυτές που ὑπάρχουν ἀνάμεσα σ' αυτό και στην κοινωνική πρακτική της ἐκκλησίας, δεν ἐμπόδισαν τούς χριστιανούς δουλοπάροικους της δυτικής Εὐρώπης να ἀνέχονται για αἰῶνες και να ἀναγνωρίζουν τό φεουδαρχικό καθεστῶς (ἀκόμα κι ἄν σε ἐσχατες στιγμές καίγανε τούς πύργους των φεουδαρχῶν).

Άλλά ἐπαρκή κίνητρα –άλλα, τονίζουμε, ἄπ' αυτά που είναι ἀποτελεσμα ἀπλου καταναγκασμοῦ ἄμεσου ή ἐμμεσου– δεν μπορούν να ὑπάρχουν ἄν στην κοινωνία δεν ἐπιβάλλεται *ένα σύστημα ἀξιών* τις ὁποίες όλα τά μέλη της συμμερίζονται σε ένα μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό. Τό ἀποτελεσμα δύο αἰῶνων καπιταλισμοῦ και ἰδιαίτερα του τελευταίου μουσού ὑπῆρξε ή καταστροφή του συστήματος των παραδο-

οιακών αξιών (θρησκεία, οικόγένεια κτλ.) και η αξιοθρήνητη άποτυχία κάθε άπόπειρας νά τίς ύποκαταστήσει μέ σύγχρονες «λογικές» άξίες (άρκει νά σκεφτούμε τήν έντελώς άνούσια «λαϊκή και δημοκρατική» ήθική στή Γαλλία, τής όποίας οί κομπιναδόροι ριζοσπάστες-σοσιαλιστές είναι οί πιό άξιοι ένσαρκωτές). Αύτή ή καταστροφή έξ άλλου προχωράει ζευγαρωτά μ' αυτό τό άλλο άποτέλεσμα τής καπιταλιστικής εξέλιξης, τό διαμελισμό τών δλοκληρωμένων και όργανικών άνθρώπινων κοινοτήτων, πού μόνο αυτές μπορούν νά είναι τό γόνιμο έδαφος τών αξιών τίς όποιές τά μέλη τής κοινωνίας πραγματικά συμμερίζονται (έδώ άκόμη τό έργοστάσιο και ή έργατική κοινοτητα πού αυτό άποτελεί αντίτιθενται ριζικά σ' αύτή τήν τάση του καπιταλισμού —άλλά αύτή ή διαπίστωση δσο κεφαλαιώδης και άν είναι ξεφεύγει άπό τά θέματα αύτής τής άνάλυσης).

Ποιά λοιπόν μπορεί νά είναι ή άπάντηση αύτης τής κοινωνίας στο πρόβλημα του κινήτρου τών άνθρώπων γιά νά κάνουν εκείνο πού τούς ζητούν νά κάνουν; Τό έχουμε ίδει κιόλας μέ τήν εύκαιρία του προβλήματος τής σημασίας τής εργασίας: Τό μόνο κίνητρο πού μπορεί νά τήν ύποκαταστήσει είναι τό *είσοδημα*. Θά μπορούσαμε νά πούμε ότι σ' αυτό προστίθεται, μέ μιά διάθρωση δλο και περισσότερο Ιεραρχημένη και γραφειοκρατικοποιημένη, ή *προαγωγή*. 'Αλλά ένα πληθος παράγοντες κάνουν ώστε, παρά τή διαρκή τάση νά συνδεθούν μέ τή γραφειοκρατική Ιεραρχία διαφοροποιήσεις στο επίπεδο τής άπασχόλησης ή στο καθεστώς τών εργασιακών σχέσεων κτλ., αυτά τά στοιχεία νά μήν μπορούν μέσα στίς συνθήκες του 20ού αιώνα νά άποκτήσουν κάποια σπουδαιότητα, και τελικά ή προαγωγή δέν έχει άξία παρά έπειδή άντιπροσωπεύει μιά αύξηση του έισοδήματος.

'Αλλά ποιά είναι ή σημασία του έισοδήματος; Σέ μιά κοινωνία δπου τό κεφάλαιο είναι δλο και περισσότερο άπρόσωπο, τό ίδιωτικό έισόδημα, έκτός άπό σπάνιες εξαιρέσεις, δέν μπορεί πιά νά όδηγήσει σέ μιά συσώρευση. Τό έισόδημα δέν έχει λοιπόν σημασία παρά μέ τήν *κατανάλωση* πού επιτρέπει. 'Αλλά ποιά είναι αύτή ή κατανάλωση; Οί παραδοσιακές άνάγκες ή (κι αυτό, γιά τήν ώρα, σημαίνει τό ίδιο) οί παραδοσιακοί τρόποι Ικανοποίησής τους είναι, μέ τή συνεχή άνοδο τών έισοδημάτων, στά δρια του κορεσμού τους. 'Η κατανάλωση δέν μπορεί λοιπόν νά εμφανίζει κάποιο νόημα παρά άν νέες άνάγκες ή νέοι τρόποι Ικανοποίησης τών άναγκών δημιουργούνται συνεχώς —πράγμα πού ταυτόχρονα είναι άπαραίτητο γιά νά διατηρείται ή διεύρυνση τής οικονομίας. 'Εδώ ή γραφειοκρατικοποίηση έπεμβαίνει εκ νέου. 'Η εργασία έχει χάσει κάθε νόημα, έκτός άπ' αυτό πού διατηρεί ως πηγή του έισοδήματος. Αυτό τό έισόδημα έχει κάποιο νόημα δσο επιτρέπει στά άτομα νά καταναλώνουν, μέ άλλα λόγια νά Ικανοποιούν άνάγκες. Μά κι αύτή ή ίδια ή κατανάλωση χάνει τό αρχικό της νόημα. Οί άνάγκες δέν είναι πιά —ή δλο και λιγότερο— ή έκφραση μιás

όργανικής σχέσης του ατόμου με το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον του: είναι το αντικείμενο μιάς ύπουλης ή βίαιης *ύποβολης*, δημιουργημένες στο κάθε κομμάτι τους από τις φροντίδες ενός ειδικού τμήματος της γραφειοκρατίας, της γραφειοκρατίας της κατανάλωσης, της διαφήμισης και των πωλήσεων. 'Αν έχετε «πράγματι ανάγκη» αυτό το αντικείμενο ή όχι λίγο ενδιαφέρει. 'Εξ άλλου, όπως θά σάς πει αδιάφορο ποιός ένημερωμένος κοινωνιολόγος, αυτές οι λέξεις δεν έχουν πιά νόημα: άρκει πού φαντάζεστε ότι σάς είναι απαραίτητο ή χρήσιμο, πού υπάρχει καταρχήν και πού άλλοι τό έχουν, πού είναι «αυτό πού συνηθίζεται» ή «αυτό πού φοριέται» κτλ. Είναι φανερό ότι ή «ευημερία», τό «έπίπεδο ζωής» και ό «πλουτισμός» στην κλίμακα ολόκληρης της κοινωνίας γίνονται πέρα για πέρα του άέρα. Μέ ποιά έννοια μπορούμε νά πούμε ότι μιά κοινωνία πού αφιερώνει ένα αυξανόμενο μέρος της δραστηριότητάς της για νά δημιουργήσει χοντρικά στά μέλη της τή συνείδηση μιάς έλλειψης, για νά τό έξαντλήσει κατόπιν μέ μιά λυσσώδη εργασία πού έχει σκοπό νά ίκανοποιήσει αυτή τήν «έλλειψη», είναι πιά «πλούσια» ή «ζει καλύτερα» από μιά άλλη πού δεν έχει δημιουργήσει αυτή τή συνείδηση της «έλλειψης»; 'Αλλά εκείνο πού ενδιαφέρει περισσότερο εδώ είναι ότι ακόμα κι αυτή ή ιδιωτική ζωή ή ή κατανάλωση, πού φαίνονταν νά μπορούν νά παραμείνουν ό τομέας όπου τά άτομα διαγράφουν τή σημασία της ύπαρξής τους, δεν ξεφεύγουν από τή διαδικασία της «όρθολογικοποίησης» και της γραφειοκρατικοποίησης: οι αυθόρμητες ή πολιτιστικές στάσεις του καταναλωτή είναι άπολύτως άνεπαρκείς για νά σχηματίσουν τό ξερισμα της πελώριας σύγχρονης παραγωγής· ό καταναλωτής όφειλει νά συμπεριφέρεται μέ τρόπο σύμφωνο μέ τις άπαιτήσεις της κοινωνίας, νά καταναλώνει σε αυξανόμενη ποσότητα εκείνο πού του προσφέρει ή παραγωγή. Οι τρόποι συμπεριφοράς του και τά κίνητρά του πρέπει λοιπόν νά υπόκεινται σε ύπολογισμό και νά χειραγωγούνται, και αυτή ή χειραγωγήση γίνεται του λοιπού βασικό μέρος της διαδικασίας της «όργάνωσης της κοινωνίας». Αυτή ή χειραγωγήση είναι προφανώς τό άποτέλεσμα της καταστροφής των έννοιών, άλλα γίνεται άμέσως αίτια, και πετυχαίνει αυτή τήν καταστροφή.

Μπορούμε νά ίδουμε τήν ίδια διαδικασία στο πεδίο της πολιτικής. Οι σημερινές πολιτικές οργανώσεις (*δποιοις κι αν είναι* ό προσανατολισμός τους), γραφειοκρατικοποιημένες και άποχωρισμένες από τον πληθυσμό, δεν εκφράζουν πλέον μιά στάση ή μιά θέληση πολιτική ενός όποιουδήποτε σημαντικού στρώματος. Καμιά κατηγορία του πληθυσμού δεν τις τρέφει μέ τήν ούσία της, καμιά δε *συμμετέχει* σ' αυτές πραγματικά, για καμιά δεν άποτελούν τό φορέα μιάς συλλογικής πολιτικής δημιουργίας (*λίγο ενδιαφέρει αν αυτή ή δημιουργία είναι έπαναστατική, ρεφορμιστική ή συντηρητική*). Πώς μπορεί λοιπόν νά έξασφαλίζεται ή «ύπακοή» του πληθυσμού σ' αυτές τις όργανα-

νώσεις; Έν μέρει βέβαια προκύπτει από μία σειρά αυτοματισμούς ένσωματωμένους μέσα στην κοινωνία: αλλά για ένα αυξανόμενο τμήμα, πρέπει να παραχθεί από μία συνειδητή και συνεχή προσπάθεια των γραφειοκρατικών επιτελείων των κομμάτων από τη μεσολάβηση των ειδικευμένων υπηρσεϊών τους. Άρκει έξ άλλου να σκεφτούμε πάνω σ' αυτό τό γεγονός: ύπάρχει καταχωρισμένη πολιτική ιστορία είκοσι πέντε αιώνων του δυτικού κόσμου, αλλά, ουσιαστικά, ή προπαγάνδα δημιουργήθηκε τόν τελευταίο μισό αιώνα. Στο παρελθόν οί άνθρωποι πήγαιναν οί ίδιοι στό κόμμα ή στόν πολιτικό πού νόμιζαν ότι τούς έκφράζει και κανείς δέ νοιαζόταν νά δημιουργήσει σ' αυτούς ένα πολιτικό ένδιαφέρον. Σήμερα, αυτό τό πολιτικό ένδιαφέρον είναι μηδέν, παρά τήν άπελπισμένη και διαρκή προσπάθεια των όργανώσεων νά τό δημιουργήσουν (και έξαιτίας της). Άλλά από καιρό ή προπαγάνδα δέν είναι πιά παρά μία έκμαυλιστική χειραγώγηση, τό περιεχόμενο έχει έξαφανιστεί, εκείνο πού μετράει είναι ή «είκόνα» του κόμματος ή του ύποψηφιού στους έλλογείς, «πουλούν» έναν πρόεδρο στόν πληθυσμό των Ήνωμένων Πολιτειών όπως πουλούν μία όδοντόκρεμα. Άλλωστε ή διαδικασία προφανώς δέν έχει καθόλου μία μοναδική έννοια και εκείνοι πού χειραγωγούν είναι επίσης κατά κάποιον τρόπο χειραγωγημένοι, από εκείνους τούς όποιους χειραγωγούν. Άλλά ό τροχός μένει πάντα στην ίδια τροχιά. Έδώ ακόμα ή διαδικασία είναι ή ίδια: ή σημασία της πολιτικής για τούς άνθρωπος είναι νεκρή. Άλλά ή κοινωνία έχει ανάγκη μία μίνιμουμ πολιτική συμπεριφορά από τη μεριά των ύποκειμένων της κι αυτή θά τήν έξασφαλίσει ή χειραγώγηση των πολιτών από τη γραφειοκρατία.

Ποιό είναι λοιπόν τό πιο βαθύ περιεχόμενο της γραφειοκρατικοποίησης για τό πεπρωμένο των ανθρώπων μέσα στην κοινωνία; Είναι τό στρίμωγμα του κάθε άτομου σέ μία μικρή κυνέλη μιας μεγάλης παραγωγικής όλότητας, όπου καταναγκάζεται σέ μία άλλοτριωμένη και άλλοτριωτική εργασία, είναι ή καταστροφή του νοήματος της εργασίας και κάθε συλλογικής ζωής, είναι ό περιορισμός της ζωής σέ ζωή ιδιωτική έξω από τήν εργασία και έξω από κάθε συλλογική δραστηριότητα, είναι ό περιορισμός αυτής της ιδιωτικής ζωής στην ύλική κατανάλωση, είναι ή άλλοτρίωση στόν τομέα της ίδιας της κατανάλωσης μέ τη διαρκή χειραγώγηση του ατόμου ως καταναλωτή.

Αυτό τό περιεχόμενο, συνδυασμένο μέ τά πιο οικεία χαρακτηριστικά της διαδικασίας της γραφειοκρατικοποίησης στους τομείς της παραγωγής, της οικονομίας και της πολιτικής, μάς επιτρέπει νά συλλάβουμε τήν *Ιδεατή τάση του γραφειοκρατικού καπιταλισμού*. Θά προσπαθήσουμε νά συγκεκριμενοποιήσουμε αυτή τήν τάση καθορίζοντας εκείνο πού μπορούμε νά ονομάσουμε πρότυπο μιας γραφειοκρατικής κοινωνίας, γιατί μόνο προβαλλόμενη σ' αυτό τό πρότυπο γίνεται πλήρως κατανοητή ή εξέλιξη των σύγχρονων κοινωνιών.

Μιά γραφειοκρατική κοινωνία είναι μία κοινωνία πού έχει κατορθώσει νά μεταμορφώσει τήν τεράστια πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ σέ πληθυσμό μισθωτῶν, μὴν ἀφήνοντας ἔξω ἀπό τίς σχέσεις τοῦ μισθωτοῦ (καί τῆς συνακόλουθης ἱεραρχίας) παρά στρώματα περιθωριακά (5% ἀγρότες, 1% καλλιτέχνες, διανοούμενους καί πόρνες) καί ἴδου:

- Ὁ πληθυσμός εἶναι συγκεντρωμένος σέ μεγάλες ἀνώνυμες παραγωγικές μονάδες (τῶν ὁποίων ἡ ἰδιοκτησία μπορεῖ νά ἀνήκει σέ ἕνα ἄτομο, μιά ἀνώνυμη ἐταιρεία ἢ στό κράτος) καί ἐκεῖ διευθετεῖται σύμφωνα μέ μιά πυραμιδική ἱεραρχική διάρθρωση. Αὐτή ἡ διάρθρωση ἀνταποκρίνεται στό πιό μικρό μέρος τῆς σέ μιά διαφοροποίηση τῶν γνώσεων (αὐτή ἡ ἴδια εἶναι προίον τῆς ἐκπαίδευσης, ἐπομένως καί τῆς διαφορᾶς τῶν εἰσοδημάτων -καί τείνει συνεπῶς νά ἀναπαράγεται ἀπό μόνη τῆς ἀπό γενιά σέ γενιά) καί στό μεγαλύτερο μέρος τῆς στήν ἐπιβολή διαφοροποιήσεων τεχνικά καί οἰκονομικά αὐθαίρετων ἀλλά ἀναγκαίων ἀπό τήν ἀποψη τῶν ἐκμεταλλευτῶν.

- Ἡ ἐργασία ἔχει χάσει κάθε σημασία αὐτή καθαυτή, ἐννοεῖται καί γιά τήν πλειοψηφία τῶν «εἰδικευμένων» στρωμάτων, καί δέ διατηρεῖται παρά σάν πηγή καί ὄρος εἰσοδήματος. Ἡ διαίρεση τῆς ἐργασίας ἔχει φτάσει μέχρι τόν παραλογισμό. Ἡ διαίρεση τῶν ἐργων, ἀκόμα κι ἂν ἔχει φτάσει ἕνα ὀρισμένο ὄριο, δέν ἀφήνει νά ὑποκατασταθεῖ παρά μέ ἔργα τμηματικά χωρίς κανένα νόημα.

- Ἡ «πλήρης ἀπασχόληση» ἔχει πραγματοποιηθεῖ σχεδόν συνέχεια. Οἱ μισθωτοί ἐργαζόμενοι, χειρῶνακτες ἢ διανοούμενοι, ζοῦνε μέ μιά ἀσφάλεια τῆς ἀπασχόλησης σχεδόν πλήρη ἂν «συμμορφώνονται». Ἡ παραγωγή, ἐκτός ἀπό μικρῆς σημασίας διακυμάνσεις, ἀξάνεται καλά κακά μέ ἕνα ὄχι ἀμελητέο ποσοστό.

- Οἱ μισθοί καλά κακά ἀυξάνονται μέ ἕνα ποσοστό πού δέ διαφέρει κατ' ἐκτίμησιν ἀπ' αὐτό τῆς παραγωγῆς. Κατά συνέπεια ἡ παραγωγή καθῶς ἀυξάνεται δημιουργεῖ τίς ἴδιες τῆς τίς διεξόδους μέ τήν ἀγοραστική δύναμη.

- Οἱ «ἀνάγκες», μέ τήν οἰκονομική ἢ μᾶλλον μέ τήν ἐμπορική ἐννοια τοῦ ὄρου κι αὐτή πού σχετίζεται μέ τή διαφήμιση, ἀυξάνονται κανονικά μαζί μέ τήν ἀγοραστική δύναμη. Ἡ κοινωνία τίς δημιουργεῖ ἀρκετά γιά νά ὑποστηρίξει τή ζήτηση τῶν παραγόμενων ἀγαθῶν, εἴτε μέ τή διαφήμιση καί τή χειραγώγηση τῶν καταναλωτῶν, εἴτε μέ τήν ἐπενέργεια τῆς κοινωνικῆς διαφοροποίησης, προτείνοντας συνεχῶς στίς κατηγορίες τοῦ κατώτερου εἰσοδήματος πρότυπα κατανάλωσης πιό ἀκριβά.

- Ἡ ἱεράρχηση τῶν ἀπασχολήσεων μέσα στίς ἐπιχειρήσεις ἔχει φτάσει σέ ἕνα βαθμό ἀρκετό γιά νά προσβάλει σέ ἕναν οὐσιαστικό βαθμό τήν ἀλληλεγγύη μεγάλων ὁμάδων τῶν ἐκμεταλλευομένων. Τό σύστημα μέ ἄλλα λόγια εἶναι ἱκανοποιητικά «ἀνοιχτό» ἢ «εὐλύγιστο» γιά νά δημιουργεῖ ὄχι ἀσήμαντες εὐκαιρίες «προαγωγῆς» (γιά παρά-

δειγμα μιά πιθανότητα στις δέκα) για τό άνώτερο μισό τής μισωτής τάξης. Κατά συνέπεια οί σχέσεις τών εργαζομένων στην επιχείρηση δέ διαμορφώνονται πλέον στις περισσότερες περιπτώσεις στο σημερινό εργοστάσιο αλλά στο χτεσινό γραφείο (ύπουλος ανταγωνισμός, ραδιοφώνιες καί εύκαμψία τής σπονδυλικής στήλης).

- Κατά συνέπεια ή επιχείρηση δέν είναι μόνο ό τόπος τής μισθής εργασίας, αλλά παύει στις περισσότερες περιπτώσεις νά είναι ένας τόπος τής θετικής κοινωνικοποίησης.

- Ή εξέλιξη τής πολεοδομίας καί τής κατοικίας -διαφοροποίηση πού προέκυψε από τούς τόπους τών δραστηριοτήτων, έξάρθρωση κάθε συγκεντρωμένης κοινοτικής ζωής μέσα στα ύπερπλήρη άστικά κέντρα- τείνει νά εκμηδενίσει τό χώρο σάν παλιό κοινωνικοποίησης καί ύλικό στήριγμα μιάς οργανικής συλλογικότητας. Αυτές οί συλλογικότητες μπορεί νά ήταν άλλοτε πηγή συγκρούσεων καί αντιφατικές. Σήμερα παύουν νά υπάρχουν σάν συλλογικότητες, δέν είναι παρά τό σώριασμα ατόμων καί οίκογενειών πού ζούν ό καθένας για τόν έαυτό του καί συνυπάρχουν μέσα στην άνωθυμία.

- Κατά συνέπεια, όποια κι άν είναι ή εργασία του ή τό μέρος πού κατοικεί, τό άτομο θρίσκειται αντιμετώπιμο μέ ένα περιβάλλον είτε έχθρικό είτε άγνωστο, άνώθυμο καί μαζοποιημένο.

- Τό μόνο κίνητρο πού ύφίσταται είναι ή κούρσα πίσω άπ' τήν ύπόσχεση ενός «επιπέδου ζωής πάντα πιό ύψηλου» (νά μή τό συγχέουμε μέ τήν πραγματική ζωή πού αυτή δέν έχει επίπεδο). Αυτή ή «άνοδος του επιπέδου ζωής», πού φέρνει μέσα της τήν ίδια τήν άρνηση (άφού ύπάρχει πάντα ένα άλλο επίπεδο ζωής άκόμα πιό ύψηλό), είναι ένας φαύλος κύκλος.

- Ή κοινωνική ζωή στό σύνολό της διατηρεί φαινόμενα «δημοκρατικά», μέ τά πολιτικά κόμματα, τά συνδικάτα κτλ.· αλλά τόσο αυτές οί οργανώσεις όσο καί τό κράτος, ή πολιτική καί ή δημόσια ζωή γενικά είναι βαθιά γραφειοκρατικοποιημένα (δίχως αυτή ή γραφειοκρατικοποίηση νά είναι, έννοείται, ή άυστηρή αντιγραφή αυτής πού επικρατεί στην παραγωγή).

- Κατά συνέπεια, ή ενεργός συμμετοχή τών ατόμων στην «πολιτική» ή στη ζωή αυτών τών πολιτικών καί συνδικαλιστικών οργανώσεων δέν έχει, αντικειμενικά μιλώντας, καμιά έννοια, άφού κανείς δέν μπορεί νά κάνει τίποτε εκεί καί κανείς δέν μπορεί νά άγωνιστεί εναντίον τής ύπάρχουσας κατάστασης -καί τά άτομα δέ βλέπουν σ' αυτή κανένα νόημα. Τό πολύ μιά μικρή μειοψηφία μένει έξαπατημένη άπ' αυτή τήν άποψη καί διενεργεί τό σύνδεσμο ανάμεσα στις οργανώσεις καί τόν πληθυσμό, ό όποιος, κατ' αυτή, δέν ενδιαφέρεται για τήν πολιτική παρά μέ τρόπο όπορτουμιστικό καί κυνικό, μέ τήν εύκαιρία τών «έκλογών».

- Όχι μόνο ή πολιτική καί οί αντίστοιχες οργανώσεις αλλά κάθε

όργάνωση και κάθε συλλογική δραστηριότητα έχει γραφειοκρατικοποιηθεί και συγχρόνως εγκαταλειφθεί από τους ανθρώπους και, όπως προσφεύστατα έχει πεί κάποιος, «άκόμα και στους κύκλους αυτών που παίζουν τις μπάλες»^{*} υπάρχει κόσμος για να παίξει αλλά κανείς για να εκλέξει τό γραφείο, να συζητήσει ζητήματα συντήρησης κτλ.». Η ιδιωτικοποίηση χαρακτηρίζει λοιπόν τή στάση τών ανθρώπων κατά γενικό τρόπο –έννοείται πώς ιδιωτικοποίηση δέ σημαίνει τήν απουσία τής κοινωνίας, και για τόν άνθρωπο ή ιδιωτικοποίηση δέν μπορεί νά είναι παρά ένας τρόπος τής κοινωνικότητας.

– Κατά συνέπεια ή κοινωνική άνευθυνότητα γίνεται ένα ουσιώδες χαρακτηριστικό τής ανθρώπινης συμπεριφοράς άνευθυνότητα για πρώτη φορά δυνατή σέ τέτοια κλίμακα, γιατί ή κοινωνία δέ βρίσκεται πλέον μπροστά σέ καμία πρόκληση ούτε έσωτερική ούτε έξωτερική, γιατί οι παραγωγικές τής Ικανότητες και ό τεράστιο πλούτος τής τής παρέχουν αφάνταστα μεγαλύτερα περιθώρια από κάθε άλλη Ιστορική περίοδο, επιτρέποντας σχεδόν όλα τά λάθη, σχεδόν όλους τούς παραλογισμούς, σχεδόν κάθε σπατάλη, και γιατί ή ίδια τής ή άλλοτρίωση και αδράνεια τήν εμποδίζουν νά κάνει νά αναφανούν απ' αυτή τήν ίδια νέα έργα και νέα ζητήματα. Έτσι πιά κανένα κρίσιμο πρόβλημα πού θά μπορούσε νά θέσει σέ δοκιμασία τή βασική τής άνικανότητα για μιά σαφή έκλογή δέ βάζει στόν έαυτό τής, και θά ήταν παράλογο άκόμα και νά φανταστούμε ότι θά έκανε μιά τέτοια έκλογή.

– Η τέχνη και ή παιδεία έχουν πραγματικά και όριστικά γίνει άπλά άντικείμενα κατανάλωσης και ευχαρίστησης δίχως κανένα σύνδεσμο μέ τά ανθρώπινα και κοινωνικά προβλήματα. Ό φορμαλισμός κυριαρχεί και τό Μουσείο κάθε είδους είναι ή άνώτερη παιδευτική έκδήλωση.

– Η φιλοσοφία τής κοινωνίας είναι ή κατανάλωση για τήν κατανάλωση στήν ιδιωτική ζωή, και ή όργάνωση για τήν όργάνωση στή συλλογική ζωή.

Αυτός ό κλιματιζόμενος εφιάλης είναι ήδη γύρω μας κι αυτή ή περιγραφή μπορεί πολύ λίγο νά θεωρηθεί διόγκωση τής σημερινής πραγματικότητας. Έκφράζει τήν άντικειμενική πορεία πού άκολουθεί μέ αύξανόμενη ταχύτητα ή γραφειοκρατικοποιημένη κοινωνία. Καθορίζει τόν τελικό σκοπό τών κυρίαρχων τάξεων πού είναι νά κάνει νά άποτύχει ή έξέγερση τών έκμεταλλευομένων ζεύοντάς τους στήν κούρσα πίσω από τό «έπίπεδο ζωής», έξαρθρώνοντας τήν άλληλεγγύη τους μέ τήν Ιεράρχηση, γραφειοκρατικοποιώντας κάθε συλλογική έπιχείρηση. Συνειδητά ή όχι αυτό είναι τό καπιταλιστικό-γραφειοκρατικό σχέ-

^{*} Παιχνίδι μέ μπάλες σέ μέγεθος μεγάλο πορτοκαλιού από συμπαγές ξύλο, πού παίζεται μέ δύο όμάδες σέ μικρό γήπεδο. Πολύ διαδεδομένο στή Γαλλία (Σ τ' Ε.)

διο, ή πρακτική έννοια πού ένοποιεί τήν πολιτική τών κυρίαρχων τάξεων και τίς άντικειμενικές διαδικασίες πού έκτυλίσσονται μέσα στην κοινωνία τους.

Άλλά αυτό τό σχέδιο άποτυγχάνει γιατί δέν κατορθώνει νά υπερνικήσει τή βασική άντίφαση του καπιταλισμού, ή όποία άντίθετα πολλαπλασιάζεται στο άπειρο, ούτε μέχρι σήμερα νά καταργήσει τήν πάλη τών ανθρώπων και νά τούς μεταμορφώσει σε μαριονέτες κινούμενες άπ' τή γραφειοκρατία τής παραγωγής, τής κατανάλωσης και τής πολιτικής. Σ' αυτή τήν άνάλυση τών δρων και τής σημασίας αυτής τής άποτυχίας θέλουμε νά στραφούμε τώρα.

VI Η ΑΠΟΤΥΧΙΑ ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ

Ό καπιταλισμός τείνει νά γραφειοκρατικοποιήσει όλοκληρωτικά τήν κοινωνία. Είτε τό ξέρουν είτε όχι, είτε ρητά τό θέλουν είτε όχι, οι καπιταλιστές δέν μπορούν ούτε νά άνταπαντούν στην πάλη τών εργαζομένων εναντίον του συστήματος, ούτε νά λύνουν τά άναρίθμητα προβλήματα πού ή εξέλιξη του σύγχρονου κόσμου διαρκώς τούς θέτει, παρά προσπαθώντας νά υποτάξουν στην έξουσία τους και στην «όργάνωση» τους όλο και περισσότερους τομείς τής κοινωνικής ζωής, νά διεισδύουν όλο και περισσότερο στην εργασία και στη ζωή τών ανθρώπων γιά νά τή διευθύνουν σύμφωνα μέ τά δικά τους συμφέροντα και τή δική τους όπτική. Η τρέχουσα νοοτροπία δέ βλέπει στην άνάπτυξη του καπιταλισμού παρά τήν άνάπτυξη τής παραγωγής. Άλλά αυτό έδώ δέν είναι παρά τό *άποτέλεσμα* τής επέκτασης και τής έμβάθυνσης τών καπιταλιστικών *σχέσεων* παραγωγής και ζωής. Η άνάπτυξη του καπιταλισμού είναι ή αύξανόμενη προλεταριοποίηση του πληθυσμού, ή άναγώγη κάθε εργασίας σε εργασία εκτελεστική στους κόλπους μεγάλων συνόλων γραφειοκρατικά οργανωμένων, και ό όλο και πιό προωθημένος διαχωρισμός τών λειτουργιών εκτέλεσης και διεύθυνσης· ή χειραγώγηση και ή όργάνωση απέξω όλων τών όψεων τής ζωής, ή εγκαθίδρυση διαχωρισμένων μηχανισμών διεύθυνσης, στους κόλπους τών όποιων εφαρμόζεται γρήγορα ή ίδια διαίρεση μεταξύ διεύθυνσης και εκτέλεσης. Έτσι ό καπιταλισμός όργανώνεται και όργανώνει τήν κοινωνία. Ό σκοπός του είναι νά δημιουργήσει μιá κατάσταση όπου ό διευθυντικός μηχανισμός θά άποφάσιζε γιά τά πάντα, όπου τίποτε δέ θά έρχόταν νά διακόψει τήν «κανονική» λειτουργία πού έχει προβλεφτεί από τά γραφεία και τούς κυβερνήτες, όπου όλα θά έκτυλίσσονταν σύμφωνα μέ τά σχέδια τών όργανωτών, όπου ή άπεριόριστη χειραγώγηση τών ανθρώπων θά τούς έκανε νά συμπεριφέρονται πειθήνια σάν μηχανές παραγωγής και κατανάλωσης. Έτσι, οι άντιφάσεις και οι κρίσεις του συστήματος τελικά θά υπερνικούνταν.

Προφανώς ο καπιταλισμός έχει ήδη διατρέξει ένα μεγάλο τμήμα του δρόμου που οδηγεί στην πραγματοποίηση αυτής της κατάστασης. Όπως τό έχουμε δει στο πρώτο μέρος αυτού του κειμένου, έχει κατορθώσει να ελέγξει ικανοποιητικά την οικονομία και να περιορίζει τις ύφρεςεις ή τη μαζική ανεργία, να υποβάλλει τους καταναλωτές με τρόπο που να απορροφούν μία παραγωγή διαρκώς αυξανόμενη, να ενσωματώσει τις εργατικές οργανώσεις στο σύστημά της και να τις κάνει τροχούς του, να μεταμορφώσει την πολιτική σε ένα ακίνδυνο παιχνίδι.

Αυτές τις εκδηλώσεις της γραφειοκρατικοποίησης της κοινωνίας και ιδιαίτερα τον έλεγχο της οίκονομίας οι άπολογητές του συστήματος και μερικοί παραδοσιακοί μαρξιστές τις θεωρούν αποδείξεις για τό ότι ο καπιταλισμός έχει ξεπεράσει τις «άντιφάσεις» του. Έκείνο που συχνά οδηγεί τους μαρξιστές της παράδοσης είτε να άρνούνται τά γεγονότα είτε να έγκαταλείπουν την έπαναστατική προοπτική είναι ότι δέ βλέπουν πως ο καπιταλισμός δέν έκανε άλλο παρά να έξαλείψει άπό τό κοινωνικό περιβάλλον ό,τι δέν ήταν καπιταλιστικό, πως έκείνες που είχαν συνηθίσει να θεωρούν «άντιφάσεις» δέν ήταν άκρϊβώς άντιφάσεις του καπιταλισμού αλλά στοιχεία συμφυή μιάς κοινωνίας που ο καπιταλισμός δέν είχε άκόμα έπαρκώς μεταμορφώσει και άφομοιώσει. Δέν κατάλαβαν για παράδειγμα ότι οι οίκονομικές κρίσεις ήταν έπακόλουθό του διαμελισμού της παραγωγής σε ένα πλήθος μονάδες με άνεξάρτητη διαχείριση -διαμελισμός που δέν έχει τίποτε τό ούσιωδώς καπιταλιστικό, αλλά είναι, άντίθετα, τόσο παράλογο άπ' την άποψη του συστήματος όσο θά ήταν ή άνεξάρτητη διεύθυνση των διάφορων τμημάτων ενός έργοστασίου. Η λογική του καπιταλισμού είναι να χειρίζεται τό σύνολο της κοινωνίας σαν μία άπέραντη ολοκληρωμένη έπιχείρηση. Τά προβλήματα που συναντά όσο διάστημα αυτή ή ολοκλήρωση δέν έχει πραγματοποιηθεί μακριά άπό τό να κρύβουν την ούσία του, δέν κάνουν άλλο παρά να την καλύπτουν.

Άλλά, άν άποδεσμευτούμε άπό αυτή την έπιπόλαιη όπτική, βλέπουμε άμέσως ότι ή άντίφαση του καπιταλισμού δέν μπορεί να καταργηθεί, έκτός μόνο άν καταργηθεί τό σύστημα. Γιατί αυτή ή άντίφαση δπως την έχουμε ίδει στο τρίτο μέρος αυτού του κειμένου τίθεται άπό την ίδια τή διάρθρωση της· είναι συμφυής με τή θεμελιώδη σχέση που συνιστά την καπιταλιστική όργάνωση της παραγωγής και της έργασίας. Αυτή τείνει διαρκώς να περιορίσει τό σύνολο σχεδόν των έργαζομένων σε άπλους ή καθαρούς έκτελεστές, αλλά θά κατέρρεε άμέσως άν αυτός ο περιορισμός πραγματοποιούνταν ολοκληρωτικά. Είναι λοιπόν άναγκασμένη να προτείνει τή συμμετοχή των έκτελεστών στη διαδικασία της παραγωγής και ταυτόχρονα να τους άρνεϊται κάθε πρωτοβουλία. Σε μία κοινωνία σε διαρκή άναταραχή, αυτή ή άντίφαση γίνεται τό καθημερινό πρόβλημα της παραγωγής και ή ταξική πάλη

τῶν ἐργαζομένων γίνεται ἀμέσως μιά διαρκῆς ἀμφισβήτηση τῶν θεμελιῶν τοῦ συστήματος.

Λοιπόν, ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ δέν εἶναι παρά ἡ ἐπέκταση τῶν καπιταλιστικῶν σχέσεων σέ ὅλη τήν κοινωνία. Γραφειοκρατικοποιώντας ὅλες τίς δραστηριότητες γιά νά «λύσει» τίς ἀντιφάσεις πού κληρονόμησε ἀπό προηγούμενες ιστορικές φάσεις, ὁ καπιταλισμός δέν κάνει ἄλλο ἀπό τό νά διαδίδει παντοῦ τή θεμελιώδη του ἀντίφαση. Καί οἱ προσπάθειές του νά τή λύσει δέν καταλήγουν παρά σέ ἀποτυχία.

Γιά νά πειστοῦμε γι' αὐτό πρέπει πρῶτα νά παρατηρήσουμε τήν κατάσταση μέσα στήν παραγωγή: Ἄπό ἕναν αἰῶνα, ὁ τευλορισμός, κατόπι ἡ ψυχολογία καί ἡ «βιομηχανική» κοινωνιολογία δοκίμασαν νά πραγματοποιήσουν αὐτό τόν τετραγωνισμό τοῦ κύκλου: νά κατορθώσουν ὥστε οἱ ἐκμεταλλεῖς καί ἀλλοτριωμένοι ἐργάτες νά ἐργάζονται σάν νά μὴν ἦταν τέτοιοι, ἐκείνοι στούς ὁποίους ἡ πρωτοβουλία εἶναι ἀπαγορευμένη νά παίρνουν ἀσυνήθη πρωτοβουλία δταν αὐτή εἶναι «ἀναγκαία», δηλαδή συνέχεια, ἐκείνοι πού εἶναι ἐντελῶς ἀποκλεισμένοι ἀπ' ὅλα νά συμμετέχουν σέ κάτι. Ἡ λύση σ' αὐτό τό πρόβλημα δέν ἔχει προχωρήσει οὔτε ἕνα χιλιοστό ὕστερα ἀπό ἕναν αἰῶνα². Οἱ μάταιες προσπάθειες τῶν βιομηχανικῶν κοινωνιολόγων νά «μεταρρυθμίσουν» τίς ἀνθρώπινες σχέσεις μέσα στή βιομηχανία δέν κατέληξαν παρά σέ μιά διακόσμηση ὁμοια μ' αὐτή τῶν κηπαριῶν πού περιοσιχίζουν τά σύγχρονα ἐργοστάσια.

Βέβαια, ὅταν ἡ λογική τοῦ συστήματος σπρωγμένη στίς τελευταῖες της συνέπειες καταλήγει σέ ἀπόλυτο ἀδιέξοδο, πρέπει νά ἐπιφέρουν διορθώσεις. Ἄλλά αὐτές δέν εἶναι παρά ταλαντεύσεις γύρω ἀπό ἕνα κεντρικό σημεῖο ἀνισορροπίας. Ἔτσι μιά κίνηση σχεδιάζεται ἀπό τώρα ἐνάντια στήν ὄλο καί πιό προωθημένη διαίρεση τῶν ἔργων, γιατί ἔχουν παρατηρήσει δι πέρα ἀπό ἕνα ὀρισμένο σημεῖο αὐτή ἡ διαίρεση ἐλαττώνει τή συνολική ἀπόδοση τῆς ἐπιχείρησης παρά τήν αὐξάνει³. Σύγχρονες ἐπιχειρήσεις στήν Ἀγγλία καί στίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες ἐγκαταλείπουν τό «μισθό κατὰ τήν ἀποδοτικότητα» γιά νά ἐξαλείψουν τίς συγκρούσεις πού ἀδιάκοπα δημιουργοῦνται στόν καθορισμό τῆς νόρμας, τοῦ ἐλέγχου κτλ. καί ἐπανέρχονται στήν ἀμοιβή μέ τό χρόνο. Αὐτές οἱ διορθώσεις δέ διορθώνουν τελικά τίποτε τό οὐσιαστικό. Εἶναι ἀδύνατο στή σημερινή κατάσταση νά διευρυνθοῦν τά ἔργα τόσο, ὥστε ἡ ἐργασία τοῦ ἐργάτη νά ἐπανακτῆσει μιά παρόμοια σημασία· καί ἡ ἀπόδοση πιό ὀλοκληρωμένων καθηκόντων στούς ἐργάτες, αὐξάνοντας τό σχετικό βαθμό αὐτονομίας τους στήν ἐργασία, αὐξάνει τά μέσα τῆς πάλης τους ἐνάντια στή διεύθυνση καί συνεπῶς τροφοδοτεῖ ἐκ νέου τή βασική σύγκρουση. Ἄπό τό ἄλλο μέρος, ἡ ἐπιστροφή στήν ἀμοιβή μέ τό χρόνο ξαναθέτει ὀλοκληρωτικά τό πρόβλημα τῆς ἀπόδοσης, ἐκτός ἂν ἡ ἐπιχείρηση δέν εἶναι εὐχαριστημένη

από την απόδοση που έχουν όρισει οι ίδιοι οι εργάτες.

Έτσι η λύση που επιλέγει ο καπιταλισμός δεν είναι η διευθέτηση των σχέσεων του με τους εργάτες αλλά η ριζική τους κατάργηση με την κατάργηση του έργατή, με άλλα λόγια με την αυτοματοποίηση της παραγωγής. Όπως σαθύτατα τό έχει πεί ένας αμερικάνος εργοδότης, «ή πηγή του κακού στη βιομηχανία είναι που είναι γεμάτη ανθρώπους»⁴. Άλλα αυτή η κατάργηση δεν μπορεί ποτέ να είναι ολική: Οι αυτοματοποιημένες επιχειρήσεις δεν μπορούν να λειτουργήσουν δίχως να περιβάλλονται από ένα δίκτυο ανθρώπινων δραστηριοτήτων (τροφοδότηση, επίβλεψη, συντήρηση και επίσκεψη)· επιβάλλουν λοιπόν τη διατήρηση μιάς εργατικής δύναμης και οι αντιφάσεις που απορρέουν απ' αυτό επίσης παίρνουν μιά νέα μορφή. Καί εν πάση περιπτώσει, για μεγάλο άκομα διάστημα, η αυτοματοποίηση από την ίδια της τη φύση δε θα άφορά παρά μιά μικρή μειοψηφία της εργασιακής δύναμης: οι εργάτες που πραγματικά ή εν δυνάμει διώχνονται από τους αυτοματοποιημένους τομείς πρέπει να βρουν όπουδήποτε μιά άπασχόληση –και δεν μπορούν να τη βρουν παρά στους τομείς που δεν έχουν αυτοματοποιηθεί. Οι αυτοματοποιημένοι τομείς δε χρησιμοποιούν καθόλου χειρώνες, αλλά η μεγάλη πλειοψηφία απ' αυτούς θα εξακολουθεί για μεγάλο άκομα διάστημα να άπασχολείται σέ άλλους τομείς. Ή αυτοματοποίηση δε λύνει λοιπόν τό πρόβλημα του καπιταλισμού στην παραγωγή.

Έτσι οι νίκες του καπιταλισμού πάνω στους εργάτες μέσα στην παραγωγή μεταμορφώνονται, ύστερα από ένα διάστημα, σέ ήττες⁵. Ή ίδια διαλεκτική έμφανίζεται στην πράξη και σχετικά με τη διεύθυνση της κοινωνίας. Κάθε «λύση» που ο καπιταλισμός έφευρίσκει για τά προβλήματα άδηγει άμέσως στη δημιουργία νέων· καθεμιά από τίς «νίκες» του άκολουθείται από τό αντίθετό της. Άς πάρουμε για παράδειγμα τό πρόβλημα τών κρίσεων και της άνεργίας. Ό καπιταλισμός ύστερα από τόν πόλεμο έχει κατορθώσει να έλέγχει τό επίπεδο της οικονομικής δραστηριότητας με τρόπο που να περιορίζει τίς οικονομικές κρίσεις και να διατηρεί μιά σχετικά πλήρη άπασχόληση της εργατικής δύναμης. Άλλά αυτή η κατάσταση δημιουργεί ένα πλθθος προβλήματα νέα, που τά βλέπουμε πολύ καθαρά στην περίπτωση της Άγγλίας. Σ' αυτή τη χώρα, τό ποσοστό της άνεργίας μετά τόν πόλεμο δεν έχει ξεπεράσει ποτέ τό 2,5%, ένώ οι «μη ίκανοποιητικές προσφορές άπασχόλησης» είναι συχνά άνώτερες από τόν αριθμό τών άνεργων. Άπ' αυτό προκύπτει από τό ένα μέρος μιά άνοδος του μισθού που προφανώς κρίνεται «ύπερβολική» από τους καπιταλιστές. Αυτή ύλοποιείται στίς γενικές αύξήσεις που συμφωνούνται στίς διαπραγματεύσεις μεταξύ εργοδοτών και συνδικάτων, αλλά πρό παντός μέσα στην «παιρέκκιση τών μισθών», δηλαδή την συνεχή αύξηση τών πραγματικών άμοιβών πέρα από τίς συμβατικές άμοιβές. Άπό μιά

άλλη πλευρά και την πιο άφορητη για τους καπιταλιστές, ή πάλη των εργατών ενάντια στις συνθήκες της παραγωγής και της ζωής μέσα στην επιχείρηση έχει πάρει μία άσυνήθη ένταση και έκταση. Θά ξανάρθουμε σ' αυτό. Πιασμένοι από τό λαρύγγι με την αμφισβήτηση της εξουσίας του μέσα στο εργοστάσιο και με τό ύψος των μισθών και τό κόστους, πού εμποδίζει τις εξαγωγές του δίχως τις όποιες δέ θά μπορούσε νά ζήσει, ό άγγλικός καπιταλισμός συζητεί άνοιχτά έδώ και δέκα χρόνια, από τις στήλες των έφημερίδων του, την ανάγκη νά εγχύσει μέσα στην οίκονομία μία καλή δόση άνεργίας για νά κάνει τούς εργάτες νά «πειθαρχήσουν». Γι' αυτό ή συντηρητική κυβέρνηση έχει οργανώσει σκόπιμα πολλές φορές οίκονομικές κάμψεις: τό 1955 (στασιμότητα της παραγωγής πού διήρκεσε ώς τό 1958), στις άρχές του 1960 (ή παραγωγή άνακόπτεται για ένα χρόνο) και άκόμα τόν Ίούλιο του 1961. Τό πρόβλημα όμως δέ λύθηκε. Πρώτον, ή δόση της άνεργίας δέν ήταν ίκανοποιητική και μία δόση πιο μεγάλη κινδύνευε νά προκαλέσει μία πραγματική κρίση ή μάλλον μία έκρηξη της πάλης των τάξεων. Κατόπιν, αυτές οι κάμψεις και πιο γενικά ή «άντιπληθωριστική» στάση της κυβέρνησης συνεπάγονται μία χρόνια στασιμότητα της παραγωγής και της παραγωγικότητας, πού έχει συντείνει περισσότερο από καθέτι άλλο στην ύπνόνευση της ανταγωνιστικής θέσης των άγγλικών προϊόντων στις διεθνείς άγορές. Τέλος και πρό παντός, δεδομένης της μαχητικότητας του άγγλικού προλεταριάτου, ούτε ή πίεση για τούς μισθούς ούτε οι συγκρούσεις για τις συνθήκες της παραγωγής περιορίστηκαν. Οι κάμψεις πρόσθεσαν μόνο σ' αυτές πού ύπηρχαν ήδη μία νέα αίτια συγκρούσεων, τις άπολύσεις: Βλέπουμε συχνά τό σύνολο ενός εργοστασίου νά άπεργεί γιατί 50 ή 100 εργάτες πήραν είδοποίηση άπόλυσης, σημάδι ότι οι εργάτες θέτουν τό πρόβλημα του έλέγχου του επιπέδου άπασχόλησης μέσα στην επιχείρηση. Έν συντομία, ή πολιτική του Μακμίλλαν έδώ και έξι χρόνια είναι μία πολιτική άνόητη πού επιδεινώνει τά προβλήματα αντί νά τά λύνει, και δημιουργεί νέα. Μπορούμε νά πούμε τό ίδιο για την πολιτική του 'Αιζενχάουερ στις Ένωμένες Πολιτείες, πού για νά άγωνιστεί εναντίον της εργατικής πίεσης* έχει κατ' επανάληψη περιορίσει τή διεύρυνση της συνολικής ζήτησης και προκάλεσε έτσι μία στασιμότητα της άμερικάνικης παραγωγής για έφτά χρόνια, ή όποία ίσοδυναμούσε με δυναμική άπώλεια 200-300 δισεκατομμυρίων δολαρίων και δημιούργησε σέ όλα τά νομίσματα μία διεθνή κρίση δολλαρίου".

Δέν είναι καθόλου δυνατό νά δώσουμε έδώ περισσότερα παραδείγματα αυτής της διαλεκτικής πού μεταμορφώνει τή «λύση» ενός προβλήματος άπ' τό γραφειοκρατικό καπιταλισμό σέ πηγή νέων δυσκολιών. Άποδεχόμενος τις αύξήσεις των μισθών, ό καπιταλισμός λύνει τό πρόβλημα των διεξόδων πού του είναι άναγκαίες με μία συνεχιζόμενη διεύρυνση της παραγωγής. Προσπαθεί ταυτόχρονα νά εξαγορά-

σει τήν εὐπείθεια τῶν ἐργατῶν μέσα στήν παραγωγή καί νά τούς ρίξει πρὸς τήν ἰδιωτικὴ ζωὴ. Ἀλλά ἡ ἀνύψωση τοῦ ἐπιπέδου ζωῆς δέν περιορίζει καθόλου τήν τάση γιὰ διεκδικήσεις στό οικονομικὸ πεδίο· μάλλον πιὸ ἰσχυρὴ γίνεται σήμερα ἀπὸ ἄλλοτε. Κατόπιν, ὅταν ἡ ἀθλιότητα ἀπομακρύνεται καί ἡ ἀπασχόληση φαίνεται ἐξασφαλισμένη, τὸ πρόβλημα τῆς τύχης τοῦ ἀνθρώπου μέσα στήν ἐργασία παίρνει στά μάτια τῶν ἐργατῶν τήν κεντρικὴ σπουδαιότητα πού τοῦ ἀνήκει, κι αὐτὴ ἐντείνει τήν ἐξέγερση ἐναντία στό καθεστῶς τοῦ καπιταλιστικοῦ ἐργοστασίου. Τέλος, πιὸ μακροπρόθεσμα, ἡ ἀνύψωση τοῦ ἐπιπέδου ζωῆς ἀναίρεται καθραυτὴ καί τείνει νά κάνει φανερὸ τὸν παραλογισμό αὐτῆς τῆς ζωῆς, αὐτῆς τῆς δίχως τέλος κούρσας πίσω ἀπὸ διάφορα εἶδη μηχανικῶν «ἀνέσεων». Ἡ τιθάσευση τῶν συνδικατῶν ἐπιτρέπει στοὺς καπιταλιστὲς νά τὰ χρησιμοποιοῦν γιὰ τὸ συμφέρον τους. Ἀλλά προκαλεῖ κιόλας μιὰ αὐξανόμενη ἀποχώρηση τῶν ἐργατῶν ἀπὸ τὰ συνδικάτα πού οἱ καπιταλιστὲς εἶναι στό τέλος ἀναγκασμένοι νά θρηνησοῦν^{8*}. Ἐνσωματώνοντας τήν ἐργατικὴ γραφειοκρατία στό σύστημά τους, τήν κάνουν νά χάνει ὀλο καί περισσότερο τήν ἐπιρροή της στοὺς ἐργάτες, τὸ ὄλο ἀμβλύνεται σιγά σιγά καθὼς τὸ χρησιμοποιοῦν. Γραφειοκρατικοποιώντας τὰ κόμματα καί τήν πολιτικὴ, κατορθώνουν νά ἀπομακρύνουν τὸν πληθυσμὸ ἀπὸ κάθε δημόσια δραστηριότητα καί νά ὑπεξαιρέσουν ἀπὸ τοὺς ἀρχηγούς τὸν ἔλεγχό του. Ἀλλά μιὰ κοινωνία, εἴτε εἶναι «δημοκρατικὴ» εἴτε ἀνοικτὰ ὀλοκληρωτικὴ, δέν μπορεῖ νά λειτουργήσει γιὰ μεγάλο διάστημα μέσα στὴ γενικὴ ἀδιαφορία τῶν πολιτῶν, καί ἡ πλήρης ἀνευθυνότητα τῶν μεγάλων ἀρχηγῶν μπορεῖ νά στοιχίσει πολὺ ἀκριβὰ (ὅπως τὸ ἔχει δεῖξει, γιὰ νά μὴ ἀναφέρουμε παρὰ ἓνα παράδειγμα, τὸ Σουέξ, καί ὅπως τὸ δείχνουν ἀκόμα τρία χρόνια γκολισμοῦ στήν Γαλλία).

Γιατί λοιπὸν γίνεται ἀναγκαστικὰ ἔτσι; Γιατί κάθε λύση πού δίνει ἡ κυρίαρχη τάξη στὰ προβλήματα τῆς κοινωνίας μένει μερικὴ καί προκαλεῖ πάντα νέες συγκρούσεις; Γιατί ἡ διεύθυνση τοῦ συνόλου τῆς σύγχρονης κοινωνίας διαφεύγει τῆς ἐξουσίας, τῶν δυνατοτήτων καί τῶν ἱκανοτήτων κάθε ἰδιαίτερου στρώματος. Αὐτὴ δέν μπορεῖ νά ἀσκειται μὲ συνεπῆ τρόπο ὅσο ἡ τεράστια πλειοψηφία τῶν ἀνθρώπων ἔχει περιοριστεῖ στό ρόλο τοῦ ἐκτελεστή, ὅσο οἱ ἱκανοτήτες τους γιὰ ὀργάνωση, πρωτοβουλία καί δημιουργία συστηματικὰ καταστέλλονται ἀπ' αὐτὴ τήν ἴδια τήν κοινωνία, ἐνῶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος καλοῦνται νά τὴν κάνουν νά λειτουργήσει.

Ὁ γραφειοκρατικὸς καπιταλισμὸς προσπαθεῖ νά πραγματοποιήσει στήν κλίμακα τῆς κοινωνίας ἐκεῖνο πού εἶναι ἤδη ἀπραγματοποίητο στήν κλίμακα τοῦ ἐργοστασίου: νά μεταχειριστεῖ τὸ σύνολο τῶν δραστηριοτήτων ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων σάν μιὰ μάζα ἀντικειμένων γιὰ χειραγώγηση. Ἀλλά ὅπως ἂν οἱ ἐργάτες ἐνός ἐργοστασίου ἐκτελοῦσαν στενά καί αὐστηρὰ τὶς ἐντολές πού τοὺς δίνουν ἡ παραγωγὴ θά

ἀπειλούνταν νά σταματήσει, τό ίδιο κι αν οι πολίτες αφήνονταν ολοκληρωτικά νά χειραγωγούνται από τήν προπαγάνδα ή νά συμπεριφέρονται μέ τήν πλήρη εύπειθεια πού τούς ζητάει ή έξουσία, κάθε έλεγχος και κάθε αντίδαρο θά εξαφανίζονταν, τό έδαφος θά έμεινε ελεύθερο στή γραφειοκρατική παραφροσύνη και τό αναγκαίο προϊόν είναι ο Χίτλερ, ο Στάλιν ή ή γραφειοκρατική Πολωνία πού καταρρέει από μόνη της τό 1956 γιατί, ενώ όλος ο κόσμος προχωράει σέ σειρές, δέν προχωράει τίποτα, ούτε καν τά τραύμα. Έκείνο πού, τό πολύ πολύ, ήταν θεωρητικά δυνατό σέ μία άποτελεσματική κοινωνία δούλων ή δουλοπαροίκων, ή πλήρης συμμόρφωση τής συμπεριφοράς των έκμεταλλευμένων σέ νόρμες έγκατεστημένες «άπό πάντα», μοναδικές, άναμφισβήτητες και άμετάβλητες, είναι αδύνατο σέ μία κοινωνία αδιάκοπης άναταραχής πού επιβάλλει τόσο στους κυρίους όσο και στους ύποτελείς νά μεταβάλλονται συνεχώς, νά προσαρμόζονται σέ καταστάσεις κάθε φορά νέες και άπρόβλεπτες πού άχρηστεύουν κάθε μέρα τής νόρμες, τούς κανόνες, τίσ συμπεριφορές, τούς τρόπους τού φέρεσθαι, τίσ τεχνικές και τίσ αξίες τής προηγουμένης. Αύτή ή κοινωνία, παιδευμένη μέσα σέ μία διαρκώς επιταχυνόμενη κίνηση, δέ θά μπορούσε νά ζήσει ούτε στιγμή αν και τά πιό ταπεινά άκόμα από τά μέλη της δέ συνέβαλλαν σ' αύτή τή διαρκή άνανέωση, άφομοιώνοντας και κάνοντας κατορθώσιμες άπ' τήν ανθρώπινη άποψη νέες τεχνικές, συναινώντας σέ άλλους τρόπους όργάνωσης και ανακαλύπτοντας τους, τροποποιώντας τήν κατανάλωση και τόν τρόπο τής ζωής τους, μεταμορφώνοντας τίσ ιδέες τους και τήν άποψη τους για τόν κόσμο. Αύτή ή ίδια ή κοινωνία από τήν ταξική της διάρθρωση άπαγορεύει στους άνθρώπους νά πραγματοποιήσουν αύτή τήν προσαρμογή κι αύτή τή δημιουργία και θέλει νά μονοπωλήσει τίσ λειτουργίες της προς όφελος μιās μειοψηφίας, ή όποία θά πρέπει νά προνοεί για λογαριασμό όλου τού κόσμου, νά καθορίζει, νά άποφασίζει, νά ύπαγορεύει και τελικά νά ζει για λογαριασμό όλου τού κόσμου.

Δέν πρόκειται έδώ για φιλοσοφία κι έμεις δέ λέμε ότι ο γραφειοκρατικός καπιταλισμός είναι αντίθετος στήν ανθρώπινη φύση. Δέν ύπάρχει ανθρώπινη φύση, και ο καθένας θά μπορούσε ήδη νά πει ότι ακριβώς γι' αυτόν τό λόγο ο άνθρωπος δέν μπορεί νά γίνει αντικείμενο, και ότι συνεπώς ο καπιταλιστικός γραφειοκρατικός στόχος είναι ούτοπικός. Άλλά αυτός ο συλλογισμός μένει άκόμα φιλοσοφικός, συνεπώς άφηρημένος. Άκριβώς επειδή ο άνθρωπος δέν είναι αντικείμενο και παρουσιάζει μία εύπλαστικότητα σχεδόν άτελεύτητη μέσα στήν πρακτική, θά μπορούσε νά μεταμορφωθεί σχεδόν σέ αντικείμενο για μεγάλες περιόδους, και ύπήρξε πράγματι στήν ιστορία. Στο ρωμαϊκό *ergastulum*^{*}, στο μεταλλείο όπου δούλευαν άλυσοδεμένοι οι σκλάβοι,

* Φυλακή δούλων μέσα στήν όποία εργαζόνταν (Σ.τ.Ε.).

στή γαλέρα ή στό στρατόπεδο συγκέντρωσης, οί άνθρωποι ήταν σχεδόν άντικείμενα όχι δέβαια γιά τό φιλόσοφο ή τόν ήθικολόγο αλλά γιά τούς κυρίους τους. Γιά τό φιλόσοφο τό βλέμμα του σκλάβου και ό λόγος του θά μαρτυρούν πάντα τήν άφθαρτη ανθρωπινότητά του. Άλλά γιά τήν πρακτική του κυρίου αυτές όι άπόψεις δέν έχουν κανένα ενδιαφέρον: 'Ο σκλάβος ύπόκειται στή δική του θέληση μέχρι τά όρια πού έχουν χαράξει οί νόμοι τής φύσης του οί όποιοι επιτρέπουν νά τόν μεταχειρίζεται σάν εργαλείο ή νά τόν συντριβεί σάν ζωο. 'Η άποψη μας είναι κοινωνιολογική και ιστορική: 'Ετούτη ή κοινωνία του σύγχρονου καπιταλισμού, μέσα σέ μία κίνηση επιταχυνόμενης και άμετάκλητης άυτομεταμόρφωσης, δέν μπορεί, άκόμα και γιά μερικά χρόνια, νά μεταμορφώσει τά ύποκείμενά της σχεδόν σέ άντικείμενα, επί ποινη άμεσης κατάρρευσης. 'Ο καρκίνος πού τήν τρώγει είναι ότι ταυτόχρονα πρέπει νά προσπαθει συνέχεια νά πραγματοποιήσει αυτή τή μεταμόρφωση.

Είναι ούσιαστικό νά προσθέσουμε ότι ό καπιταλισμός δέν άποτυγχάνει μόνο στήν τάση του νά «όρθολογικοποιήσει» σύμφωνα μέ τήν όπτική του και τά συμφέροντά του όλόκληρη τήν κοινωνία. Είναι επίσης τό ίδιο άνίκανος νά «όρθολογικοποιήσει» τίς σχέσεις στό έσωτερικό τής κυρίαρχης τάξης. 'Η γραφειοκρατία θέλει νά παρουσιάζεται σάν ή ένοάρκωση τής όρθολογικότητας αλλά αυτή ή όρθολογικότητα δέν είναι παρά ένα φάντασμα. 'Εχουμε άπασχοληθεί ήδη μ' αυτό τό ζήτημα και δέ θά σταθούμε εδώ". 'Υπενθυμίζουμε άπλώς ότι ή γραφειοκρατία άναλαμβάνει ένα καθήκον άφ' έαυτου του άδύνατο, δηλαδή νά όργανώσει τή ζωή και τή δραστηριότητα τών ανθρώπων απέξω και άντίθετα μέ τά συμφέροντά τους: ότι γι' αυτό όχι μόνο στερείται τή συνδρομή τους -πού είναι ταυτόχρονα άναγκασμένη νά τή ζητάει- αλλά προκαλεί και τήν ένεργό αντίδρασή τους: ότι αυτή ή αντίθεση εκδηλώνεται τόσο σάν άρνηση νά συνεργαστούν στήν πράξη, όσο και σάν άρνηση νά πληροφοροούν τή γραφειοκρατία γιά ό,τι γίνεται: ότι, κατά συνέπεια, ή γραφειοκρατία περιορίζεται νά σχεδιάζει μία πραγματικότητα πού ύλικά τήν άγνοεί και ότι, αν τή γνωρίζει, δέν μπορεί νά τήν κρίνει έπαρκώς, γιατί ή όπτική της, οί μέθοδοί της, ή ίδια ή φύση τής σκέψης της είναι στενά περιορισμένες και τελικά παραποιημένες άπό τήν κατάστασή της ως έκμεταλλευτικού στρώματος άποχωρισμένου άπό τήν κοινωνία: ότι αυτή δέν μπορεί νά «σχεδιάσει» παρά στό παρελθόν, καθώς δέ βλέπει τό μέλλον παρά σάν τήν επανάληψη αυτού πού ύπήρξε σέ μεγεθυμένη κλίμακα και δέν μπορεί νά «κυριαρχήσει» πάνω του παρά προσπαθώντας νά τό ύποτάξει σ' αυτό πού ήδη ξέρει. Τό σύνολο αυτών τών άντιφάσεων μεταφέρεται και άναπαράγεται στό έσωτερικό του ίδιου του γραφειοκρατικού μηχανισμού. 'Η επέκταση τής γραφειοκρατίας τής επιβάλλει νά όργανώσει τήν «έργασία» της έφαρμόζοντας τίς δικές της μεθόδους και συνεπώς δη-

μιουργώντας στο έσωτερικό του γραφειοκρατικού μηχανισμού μία διαίρεση μεταξύ διευθυνόντων και εκτελεστών που έτσι κάνει να επανεμφανιστεί στους κόλπους αυτού του μηχανισμού ή αντίφαση που χαρακτηρίζει τις σχέσεις αυτού του μηχανισμού με την κοινωνία. Μακριά λοιπόν από τό να ένοποιείται ή έξουσία, ή γραφειοκρατία είναι βαθιά διαιρεμένη στο έσωτερικό της. Αυτή ή διαίρεση επιδεινώνεται από τό γεγονός ότι ό γραφειοκρατικός μηχανισμός είναι αναγκαστικά ιεραρχημένος, ότι ή τύχη των ατόμων εξαρτάται από την προαγωγή τους και ότι σε μία δυναμική κοινωνία δέν υπάρχει και δέν μπορεί να υπάρχει καμιά «όρθολογική» βάση που να μπορεί να κανονίζει τό πρόβλημα της προαγωγής των ατόμων και της θέσης τους μέσα στον ιεραρχικό μηχανισμό· ότι ή πάλη δλων εναντίον δλων στο έσωτερικό του μηχανισμού καταλήγει στο σχηματισμό κλικών, των όποιών ή δραστηριότητα άλλιώνει ούσιαστικά τή λειτουργία του μηχανισμού και καταστρέφει τις τελευταίες αξιώσεις για όρθολογικότητα· ότι ή πληροφόρηση στο έσωτερικό του μηχανισμού είναι αναγκαστικά κρυφή ή παραποιημένη· ότι ό μηχανισμός δέν μπορεί να λειτουργήσει παρά με κανόνες όρισμένους και αυστηρούς, περιοδικά διϊστάμενους από την πραγματικότητα και των όποιών ή αναθέωση σημαίνει μία φορά στις δυό μία κρίση.

Οί παράγοντες που καθορίζουν την άποτυχία του γραφειοκρατικού καπιταλισμού στην προσπάθειά του να όργανώσει ολοκληρωτικά την κοινωνία σύμφωνα με τά συμφέροντά του δέν είναι λοιπόν ούτε τυχαίοι ούτε έφήμεροι. Έμφανίστηκαν με την ίδια την ύπαρξη του καπιταλιστικού συστήματος και εκφράζουν τις διαρθρώσεις του τις πιο βαθιές: τόν άντιφατικό χαρακτήρα της θεμελιώδους καπιταλιστικής σχέσης, τή διαρκή του άμφισβήτηση από την πάλη των τάξεων, την άναπαραγωγή αυτών των συγκρούσεων στο ίδιο τό έσωτερικό του γραφειοκρατικού μηχανισμού και την έξωτερικότητά του σε σχέση με την πραγματικότητα που πρέπει να διευθύνει. Γι' αυτό δέν μπορούν να περιοριστούν από καμιά «μεταρρύθμιση» του συστήματος. Οί μεταρρυθμίσεις δέν αφήνουν μόνο άθικτη την άντιφατική διάρθρωση της κοινωνίας, αλλά επιδεινώνουν την έκφρασή της γιατί κάθε μεταρρύθμιση συνελάγεται μία γραφειοκρατία που τή διευθύνει. Ό ρεφορμισμός δέν είναι ούτοπικός, όπως πίστευαν άλλοτε οί μαρξιστές, έπειδή οί οίκονομικοί νόμοι έμποδίζουν και άλλιώνουν την κατανομή του κοινωνικού προϊόντος (αυτό είναι λάθος). Είναι ούτοπικός γιατί είναι πάντα και έξ όρισμού γραφειοκρατικός. Οί περιορισμένες τροποποιήσεις που θέλει να εισαγάγει όχι μόνο δέ θίγουν ποτέ τή θεμελιώδη καπιταλιστική σχέση, αλλά πρέπει και να διοικούνται από χωριστές ομάδες και από θεσμούς *ad hoc*, που αυτόματα αποχωρίζονται από τις μάζες και άντιτίθενται σ' αυτές. Ρεφορμιστής είναι ό ίδιος ό σύγχρονος καπιταλισμός. Κάθε «εργατικός» ρεφορμισμός δέν μπορεί

νά είναι παρά συνεργάτης του καπιταλισμού στην πραγματοποίηση των πιο βαθιών του τάσεων.

‘Αλλά, παρ’ όλο πού ο καπιταλισμός είναι άνικανος νά υπερνικήσει τή θεμελιώδη του αντίφαση, κατορθώνει νά «ὀργανώνει» ἐξωτερικά τήν κοινωνία γιά νά μπορεῖ αὐτή νά ἐξελίσσεται δίχως χτυπήματα, δίχως συγκρούσεις καί δίχως κρίσεις; Ὁ γραφειοκρατικός καί ὀλοκληρωτικός ἔλεγχος κατορθώνει νά ἐξασφαλίζει μιὰ συνεκτική λειτουργία τῆς κοινωνίας ἀπό τήν ἀποψη τῶν ἐκμεταλλευτῶν; Ἀρκεῖ νά παρατηρήσουμε τήν πραγματικότητα γύρω μας γιά νά ἴδουμε διό δέν τό κατορθώνει. Ἀπείρως πιο συνειδητή καί ἀπείρως πιο πλούσια στά μέσα ἀπ’ ὅ,τι ἦταν πρὶν ἀπό ἕναν αἰῶνα, ἡ καπιταλιστική πολιτική πάντα ἀποτυγχάνει στήν ἀντιμέτωπιση τῆς σύγχρονης κοινωνικῆς πραγματικότητας. Αὐτή ἡ ἀποτυχία μεταφράζεται διαρκῶς σέ μιὰ τεράστια σπατάλη πού χαρακτηρίζει τίς σύγχρονες κοινωνίες ἀπό τήν ἀποψη ἀκόμα καί τῶν κυρίαρχων τάσεων, στό γεγονός διό τά σχέδιά τους δέν πραγματοποιοῦνται ποτέ παρά, ἄς πούμε, κατά τό μισό, μέ τήν ἀνικανότητά τους νά κυριαρχοῦν πραγματικά στήν πορεία τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἀλλά μεταφράζεται ἐπίσης περιοδικά σέ κρίσεις τῆς κατεστημένης κοινωνίας πού ὁ καπιταλισμός δέν κατορθώνει καί δέν μπορεῖ νά κατορθώσει νά ἐξάλειψει. Μέ τόν ὄρο κρίσεις δέν ἐννοοῦμε μόνο τίς οικονομικές κρίσεις, ἀλλά αὐτές τίς φάσεις τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ὅπου ἕνα ὀποιοδήποτε γεγονός (οἰκονομικό, πολιτικό, κοινωνικό, διεθνές) προκαλεῖ μιὰ δξεία ἀνατροπή τῆς ἰσορροπίας στήν τρέχουσα λειτουργία τῆς κοινωνίας, καί δημιουργεῖ στοὺς ὑπάρχοντες θεσμούς καί μηχανισμούς πρόσκαιρη ἀνικανότητα νά ἐπαναφέρουν τήν ἰσορροπία. Κρίσεις μ’ αὐτή τήν ἔννοια, ὅποια κι ἂν εἶναι ἡ προέλευσή τους, εἶναι συναφεῖς μέ τή φύση τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος, ἐκφράζουν τήν ἀνορθολογικότητά του καί τή θεμελιώδη ἀσυναρτησία του. Ἐνα πράγμα εἶναι νά διαπιστώσουμε γιά παράδειγμα ὅτι ὁ καπιταλισμός μπορεῖ τοῦ λοιποῦ νά περιορίζει τίς διακυμάνσεις τῆς οικονομίας σέ στενά ὄρια, καί συνεπῶς αὐτές οἱ διακυμάνσεις νά χάνουν πολλή ἀπό τή σπουδαιότητα πού εἶχαν ἄλλοτε, καί ἄλλο, σέ ἀπειρη ἀπόσταση ἀπό τό πρῶτο, νά πιστεύουμε διό ὁ καπιταλισμός ἔχει γίνει ἱκανός νά ἐξασφαλίζει μιὰ συνεκτική κοινωνική ἀνάπτυξη ἀπό τή δική του ἀποψη, δίχως συγκρούσεις καί δίχως ἐκρήξεις. Οἱ διαστάσεις καί ἡ πολυπλοκότητα τῆς σημερινῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ἀλλά πρό παντός οἱ διαρκεῖς μεταμορφώσεις τῆς, κάνουν ὥστε μιὰ συνεκτική λειτουργία τῆς κοινωνίας νά μήν μπορεῖ νά ἐξασφαλιστεῖ οὔτε ἀπό «φυσικούς νόμους» οὔτε ἀπό τίς αὐτόματες ἀντιδράσεις τῶν ἀνθρώπων. Αὐτή ἡ συνεκτική λειτουργία –πού δέ δημιουργοῦσε πρόβλημα στήν πορεία τῶν προηγούμενων φάσεων τῆς ἱστορίας– γίνεται ἕνα ἔργο πού πρέπει νά ἐξασφαλιστεῖ ἀπό θεσμούς καί ὀργανισμότητες *ad hoc*. Ἡ συνεχῆς ἀνατροπή τῆς τεχνικῆς καί τῶν οικονομι-

κών και κοινωνικών σχέσεων, ή συσχέτιση τομέων δραστηριότητας μέχρι τότε άπομακρυσμένων, ή αυξανόμενη άλληλεξάρτηση των λαών, των βιομηχανιών, των γεγονότων κάνουν να παρουσιάζονται συνεχώς νέα προβλήματα στα όποια δέν έχουν πιά άξια οί λύσεις πού εφαρμόστηκαν στό παρελθόν. Ή διευθύνουσα τάξη καλείται τότε άντικειμενικά νά δώσει μιά συνεκτική κοινωνική άπάντηση σ' αυτά τά προβλήματα. Λοιπόν, γιά λόγους πού άναφέραμε κιόλας και πού έξαρτώνται συγχρόνως άπό τή ταξική διάθρωση τής κοινωνίας και άπό τή δική τής άλλοτρίωση ως έκμεταλλευτικής τάξης, δέν ύπάρχει καμιά έγγυηση ότι αυτή θά είναι σέ θέση νά τό κάνει. Είναι άνίκανη σά νά πούμε μιά φορά στίς δυό. Έτσι γίνεται κάθε φορά πού ξεσπάει μιά οικονομική, πολιτική, διεθνής ή άλλη κρίση μέ τήν άκριβή έννοια του όρου. Κάθε ιδιαίτερη κρίση μπορεί λοιπόν νά φαίνεται σάν ένα «τυχαίο γεγονός», αλλά σέ ένα τέτοιο σύστημα ή ύπαρξη τυχαίων γεγονότων και ή περιοδική επανάληψή τους (άν και όχι «κανονική») είναι άπολύτως αναπόφευκτες. Είτε πρόκειται γιά μιά κάμψη πού παρτείνεται περισσότερο άπό τό συνηθισμένο, είτε γιά τόν πόλεμο τής Άλγερίας, είτε οί μαύροι δέν άνέχονται πλέον τή φυλετική διάκριση στήν όποία ό άμερικάνικος καπιταλισμός είναι άνίκανος νά δώσει ένα τέλος, είτε οί βέλγοι άνθρακωρύχοι παύουν νά είναι προσοδοφόροι άπό τή μιά μέρα στήν άλλη, και κατά συνέπεια παίρνεται ή άπόφαση νά «καταργηθούν» καθαρά και άπλά άπό τόν οικονομικό χάρτη τό Μπορινάζ και οί έκατοντάδες χιλιάδες τών κατοίκων του -ή ή δελγική κυβέρνηση, γιά νά όρθολογικοποιήσει τά οικονομικά τής, δημιουργεί μέ τά ίδια τής τά χέρια μιά γενική άπεργία ενός έκατομμυρίου εργατών διαρκείας ενός μήνα-, είτε πρόκειται γιά τήν Άνατολική Γερμανία, τήν Πολωνία, ή τήν Ούγγαρία, τή στιγμή πού ή ένταση άνάμεσα στίς τάξεις βρίσκεται ήδη στό μάξιμουμ και όπου οί ρωγμές του οίκοδομήματος τής έξουσίας είναι όρατές σέ όλους, ή γραφειοκρατία δέν ξέρει νά κάνει τίποτε καλύτερο παρά νά βάζει φωτιά στό μαρούτι μέ προκλητικές πράξεις. Ένάντια σ' αυτά τά «τυχαία γεγονότα» τό καπιταλιστικό σύστημα όχι μόνο δέν προφυλάσσεται, αλλά αναπόδραστα τείνει νά τά παράγει μέ τή μιά ή τήν άλλη μορφή. Σ' αυτές τίς στιγμές ό βαθύς άνορθολογισμός του συστήματος έκρήγνυται, ή συνάφεια του κοινωνικού ίστού διαρρηγνυται και τό πρόβλημα τής συλλογικής όργάνωσης τής κοινωνίας τίθεται άντικειμενικά. Άν ταυτόχρονα τίθεται και μέ σαφήνεια στή συνείδηση τών εργαζόμενων μαζών, ή συνειδητή τους έπέμβαση μπορεί νά μεταβάλλει αυτό τό «τυχαίο γεγονός» σέ κοινωνική επανάσταση. Καί τέλος πάντων έτσι, μ' αυτόν τόν τρόπο, γεννιούνται οί επαναστάσεις στήν ίστορία, τόσο του καπιταλισμού όσο και τών προηγούμενων καθεστώτων, και καθόλου τή στιγμή πού μιά κατά φαντασία «δυναμική τών άντικειμενικών άντιφάσεων» φτάνει στόν παρξυσμό τής.

VII. ΤΟ ΣΗΜΕΡΙΝΟ ΣΤΑΔΙΟ ΤΗΣ ΤΑΞΙΚΗΣ ΠΑΛΗΣ ΚΑΙ Η ΩΡΙΜΑΝΣΗ ΤΩΝ ΣΥΝΘΗΚΩΝ ΤΟΥ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΥ

Ο καπιταλισμός, και ο ιδιωτικός και ο γραφειοκρατικός, θά συνεχίσει λοιπόν νά παράγει αναπόδραστα κρίσεις, έστω κι αν δέν πρόκειται πιά γιά οικονομικές ύφέσεις κι αν κανείς δέν μπορεί νά όρίσει τήν περιοδικότητά τους. Δέν έχουμε παρά νά παρατηρήσουμε τή θαλωδή ζούγκλα μέσα στήν όποία άγωνίζονται οι διευθύνοντες αυτή τήν κοινωνία, οι Ντέ Γκόλ, Κένεντυ, Χρουτσώφ ή Μακμίλλαν, τήν άδυναμία τους και τήν ήλιθιότητα στήν όποία είναι καταδικασμένοι όταν παρουσιάζεται ένα βαρύ πρόβλημα. Δέν έχουμε παρά νά θυμηθούμε τις κρίσεις, τις άναταραχές, τις έντάσεις, τις καταστροφές μέ τις όποιες είναι γεμάτα τά τελευταία δεκαπέντε χρόνια όσο σέ καμιά άλλη ιστορική περίοδο, γιά νά πειστούμε ότι τό οικοδόμημα τής έκμεταλλευτικής κοινωνίας είναι τόσο εϋθραυστο, τόσο έτοιμόρροπο όσο δέν ήταν ποτέ.

Άλλά αυτή ή διαπίστωση δέν άρχει μόνη της γιά νά θεμελιώσουμε μία επαναστατική προοπτική. Έδώ και τέσσερα χρόνια στή Γαλλία θά μπορούσαμε σέ πολλές περιπτώσεις νά πούμε ότι ή έξουσία ήταν στό δρόμο. Άλλά στό δρόμο δέν ύπήρχε κανείς γιά νά τήν πάρει. Τό 1945 ό γερμανικός καπιταλισμός υπέστη άπόλυτη κατάρρευση. Λίγα χρόνια άργότερα έγινε ό πιό «άνθηρός» άπό τους δυτικούς καπιταλισμούς. Μία κρίση τής κοινωνίας είναι άπό τήν ίδια τήν ούσια μία σύντομη μεταβατική περίοδος. Άν, κατά τή φάση τής έξάρθρωσης τής κατεστημένης όργάνωσης, οι μάζες δέν επέμβουν, αν δέ βρουν στόν ίδιο τους τόν έαυτό τήν άναγκαία δύναμη και συνείδηση γιά νά εγκαθιδρύσουν μία νέα κοινωνική όργάνωση, τά παλιά κυρίαρχα στρώματα (ή άλλοι σχηματισμοί) θά τήν επανακτήσουν και θά επιβάλουν τόν προσανατολισμό τους. Η κοινωνία δέν μπορεί νά άνεχτεί τό κενό. Γιά νά μπορέσει ή ζωή νά συνεχίσει, πρέπει νά επιβληθεί μία όποιαδήποτε «τάξη». Στήν άπουσία μιάς δράσης τών μαζών πού θά άνοιγε μία επαναστατική διεξοδος, ή ζωή θά επαναληφθεί πάνω στά παλιά πρότυπα περισσότερο ή λιγότερο βελτιωμένα, κατά τις περιστάσεις και τις άνάγκες τών εκμεταλλευτών. Η έξέλιξη τής Πολωνίας μετά τό 1956 μάς προσφέρει μία άκόμα είκόνα⁹⁹.

Αυτό εκφραζε ό Λένιν όταν έλεγε: Μία επανάσταση γίνεται όταν οι πάνω δέν μπορούν πιά και οι κάτω δέ θέλουν πιά. Άλλά ή πείρα τών επαναστάσεων και τών κινημάτων πού ήττήθηκαν τά τελευταία σαράντα χρόνια δείχνει ότι προκειμένου γιά τή σοσιαλιστική επανάσταση αυτοί οι όροι δέν είναι έπαρκεις. Πρέπει νά προσθέσουμε: όταν οι κάτω δέ θέλουν πιά και ξέρουν έπίσης περισσότερο ή λιγότερο εκείνο πού θέλουν. Όπως έχουν δείξει άπειρα παραδείγματα και, δλους πρόσφατα άκόμα, οι βελγικές άπεργίες, δέν άρκει τό σύστημα τής εκμε-

τάλλευσης νά θρῖσκεται σέ κρίση καί ὁ πληθυσμός νά ἀναμιγνύεται χρειάζεται μιὰ ἐπέμβαση τῶν μαζῶν *συνειδητή* καί ἡ ἱκανότητά τους νά προσδιορίσουν σοσιαλιστικούς στόχους καί νά προσανατολιστοῦν πρὸς τήν πραγματοποίησή τους μέσα σέ μιὰ κατάσταση ἀπέιρους πολὺπλοκη. Μιλώντας γιά συνείδηση σ' αὐτό τό κείμενο δέν ἐννοοῦμε μιὰ θεωρητική συνείδηση, ἕνα σύστημα καθαρῶν καί ἀκριβῶν ἰδεῶν πού ὑπάρχει πρὶν ἀπὸ τήν πρακτική. Ἡ συνείδηση τῶν ἐργαζόμενων μαζῶν ἀναπτύσσεται ἀπὸ τή δρᾶση καί μέσα στή δρᾶση, καί μιὰ ἐπανάσταση εἶναι ἀκριβῶς μιὰ φάση πυρηνικῆς μεταλλαγῆς τῆς ἱστορίας. Ἀλλά αὐτή ἡ κατ' ἐξοχὴν *πρακτική* συνείδηση τῶν ἐπαναστατικῶν μαζῶν δέν ἀναφύεται ἀπὸ τό μηδέν. Μὲ κάποιον τρόπο οἱ προκαταρκτικοὶ ὄροι τῆς πρέπει νά ἔχουν τεθεῖ κατὰ τή διάρκεια τῆς προηγούμενης περιόδου. Τό πρόβλημα στὸ ὁποῖο πρέπει νά ἀπαντήσουμε εἶναι: οἱ ὄροι μιᾶς σοσιαλιστικῆς συνείδησης τοῦ προλεταριάτου ἐξακολουθοῦν νά ὑπάρχουν κάτω ἀπὸ τό σύγχρονο καπιταλισμὸ^(α);

Γιὰ νά ἀπαντήσουμε σ' αὐτό τό ζήτημα δέν ὑπάρχει παρά ἕνα μόνο μέσο: νά ἐξετάσουμε τὴ συμπεριφορὰ καί τὴ δρᾶση τῶν ἐργαζόμενων στὶς χώρες τοῦ σύγχρονου καπιταλισμοῦ, νά ἀναλύσουμε τό σημερινὸ στάδιο τῆς ταξικῆς πάλης. Ἐκεῖνο πού μιὰ τέτοια ἀνάλυση κάνει ἀμέσως φανερό εἶναι ἡ ἀκραία ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴ συμπεριφορὰ τοῦ προλεταριάτου *μέσα στὴν παραγωγή* καί στὴ στάση του *ἔξω ἀπὸ τὴν παραγωγή*, ἀπέναντι στὴν πολιτική καί τὴν κοινωνία γενικά.

Ἔστω μιὰ χώρα ὅπως ἡ Ἀγγλία. Ὅπως τό ἔχουμε ἤδη πει πῶς πάνω ἡ «πλήρης ἀπασχόληση» ἔχει πραγματοποιηθεῖ σ' αὐτὴ ὕστερα ἀπὸ τὸν πόλεμο. Οἱ πραγματικοὶ ἐργατικοὶ μισθοὶ αὐξάνονται κατὰ μέσο ὄρο κατὰ 2-2,5% τὸ χρόνο. Οἱ κοινωνικὲς ἀσφαλίσεις εἶναι πολὺ πῶς πλήρεις ἀπὸ 8,τι στὴ Γαλλία. Περισσότερο ἀπὸ τέσσερα ἑκατομμύρια σπίτια ἔχουν οἰκοδομηθεῖ σέ 15 χρόνια. Ἐν τούτοις, πρὸς ἀπελπισίαν τῶν ἀγγλων καπιταλιστῶν καί τὴν πῶς μεγάλη ἐκπληξη τῶν βιομηχανικῶν κοινωνιολόγων καί ψυχολόγων, οἱ ἐργατικοὶ ἀγῶνες δέν ἔχουν καθόλου χάσει τὴν ἐντασή τους καί τό βάθος τους. Ἀντίθετα! Θά δημοσιεύσουμε προσεχῶς μιὰ ἰδιαίτερη μελέτη πάνω σ' αὐτό τό θέμα. Γιὰ τὴν ὥρα, θά συνοψίσουμε τὰ πῶς ἐνδιαφέροντα χαρακτηριστικὰ αὐτῶν τῶν ἀγῶνων καί τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἀγγλικοῦ προλεταριάτου:

Ὁργάνωση τῶν ἀγῶνων καί τῶν ἐργατῶν: Ὑπάρχουν οἱ ἐπίσημες ἀπεργίες, δηλαδή αὐτές πού ἐξαπολύονται μὲ ἀπόφαση ἢ μὲ τὴ συμφωνία τῆς συνδικαλιστικῆς διεύθυνσης. Ἀκόμα καί σ' αὐτές τίς ἀπεργίες, ἡ πρωτοβουλία ἀνήκει στὴ μεγάλη πλειοψηφία τῶν περιπτώσεων

(α) Τὰ προβλήματα στὰ ὁποῖα εἶναι ἀφιερωμένη ἡ συνέχεια αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου τὰ ἔχω θίξει καί πάλι στὸ «Τὸ ζήτημα τῆς ἱστορίας τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος», *Ἡ πείρα τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος*, τόμ. 1, ἰδίως οἱ σελ. 51 καί ἔπ.

στους εργατές και στους αντιπροσώπους τους του εργοστασίου, που αποφασίζουν την απεργία και επιτυγχάνουν τη συγκατάθεση των συνδικάτων. Οί απεργίες πού πραγματικά αποφασίζονται από τη συνδικαλιστική διεύθυνση δέν άφορούν παρά τίς μεγάλες μάχες στίς όποιες παίρνει μέρος ένα όλόκληρο έπάγγελμα -άρκετá σπάνιες άλλωστε. Άλλά όλόένα και πιό συχνά παρατηρούμε απεργίες «άνεπίσημες» οί όποιες δέν έχουν πάρει τή συναίνεση τής συνδικαλιστικής διεύθυνσης ή έχουν γίνει παρά τή ρητή αντίθεσή της. Αύτες-δέν είναι γι' αυτό άνοργάνωτες, έντελώς αντίθετα. Ένα μεγάλο ρόλο στήν δργάνωση τους όπως άλλωστε και σ' όλη τήν εργατική ζωή μέσα στήν έπιχειρήση έπαιξαν οί εργοστασιακοί αντιπρόσωποι, οί *shop-stewards*, πού δέν είναι καθόλου όπως στή Γαλλία ή άλλου όργανα τής συνδικαλιστικής γραφειοκρατίας ή πράκτορες της άλλα εύθεντικοί αντιπρόσωποι τών εργατών, έκλεγμένοι και άνακλητοί. Μέλη του συνδικάτου όπως όλος ό κόσμος στήν Άγγλία, οί *shop-stewards* δέ δέχονται γι' αυτό και τίς ντιρεκτίβες τους, και πολύ συχνά αντιτίθενται σ' αυτές δίχως ποτέ τό συνδικάτο νά τολμήσει νά έπαβάλει κυρώσεις. Δέν ύπάρχει παράδειγμα πού ένα συνδικάτο νά έχει άρνηθεί νά παραχωρήσει σέ ένα *shop-steward* έκλεγμένο από τούς εργατές τά «διαπιστευτήρια» (*credentials*) πού έγγυώνται τή θέση του άπέναντι στο άφεντικό. Οί *shop-stewards* είναι όργανωτικά αυτόνομοι σέ σχέση μέ τό συνδικάτο (κι αυτό γιατί στήν Άγγλία δέν ύπάρχουν παρά έπαγγελματικά και όχι βιομηχανικά συνδικάτα, και οί εργατές ένός εργοστασίου μπορούν εύκολα νά άνήκουν σέ τριάντα διαφορετικά συνδικάτα. Αύτή ή ειδική κατάσταση έννοει δίχως άμφιβολία τήν άνεξαρτησία τών *shop-stewards* άπέναντι τών συνδικάτων). Ύπάρχει μία κανονική συγκέντρωση τών *shop-stewards* κάθε εργοστασίου (γενικά κάθε έβδομάδα) τών όποιών ή έπιτροπή έχει τή δική της δραστηριότητα και τούς δικούς της χρηματικούς πόρους (πού προέρχονται από συνεισφορές τών εργατών, από λαχεία κτλ.). Ύπάρχουν έπίσης έπιτροπές τών *shop-stewards* όλων τών έπιχειρήσεων μιās περιοχής και έπιτροπές σέ ένθνηκή κλίμακα ανά βιομηχανία. Έξ άλλου οί «άνεπίσημες» απεργίες όπως έπίσης σχεδόν και όλες οί «έπίσημες» πού περιορίζονται σέ μία έπιχειρήση αποφασίζονται πάντα από τίς γενικές συνελεύσεις τών εργατών τούς όποιους άφορούν και ποτέ δέ λήγουν άν δέν τό αποφασίσει μέ τήν ψήφο της μία γενική συγκέντρωση τών απεργών.

Διεκδικήσεις: Μπορούμε νά αποδείξουμε μέ τή στατιστική ότι οί οικονομικές διεκδικήσεις μέ τή στενή έννοια άποτελούν αίτίες απεργιών σέ μία άναλογία πού έλαττώνεται. Οί διεκδικήσεις πού όλο και πιό συχνά προκαλούν τίς απεργίες άφορούν τίς συνθήκες τής παραγωγής μέ τήν πιό γενική έννοια (περίοδοι άνάπαυσης, χρονομέτρηση και ρυθμοί, συνέπειες από άλλαγές μηχανών ή μεθόδων παραγωγής κτλ.) και τούς όρους τής πρόόληψης και τής απόλυσης. Πολύ συχνά

έπίσης οι απεργίες κηρύσσονται από άλληλεγγύη σέ άλλους εργατές πού απεργούν⁴¹.

Μαχητικότητα και άλληλεγγύη τῶν εργατῶν: Στήν οὐσία δέν ὑπάρχει ποτέ απεργία δίχως νά προκαλέσει απεργία. Συχνά, όταν μιά κατηγορία εργατῶν ἐνός ἐργοστασίου απεργεῖ, ἄλλες κατηγορίες ἤ ἀκόμα καί τό σύνολο κατεβαίνουν σέ απεργία γιά νά τούς ὑποστηρίξουν. Τά προϊόντα πού θγαίνουν ἀπό ἓνα ἐργοστάσιο τοῦ ὁποίου οἱ εργατές απεργοῦν, ἤ οἱ πρῶτες ὕλες καί ὁ,τι ἄλλο προορίζεται γι' αὐτό, χαρακτηρίζονται «μαῦρα», πράγμα πού ἰσοδυναμεῖ μέ μιά ἐντολή γιά τούς ἐργάτες ἄλλων ἐργοστασίων ἤ τῶν μεταφορῶν νά τά μπουκοτάρουν. Ὑπάρχουν πάντα σημαντικοί ἔρανοι ἄλληλεγγύης μεταξύ τῶν εργατῶν τῶν ἄλλων ἐργοστασίων τῆς περιοχῆς.

Γενική ἀτμόσφαιρα: Εἶναι ἀδύνατο νά συνοψίσουμε σχηματικά τό κλίμα πού θγαίνει ἀπό λεπτομερειακές περιγραφές ἤ ἀναφορές ἀγγλων συντρόφων σχετικά μέ τήν πάλη ἤ ἀπλῶς τῆ ζωῆ μέσα στά ἐργοστάσια. Μιά πλήρης ἄλληλεγγύη ἀνάμεσα στους εργατές ἐκδηλώνεται συνεχῶς. Μιά σχεδόν διαρκῆς ἀμφισβήτηση τῆς ἐξουσίας τῆς διεύθυνσης καί τῶν ἀρχιεργατῶν ἐμφανίζεται, μέ ἀφορμή χίλια γεγονότα τῆς καθημερινῆς ζωῆς τῆς ἐπιχείρησης.

Αὐτά τά χαρακτηριστικά, πού ἰσχύουν γενικά γιά ὅλη τήν ἀγγλική βιομηχανία, ἐμφανίζονται μέ ἐξαιρετική καθαρότητα σέ ὀρισμένους πολύ σηµαντικούς βιομηχανικούς τοµεῖς ἀλλά καί πολύ διαφορετικούς (ὄρυχια, αὐτοκίνητα καί μηχανική βιομηχανία, ναυπηγεία, ἐκφορτωτές, εργατές μεταφορῶν κτλ.). Δέ λέµε ὅτι ἡ κατάσταση ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη εἶναι ἡ ἴδια σέ ὅλα τά ἀγγλικά ἐργοστάσια καί κάθε στιγμή, ἀλλά τά χαρακτηριστικά ὅπως συνοψίζονται πιό πάνω καθορίζουν τήν τυπική τάση τῶν πιό ἐξελιγμένων μορφῶν τῆς ταξικῆς πάλης σέ μιά σύγχρονη καπιταλιστική χώρα. Κι αὐτό τό συμπέρασμα ἐνισχύεται καί ἀπό ὁ,τι γίνεται στίς Ἑνωμένες Πολιτείες⁴². Αὐτή ἡ κατάσταση δέν ἐμποδίζει ἐντούτοις τό ἀγγλικό προλεταριάτο, ὅπως καί τό σκανδιναβικό ἤ, ἀκόμα περισσότερο, τό ἀμερικάνικο νά εἶναι ἐντελῶς ἀδρανῆ στό πεδίο τῆς πολιτικῆς. Θά µποροῦσε κανεῖς νά ὑποστηρίξει ὅτι οἱ ἄγγλοι εργατές ὅπως καί οἱ σουηδοί, δανοί ἤ νορβηγοί, στηρίζοντας τό ἐργατικό ἤ τό σοσιαλδημοκρατικό κόμμα, ἐκφράζουν μ' αὐτό τούς πολιτικούς τους πόθους πού συμπέτουν μέ τήν πολιτική αὐτῶν τῶν κοµμάτων, δηλαδή ὅτι εἶναι βασικά ρεφορμιστές. Ὅμως αὐτή εἶναι μιά ἐπιπόλαιη ἰδέα. Δέν µποροῦµε νά θεωρήσοµε σάν δύο µεμονωµένα καί δίχως σχέση μεταξύ τους γεγονότα ὅτι αὐτοί οἱ ἴδιοι οἱ ἄγγλοι εργατές, τόσο σφιχτά συνασπισµένοι ἀπέναντι στόν ἐργοδότη καί τόσο δραστήριοι σάν κοινωνική ὁµάδα μέσα στήν ἐπιχείρηση, ἔχουν σάν µόνη τους πολιτική δραστηριότητα νά ψηφίζουν τό Ἐργατικό Κόμμα στίς γενικές ἐκλογές, μιά φορά κάθε πέντε χρόνια. Ὅταν ξέροµε τί εἶναι σήµερα τό Ἐργατικό Κόμμα, ὅτι εἶναι

αδύνατο νά βροῦμε στό πρόγραμμα του (θεωρητικό ἢ πραγματικό) ριζικές διαφορές ἀπό τό συντηρητικό κόμμα καί ὅτι σέ ὅλα τά οὐσιώδη ζητήματα πού ἔχουν τεθεῖ ἀπό δέκα χρόνια, ἔχει ἐνεργήσει ἀκριβῶς ὅπως αὐτό· ὅταν ξέρομε ὅτι στή Σουηδία καί στή Νορβηγία τά ρεφορμιστικά κόμματα εἶναι στήν κυβέρνηση ἀπό δεκαἕξι χρόνια καί περισσότερο καί ὅτι, ἂν τά συντηρητικά ἢ φιλελεύθερα κόμματα ξανάπαιρναν τήν κυβέρνηση, δέ θά μπορούσαν οὔτε θά ἤθελαν νά ἀλλάξουν τίποτε ἀπό τίς «μεταρρυθμίσεις» πού πραγματοποιήθηκαν, εἴμαστε ἀναγκασμένοι νά δώσουμε μιᾶ ἄλλη σημασία σ' αὐτή τήν ἐκλογική ὑποστήριξη. Αὐτοί εἶναι ψήφοι τοῦ μικρότερου κακοῦ, τῶν ὁποίων ἡ ἔννοια ἀποσαφηνίζεται ἀπό τήν πλήρη ἀδιαφορία πού ἐκδηλώνει ὁ πληθυσμός γενικά καί ἡ ἐργατική τάξη ἰδιαίτερα ἀπέναντι στά πολιτικά κόμματα καί τή «δραστηριότητά» τους, ἀκόμα καί κατά τήν ἐκλογική περίοδο. Οἱ ἄνθρωποι μπαίνουν ἀκόμα στόν κόπο νά πάνε νά ρίξουν τό φάκελό τους στήν κάλπη, ἀλλά λιγότερο γιά νά βοηθήσουν τίς συγκεντρώσεις κι ἀκόμα λιγότερο γιά νά πάρουν μέρος σέ ἐκλογικές καμπάνιες. Ἄν τώρα πάρουμε ὑπόψη μας ὅτι δέν ὑπάρχει τίποτε τό βασικά ἀπαράδεκτο γιά τόν καπιταλισμό στό ἐργατικό πρόγραμμα ἢ στήν ἐξουσία τῶν σκανδιναβῶν σοσιαλιστῶν, ὅτι ὁ σύγχρονος ρεφορμισμός δέν εἶναι παρᾶ ἓνας ἄλλος τρόπος διεύθυνσης τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος καί τελικά διατήρησής του, ἡ σημασία τῆς πολιτικῆς στάσης τῶν ἐργατῶν στίς σύγχρονες χώρες ἀποσαφηνίζεται: τό προλεταριάτο δέν ἐκφράζεται πλέον σάν τάξη στό πολιτικό πεδίο, δέν ἐκδηλώνει πλέον τή θέληση νά μεταμορφώσει ἡ ἀκόμα νά προσανατολίσει τήν κοινωνία μέ μιᾶ δική του ἔννοια, δρᾷ τό πολύ πολύ σ' αὐτό τό ἔδαφος μᾶλλον σάν μιᾶ «ὀμάδα πίεσης».

Αὐτή τήν ἐξαφάνιση τῆς πολιτικῆς δραστηριότητος καί πῶς γενικά αὐτό πού ὀνομάζουμε ἰδιωτικοποίηση δέν τό βλέπουμε μόνο στήν ἐργατική τάξη. Εἶναι ἓνα γενικό φαινόμενο πού τό διαπιστώνουμε σέ ὅλες τίς κατηγορίες τοῦ πληθυσμοῦ καί ἐκφράζει τή βαθιά κρίση τῆς σύγχρονης κοινωνίας. Ἄκριβῶς ἀνάποδη πλευρά τῆς γραφειοκρατικοποίησης, ἐκδηλώνει τό ψυχορράγημα τῶν κοινωνικῶν καί πολιτικῶν θεσμῶν, οἱ ὁποιοί, ἀφοῦ εἶχαν ἀπορρίψει τόν πληθυσμό, ἀπορρίπτονται τώρα ἀπ' αὐτόν. Εἶναι τό σημάδι τῆς ἀδυναμίας τῶν ἀνθρώπων μπροστά στήν τεράστια κοινωνική μηχανή πού ἔχουν δημιουργήσει καί πού δέν κατορθώνουν πλέον οὔτε νά τήν καταλαβαίνουν οὔτε νά τήν ἐξουσιάζουν, ἡ ριζική καταδίκη αὐτῆς τῆς μηχανῆς. Ἐκφράζει τήν ἀποσύνθεση τῶν ἀξιών, τῶν κοινωνικῶν ἐννοιῶν καί τῶν κοινοτήτων. Ὅπως καί στήν παραγωγή, διαπιστώνουμε τήν ἀντίφαση ἀνάμεσα στήν ἀκραία συλλογικοποίηση τῆς ἐργασίας, τήν αὐξανόμενη ἀλληλεπίδραση τῶν παραγωγικῶν δραστηριοτήτων τῶν ἐργαζομένων ἀπό τό ἓνα μέρος, καί ἀπό τό ἄλλο στήν ὀργάνωση τῆς ἐργασίας ἀπό τή γραφειοκρατία, πού μεταχειρίζεται κάθε ἐργάτη σάν μιᾶ μονάδα ξε-

χωριστή από τους άλλους: τό ίδιο στην κλίμακα τής κοινωνίας, βλέπουμε σήμερα νά προωθείται μέχρι τά άκρα ή αντίφαση ανάμεσα στην ολοκληρωτική κοινωνικοποίηση των ατόμων, τήν πλήρη έξάρτησή τους από τήν εθνική καί παγκόσμια κοινωνία, καί στην έξατομίκευση τής ζωής, στην αδυναμία νά συγκεντρώσουν τά άτομα πέρα από τό στενό κύκλο τής οίκογένειας –πού κι αυτή ή ίδια αποδιαρθρώνεται έξ άλλου δλο καί περισσότερο. Ή διαφορά –καί είναι τεράστια– είναι ότι στην παραγωγή οί εργαζόμενοι προσπαθοῦν διαρκώς νά βροῦνε μιά θετική διέξοδο σ' αυτή τήν αντίφαση, πολεμώντας συγχρόνως τή γραφειοκρατική οργάνωση τής εργασίας καί τήν άτομικοποίηση πού τους επιβάλλει, συγκροτοῦν άτυπες ομάδες στην εργασία καί στην πάλη^α.

Όσο παρασώμενη, γεμάτη συγκρούσεις, σέ διαρκή κίνδυνο, καταστρεφόμενη καί άνανενώμενη καί άν είναι, ή κοινότητα των εργαζομένων ενός εργοστασίου ή μιᾶς επιχείρησης ὑπάρχει πάντα σάν τάση καί κάνει φανερό ότι ο καπιταλισμός δέν κατορθώνει νά καταστρέψει ούτε τήν ταξική δραστηριότητα τής τάξης ούτε τή θετική κοινωνικοποίηση των εργαζομένων στό πεδίο τής παραγωγής. Αυτές συνεχώς προκαλοῦνται άπ' τήν ίδια τή διάρθρωση τοῦ καπιταλισμοῦ, πού ξαναγκάζει τόν εργάτη νά αντίταχτει στην οργάνωση πού τοῦ επιβάλλουν στην εργασία, γιά νά ὑπερασπίσει τόν εαυτό του καί συγχρόνως γιά νά κατορθώσει νά παραγάγει. Αυτή ή πάλη τροφοδοτει διαρκώς τήν κοινωνικοποίηση των εργαζομένων πού, μέ τη σειρά της, τήν ενισχύει, καί δλες οί προσπάθειες τοῦ καπιταλισμοῦ (σεραρχικοποίηση, επιλογή τοῦ προσωπικοῦ, άδικαιολόγητες διακρίσεις, περιοδικές αναδιαμορφώσεις των συνεργείων κτλ.) δέν κατορθώνουν καί δέ θά κατορθώσουν ποτέ νά άποκόψουν ούτε τή μιά ούτε τήν άλλη. Άντίθετα ο έκσυχρονισμός τοῦ καπιταλισμοῦ δίνει στην πάλη μέσα στην παραγωγή μιά αυξανόμενη ένταση καί ένα περιεχόμενο πιο βαθύ. Πρώτα ή εξέλιξη τής τεχνικής καί ή οργάνωση τής παραγωγής θέτουν μ' έναν τρόπο πάντα πιο δξύ τό πρόβλημα τής πραγματικής συμμετοχῆς των ανθρώπων στην εργασία τους. Κατόπιν, στό μέτρο πού τά άλλα προβλήματα πού άπασχολούσαν προηγούμενα τήν εργατική τάξη χάνουν τή ζωτική τους δξύτητα, πού ο εκδυσιασμός τής πείνας καί τής άνεργίας γίνεται αδύνατος, τό ζήτημα τής τύχης του μέσα στην παραγωγή γίνεται γιά τόν εργαζόμενο τό ζωτικό ζήτημα. Μπορει νά δεχτει κανείς οποιαδήποτε εργασία καί οποιοδήποτε καθεστώς, όταν πεινάει καί χιλιάδες άνεργοι περιμένουν στην πόρτα τοῦ εργοστασίου. Σήμερα όμως δέν είναι πιά έτσι. Ή πάλη των εργατών παύει τότε, όπως τό είδαμε στό παράδειγμα τής Άγγλίας, νά είναι μιά πάλη στενά οικονομική καί στρέφεται πλέον ενάντια στην ὑποδούλωση καί τήν άλλοτριωση τοῦ εργάτη σάν παραγωγού, ενάντια στην ὑποδούλωση του στη διεύθυνση τής επιχείρησης καί τήν έξάρτησή του από τίς διακυ-

μάνσεις στην αγορά εργασίας. Όποια κι αν είναι ή «σαφής συνείδηση» των άγγλων εργατών, ή πραγματική συμπεριφορά τους –τόσο στην καθημερινή ζωή του εργοστασίου, όσο και κατά τις «άνεπισπες» άπεργίες– θέτει σιωπηρά τό ζήτημα: ποιός είναι ό κύριος στην έπιχειρήση; συνεπώς έστω και μέ μία μορφή έμβρυώδη και άποοπασματική, τό πρόβλημα τής διεύθυνσης τής παραγωγής. Ή συλλογικότητα τών εργατών φαίνεται έτσι νά δρά μέσα στην ένότητα και τή συνάφεια και κάνει νά προβάλλει άπό μέσα τής, μαζί μέ τούς shop-stewards, μία μορφή οργάνωσης πού ένσαρκώνει τήν προλεταριακή δημοκρατία και άποτελεσματικότητα.

Άλλά τίποτε τό ίσοδύναμο δέν ύπάρχει στό πεδίο τής κοινωνίας. Ή κρίση του καπιταλισμού έχει φτάσει στό στάδιο πού γίνεται κρίση τής κοινωνικοποίησης και έπηρεάζει τό προλεταριάτο καθώς και τά άλλα στρώματα. Ό όποιοιδήποτε τρόποι τής συλλογικής δραστηριότητας καταρρέουν, χάνουν τό περιεχόμενό τους, άπ' αυτούς δέν ύφίστανται πιά παρά οι γραφειοκρατικοποιημένοι σκελετοί. Αυτό δέν είναι άληθινό μόνο για τίς πολιτικές δραστηριότητες ή για άλλες πού επιδιώκουν έναν άκριβή σκοπό: είναι επίσης και για τίς άφιλοκερδείς δραστηριότητες. Ή γιορτή για παράδειγμα, πανάρχαιο δημίουργημα τής ανθρωπότητας, τείνει νά εξαφανιστεί στις σύγχρονες κοινωνίες ως κοινωνικό φαινόμενο. Δέν εμφανίζεται πιά παρά σάν ένα θέαμα, τυπική συγκέντρωση άτόμων πού δέν έπικοινωνούν πιά θετικά μεταξύ τους και δέ συνυπάρχουν παρά μέ σχέσεις παρατεθειμένες ή μία πλάι στην άλλη, άνώνυμες και παθητικές, άπέναντι σ' έναν πόλο πού είναι ό μόνος δραστήριος και ή λειτουργία του είναι νά κάνει νά ύπάρχει ή γιορτή για όλους του παρισταμένους. Τό θέαμα, παράσταση ενός άτόμου ή μιάς ομάδας ειδικών μπροστά στό άπρόσωπο και πρόσκαιρο κοινό, γίνεται έτσι τό πρότυπο τής σύγχρονης κοινωνικοποίησης, μέσα στην οποία καθέννας είναι παθητικός σέ σχέση μέ τήν κοινότητα και δέ βλέπει πιά τόν άλλο σάν πιθανό ύποκείμενο άνταλλαγής, έπικοινωνίας και συνεργασίας αλλά σάν σώμα άδρανές περιορισμένο στις δικές του κινήσεις. Και δέν είναι καθόλου τυχαία ή έκπληξη πού δοκίμασαν οι παρατηρητές τών άπεργιών τής Βαλτωνίας τό Γενάρη του 1961, στη θέα μιάς πραγματικής γιορτής πού παρουσίαζε ή χώρα και ή συμπεριφορά τών ανθρώπων, παρ' όλο πού ήταν ριγμένοι σέ μία σκληρή πάλη και στην άνάγκη: Όι τεράστιες ύλικές δυσκολίες ξεπεράστηκαν άπό τήν άνάσταση μιάς άληθινής κοινωνίας, μιάς άληθινής κοινότητας, άπό τό γεγονός ότι ό καθέννας ύπήρχε θετικά μέ τούς άλλους και για τούς άλλους. Μόνον μέσα στις έκρήξεις τής πάλης τών τάξεων μπορεί του λοιπού νά ξαναζει εκείνο πού είναι όριστικά νεκρό στην ύπάρχουσα κοινωνία: ένα κοινό πάθος ανθρώπων, πού γίνεται πηγή δράσης και όχι παθητικότητας, μία στάση πού ρίχνει όχι στην νάκρωση και τήν άπομόνωση αλλά σέ μία κοινότητα πού δρά για νά μεταμορφώσει εκείνο πού είναι⁴.

Ἡ ἐξαφάνιση τῆς πολιτικῆς δραστηριότητας μεταξύ τῶν ἐργατῶν εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα καὶ συγχρόνως ὁ ὁρος τῆς ἐξέλιξης τοῦ καπιταλισμοῦ πού ἔχουμε περιγράψει. Τὸ ἐργατικὸ κίνημα, μεταμορφώνοντας τὸν καπιταλισμὸ, μεταμορφώθηκε κι αὐτὸ μὲ τὴ σειρά του ἀπ' αὐτόν, οἱ ἐργατικὲς ὀργανώσεις «ἐνωματώθηκαν» στὸ σύστημα τῶν θεσμῶν τῆς κατεστημένης κοινωνίας, ἐνὼ ταυτόχρονα, στὴν οὐσία τους ἀφομοιώθηκαν ἀπ' αὐτὴ. Οἱ στόχοι τους, οἱ τρόποι τῆς δράσης τους, οἱ μορφές ὀργάνωσης, οἱ σχέσεις τους μὲ τοὺς ἐργαζόμενους διαπλάθονται ὅλο καὶ περισσότερο πάνω στὰ καπιταλιστικὰ πρότυπα. Δέν μπορούμε ἐδῶ νὰ κάνουμε τὴν ἀνάλυση αὐτῆς τῆς ἱστορικῆς διαδικασίας⁴⁵. Θέλουμε ὅμως νὰ δείξουμε πῶς τὰ ἀποτελέσματά της ἐπιδρῶν σήμερα μὲ ἕναν τρόπο πού ὅλο ἀνανεώνεται στὴν ἀπόσυρση τῶν ἐργαζομένων ἀπὸ τὴν πολιτικὴ δραστηριότητα.

Ἡ γραφειοκρατικοποίηση τῶν ὀργανώσεων ἀπομακρύνει τοὺς ἐργάτες ἀπὸ τὴ συλλογικὴ δράση. Ἀρχίζει ὡς ἀποδοχὴ ἐκ μέρους τῶν ἐργατῶν ἐνὸς μόνιμου σώματος διευθυνόντων καὶ διαρκούς ἀνάθεσης ἐξουσιῶν σ' αὐτὸ τὸ σῶμα. Αὐτὸ καταλήγει στὴ σύσταση γραφειοκρατικῶν στρωμάτων μέσα στίς πολιτικὲς καὶ συνδικαλιστικὲς ὀργανώσεις, τὰ ὁποῖα διευθύνοντάς τες ὁπως μιά καπιταλιστικὴ διεύθυνση διευθύνει ἕνα ἐργοστάσιο ἢ τὸ κράτος, βρίσκονται γρήγορα μπροστά στὴν ἴδια ἀντίφαση: πῶς νὰ ἐπιτύχουν συγχρόνως τὴ συμμετοχὴ καὶ τὸν ἀποκλεισμὸ τῶν ἀνθρώπων. Ἀντίφαση ἀλυτή, πού καταλήγει ἐδῶ σὲ ἀποτελέσματα πολὺ πιὸ καταστροφικὰ παρά στὴν παραγωγὴ, γιὰτὶ γιὰ νὰ ζήσεις πρέπει νὰ φᾶς, ἀλλὰ δέν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἀσχοληθεῖς μὲ τὴν πολιτικὴ. Αὐτὸ εἶναι πού ἐξηγεῖ γιὰτὶ ἡ ἀπόσυρση τῶν ἐργατῶν ἀπὸ τὰ συνδικάτα εἶναι μικρότερη ἀπ' ὅ,τι ἀπὸ τὰ κόμματα. Τὰ συνδικάτα μποροῦν ἀκόμα νὰ ἐμφανίζονται σάν νὰ ἔχουν κάποια σχέση μὲ τὸ καθημερινὸ ψωμί.

Αὐτὸ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς γραφειοκρατικοποίησης τῶν μορφῶν ὀργάνωσης, τῶν τρόπων δράσης καὶ τῶν σχέσεων μὲ τοὺς ἐργαζόμενους. Ἀλλὰ τὸ ἐπακόλουθο τοῦ καθαρά ἰδεολογικοῦ ἐκφυλισμοῦ εἶναι ἐπίσης ἐνδιαφέρον. Δέν ὑπάρχει πιά ἐπαναστατικὴ ἰδεολογία ἢ ἀπλῶς ἐργατικὴ ὡς παρούσα ἰδεολογία στὴν κλίμακα τῆς κοινωνίας (κι ὄχι μόνο αὐτὴ πού καλλιιεργεῖται μέσα στίς σχέτες). Αὐτὸ πού προτείνουν οἱ «ἐργατικὲς» ὀργανώσεις (ἂν προτείνουν τίποτε ἄλλο ἔξω ἀπὸ ἐκλογικὲς καὶ κοινοβουλευτικὲς κομίνες) δὲ διαφέρει οὐσιαστικά ἀπὸ ἐκεῖνο πού προτείνει ὁ καπιταλισμὸς ὁ ἴδιος, ἐν μέρει πραγματοποιεῖ καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει ἀνέχεται: αὐξησὴ τῆς ὑλικῆς κατανάλωσης καὶ τῶν «ἀνέσεων» πού δέν ἔχουν κανένα περιεχόμενο, ἱεραρχία καὶ προαγωγή κατὰ τὴν ἀξία, ἐξάλειψη τῶν ἐξωτερικῶν «ἀνορθολογικοτήτων» στὴν ὀργάνωση τῆς κοινωνίας –ὄλες ἀξίες οὐσιαστικὰ καπιταλιστικῆς. Τὸ ἐργατικὸ κίνημα εἶχε ἀρχίσει μὲ τρόπο ριζι-

κά διαφορετικό έστω κι αν δέν άδιαφορούσε γιά έπιμέρους στόχους. Είχε άρχίσει σάν σχέδιο και ύπόσχεση ριζικής μεταμόρφωσης τών σχέσεων ανάμεσα στους ανθρώπους, εγκατάστασης άμοιβαίας ίσότητας και άναγνώρισης, κατάργησης τών άρχηγών, πραγματικής έλευθερίας. Όλα αυτά σήμερα έχουν εξαφανιστεί άκόμα και σάν δημαγωγία. Οί «έργατικές» οργανώσεις ίσχυρίζονται ότι ή δική τους έξουσία θά μπορούσε νά αύξήσει πιό γρήγορα τήν παραγωγή και τήν κατανάλωση, νά περιορίσει περισσότερο τή διάρκεια τής εργασίας ή νά διαδώσει πιό πλατιά τήν εκπαίδευση –έν όλίγοις νά πραγματοποιήσει καλύτερα και πιό γρήγορα από τόν καπιταλισμό τούς καπιταλιστικούς σκοπούς. Ή ρώσικη παραγωγή αύξάνεται πιό γρήγορα από τήν άμερικάνικη παραγωγή, οί ρώσικοι σπούτνικ είναι πιό μεγάλοι και πάνε πιό ψηλά από τούς άμερικάνικους σπούτνικ κτλ. Δέ λέμε ότι οί εργάτες διατηρούν μπροστά τους καθαρή και άναλλοίωτη τήν εικόνα τής σοσιαλιστικής κοινωνίας, ότι τή συγκρίνουν μέ τό πρόγραμμα του Σοσιαλιστικού ή του Κομμουνιστικού Κόμματος και καταλήγουν νά μη θέλουν νά υπερασπίζονται αυτά τά κόμματα. Σέ έναν πολύ μεγάλο βαθμό, οί καπιταλιστικοί άντικειμενικοί στόχοι έχουν διαπεράσει εκ νέου τό προλεταριάτο. Άλλά ακριβώς ή πραγματοποίησή τους δέν έχει ανάγκη μιá δράση ή μιá συμμετοχή διαφορετική άπ' αυτή που άπαιτεί ένα άστικό κόμμα· μιá εκλογική ύποστήριξη άρκεί. Καί, αντίστροφα, δέν μπορούν νά προκαλέσουν στους ανθρώπους παρά μιá συμμετοχή εκλογικού τύπου⁴⁶.

Στήν πολιτική άπάθεια τών εργαζομένων ύπάρχει λοιπόν ή σύμπτωση δύο διαδικασιών. Άλλοτριωμένη και καταπιεζόμενη όπως πάντα ή μάλλον όσο ποτέ μέσα στην παραγωγή, ή εργατική τάξη αγωνίζεται ένάντια σ' αυτή τήν κατάσταση και άμφισβητεί τήν κυριαρχία τής καπιταλιστικής διεύθυνσης μέσα στην έπιχείρηση. Άλλά δέ φτάνει πιά νά προεκτείνει αυτή τήν πάλη στην κλίμακα τής κοινωνίας, γιατί εκεί δέ συναντά πιά καμιά όργάνωση, καμιά ιδέα, καμιά προοπτική που νά διακρίνονται από τό καπιταλιστικό αίσχος, κανένα κίνημα που νά συμβολίζει τήν έλπίδα νέων σχέσεων ανάμεσα στους ανθρώπους. Είναι τότε φυσικό που στρέφεται προς τίς άμοιβές ή τίς ιδιωτικές λύσεις, και που εκεί συναντά έναν καπιταλισμό που συγκατατίθεται όλο και περισσότερο σ' αυτή τήν άμοιβή. Όπως τό έχουμε ιδεί, πράγματι δέν είναι τυχαίο ότι στην κατάργηση τών άξιών, ή μόνη άξία που ύφίσταται έστω και ως κατ' έξοχήν «ιδιωτική» άξία, είναι αυτή τής κατανάλωσης⁴⁷, και ότι ό καπιταλισμός τήν εκμεταλλεύεται μανιωδώς. Έτσι, μέ μιá σχετική ασφάλεια τής άπασχόλησης, μέ ένα «διοτικό επίπεδο» που άνεβαίνει, μέ τήν αυταπάτη ή τήν άμυδρή εύκαιρία μιás προαγωγής, οί εργαζόμενοι όπως και τά άλλα άτομα προσπαθούν νά δώσουν μιá έννοια στη ζωή τους μέ τήν κατανάλωση και τίς άνέσεις.

Αυτό είναι τό στάδιο στό όποίο έχουμε φτάσει σήμερα από τήν πάλη τών τάξεων, στίς σύγχρονες κοινωνίες. Καί τό ερώτημα στό όποίο πρέπει νά απαντήσουμε είναι: Αύτή ή κατάσταση έξασθενεί ή αντίθετα τώνών τήν επαναστατική προοπτική; Μέ τήν παραδοσιακή όρολογία: 'Ο σύγχρονος καπιταλισμός συνεχίζει ή όχι νά παράγει τούς όρους μιås σοσιαλιστικής επανάστασης;

Τό σύγχρονο επαναστατικό κίνημα δέν είναι ένα κίνημα ήθικης μεταρρύθμισης πού άπευθύνεται στήν έσωτερικότητα του αιώνιου άνθρώπου και τόν καλεί νά φτιάξει έναν καλύτερο κόσμο. Αυτό ύστερα από τόν Μάρξ -και σ' αυτό κάθε επαναστάτης πού αξίζει αυτό τό όνομα θά μείνει πάντα μαρξιστής- στηρίζεται σέ μιá άνάλυση τής Ιστορίας και τής κοινωνίας πού δείχνει ότι ή πάλη μιås τάξης άνθρώπων στήν καπιταλιστική κοινωνία, τής εργατικής τάξης, δέν μπορεί νά πραγματοποιήσει τούς σκοπούς της παρά καταργώντας αύτή τήν κοινωνία και μαζί μ' αύτή και τίς τάξεις, και εγκαθιδρύοντας μιá νέα κοινωνία δίχως εκμετάλλευση και κοινωνική άλλοτρίωση τών άνθρώπων^α. Τό ζήτημα του σοσιαλισμού δέ θά μπορούσε πραγματικά νά τεθεί παρά σέ μιá καπιταλιστική κοινωνία και δέ θά μπορούσε νά λυθεί παρά σέ σχέση μέ μιá άνάπτυξη πού πραγματοποιείται μέσα σ' αύτή τήν κοινωνία. Αύτή ή κεφαλαιώδης ιδέα ήταν όμως πολύ πρωίμη στό μαρξισμό και έπισκιασθηκε και κατόπιν καταχώθηκε κάτω από μιá μυθολογία τών «άντικειμενικών συνθηκών τής σοσιαλιστικής επανάστασης» τίς όποιες θέλει νά καταστρέψει.

'Η «ώριμανση τών αντικειμενικών συνθηκών του σοσιαλισμού» στήν παραδοσιακή άποψη θεωρήθηκε ένας βαθμός επαρκούς ανάπτυξης τών υλικών παραγωγικών δυνάμεων. Κι αυτό γιατί «μιá κοινωνία δέν εξαφανίζεται ποτέ πριν άναπτύξει όλες τίς παραγωγικές δυνάμεις πού περιέχει» (Κ. Μάρξ, Πρόλογος στή *Συμβολή στήν κριτική τής πολιτικής οικονομίας*)· γιατί ό σοσιαλισμός δέ θά οίκοδομηθεί σέ μιá βάση οικονομικής άθλιότητας, γιατί, τέλος, μέ τήν άνάπτυξη τών παραγωγικών δυνάμεων, οι «άντικειμενικές» αντιφάσεις τής καπιταλιστικής οικονομίας πρέπει νά φτάσουν σέ έναν παροξυσμό πού θά έπιφέρει είτε μιá κατάρρευση είτε μιá διαρκή κρίση του συστήματος.

Πρέπει νά εξαλείψουμε ριζικά αυτό τό είδος τών αντιλήψεων και τή μεθοδολογία πού τίς παράγει. Δέν ύπάρχει επίπεδο ανάπτυξης τής παραγωγής πού άπ' αυτό και κάτω ή σοσιαλιστική επανάσταση θά ήταν καταδικασμένη σέ άποτυχία και άπ' αυτό και πάνω ή έπιτυχία της εξασφαλισμένη. Όσο ύψηλό κι άν είναι τό επίπεδο τών παραγωγικών δυνάμεων, δέ θά άποτελέσει ποτέ έγγύηση ότι μιá επανάσταση δέ θά εκφυλιστεί άν άπουσιάζει ό κεντρικός παράγοντας, ή διαρκής και όλοκληρωτική δραστηριότητα του προλεταριάτου για νά μεταμορφώσει τήν κοινωνική ζωή. Ποιός είναι αυτός ό τρελός πού θά έλεγε ότι ή σοσιαλιστική επανάσταση είναι τρεις φορές πιό ώριμη στίς 'Η-

νωμένες Πολιτείες παρά στη δυτική Εύρωπη, γιατί εκεί ή κατ' άτομο παραγωγή είναι τρεις φορές ύψηλότερη; Άν είναι αναμφισβήτητο ότι ο σοσιαλισμός δέν οικοδομείται πάνω στην άθλιότητα, πρέπει έξ Ισου νά καταλάβουμε ότι ποτέ μιά εκμεταλλευτική κοινωνία δέ θά δημιουργήσει μιά άφθονία επαρκή γιά νά καταργήσει ή ακόμα νά ελαττώσει τούς ανταγωνισμούς ανάμεσα στά άτομα καί στίς ομάδες. Ό ίδιος μηχανιστικός τρόπος σκέψης, σύμφωνα μέ τόν όποιο ύπήρχε ένα άκαμπτο επίπεδο κατανάλωσης του εργαζόμενου κάτω από τόν καπιταλισμό, τούς έκανε νά πιστεύουν στην ύπαρξη ενός προσδιορισμού επιπέδου κορεσμού των αναγκών καί ότι ό «πόλεμος όλων έναντιόν όλων» θά περιοριζόταν στό μέτρο που θά τό προσεγγίζαμε". Άλλά ό καπιταλισμός αναπτυσσόμενος αναπτύσσει αναπόφευκτα καί τίς ανάγκες, καί ό ανταγωνισμός γύρω από τά υλικά αγαθά είναι άσύγκριτα πιό μεγάλος σέ μιά σύγχρονη κοινωνία από ό,τι σέ ένα πρωτόγονο αφρικάνικο χωριό. Δέν είναι ή ύπαρξη μιάς περισσότερου ή λιγότερο μεγάλης άφθονίας υλικών αγαθών αλλά ή διαφορετική στάση του προλεταριάτου απέναντι στό πρόβλημα της κατανάλωσης που επιτρέπει νά ξεπεραστεί αυτός ό ανταγωνισμός –κι αυτή ή διαφορετική στάση γίνεται πάντα πραγματική όταν τό προλεταριάτο μπει σέ δράση γιά νά μεταμορφώσει την κοινωνία, γιατί δέν είναι παρά μιά από τίς όψεις της σήξης μέ την προηγούμενη κατάσταση των πραγμάτων.

Άλλο τόσο πρέπει νά έξαλειφτεί ή ιδέα ότι ή ώριμηση των συνθηκών στό σοσιαλισμό συνίσταται σέ μιά «αύξηση» ή σέ μιά «έντατικοποίηση» των αντικειμενικών (δηλαδή ανεξάρτητα από τη δράση των τάξεων ή καθορίζοντας μοιραία αυτή τη δράση) αντιφάσεων του καπιταλισμού. Δείξαμε στό πρώτο μέρος αυτού του κειμένου ότι κάθε οικονομική δυναμική των «αντικειμενικών αντιφάσεων» ήταν φανταστική. Προσθέτουμε ότι από την άποψη της επαναστατικής προοπτικής είναι περιττή. Οι γελοιές εκφράσεις: «συνεχώς αύξανόμενες αντιφάσεις», «πάντα πιό βαθιές κρίσεις» πρέπει νά έξοριστούν στα μαγνητόφωνα των σταλινικών μαγγανειών. Οι αντιφάσεις δέν μπορούν νά αύξάνονται γιατί δέν είναι περικυκλάδες. Είναι δύσκολο νά φανταστούμε αντικειμενικές κρίσεις «πιό βαθιές» άπ' αυτές των Ήνωμένων Πολιτειών καί της Εύρώπης τό 1933, ή της Γερμανίας καί όλης της ήπειρωτικής Εύρώπης τό 1945. Η αξάρθρωση της κατεστημένης κοινωνίας τότε ήταν ολοκληρωτική. Σέ τί θά συνίσταται λοιπόν μιά πιό «βαθιά» κρίση στό μέλλον –στην επανεμφάνιση της ανθρωποφαγίας; Τό ζήτημα δέν είναι νά ξέρουμε αν «κρίσεις πάντα πιό βαθιές» θά συμβούν στό μέλλον– κρίσεις όσο πιό βαθιές γίνεται ύπήρξαν καί θά εξακολουθούν νά υπάρχουν όσο διαρκεί ό καπιταλισμός –άλλά αν θά ύπάρξει καί γιατί ό παράγοντας εκείνος του όποιου ή άπουσία δέν έκανε δυνατή την επαναστατική μεταμόρφωση αυτών των κρίσεων στό παρελθόν, δηλαδή ή συνειδητή επέμβαση του προλεταριάτου. Δέν

υπάρχει παρά ένας δρος για τό σοσιαλισμό, πού δέν είναι ούτε «άντικειμενικός» ούτε «ύποκειμενικός» αλλά ιστορικός: ή ύπαρξη του προλεταριάτου ως τάξης πού μέσα στην πάλη της αναπτύσσεται ως φορέας ενός σοσιαλιστικού σχεδίου.

Μ' αυτά δέ θέλουµε νά πούµε ότι ό καπιταλισμός μένει ό ίδιος σέ σχέση µέ τίς επαναστατικές δυνατότητες, ότι ή «άντικειμενική» του εξέλιξη είναι αδιάφορη άφου µέ κάθε τρόπο παράγει κρίσεις, και ότι και τό 1961 όπως και τό 1871 τό ζήτηµα παραµένει τό ίδιο, δηλαδή άν τό προλεταριάτο θά είναι ικανό νά επέµβει και νά προχωρήσει μέχρι τό τέλος. Αυτή ή άχρονική άποψη, αυτή ή άνάλυση της επαναστατικής ουσίας δέν έχει τίποτε νά κάνει µ' αυτό πού λέµε, ήδη γι' αυτό τόν πρώτο σοβαρό λόγο: δέν υπάρχει επανάσταση δίχως τό προλεταριάτο και τό προλεταριάτο είναι προϊόν της καπιταλιστικής εξέλιξης. Είναι ή ίδια ή κίνηση του καπιταλισµού πού, προλεταριοποιώντας την κοινωνία, επεκτείνει –κι εδώ πρόκειται ολότελα για την ποσοτική έννοια της λέξης– τη βάση µιάς σοσιαλιστικής επανάστασης, γιατί πολλαπλασιάζει και κάνει τελικά πλειοψηφική μέσα στην κοινωνία µιά µάζα εργαζόµενων µισθωτών, διαιρεµένων, έκμεταλλευσόµενων και άλλοτριωµένων. Κατά δεύτερο λόγο γιατί ό τρόπος µέ τόν όποιο θιώνει και επικρίνει τό καθεστώς της έκμετάλλευσης ένας προλετάριος (έστω άπασχολούµενος σέ γραφείο και µέ επίπεδο ζωής πού άνεβαίνει) είναι ριζικά διαφορετικός άπ' αυτόν ενός φτωχού χωρικού. Ότι οι οικονομικές αντιφάσεις ενός αρχαϊκού καπιταλισµού άκονουν νά πεθαίνει της πείνας ό φτωχός χωρικός, αυτό δέν τόν φέρνει καθόλου κοντά στο σοσιαλισμό. Άλλά ό σύγχρονος µισθωτός µιάς µεγάλης επιχείρησης, από την πείρα της έκμετάλλευσης και της καταπίεσης πού άποκοµίζει στην εργασία, δέν µπορεί νά καταλήγει παρά σέ συµπεράσµατα για την άνάγκη µιάς σοσιαλιστικής αναδιοργάνωσης της παραγωγής και της κοινωνίας. Άνάµεσα στο φτωχό χωρικό και στο σοσιαλισµό ύπάρχει σά νά πούµε µά άπειρία ψευτολύσεων. Άνάµεσα στο σύγχρονο µισθωτό και τό σοσιαλισµό καµία (έκτός από άτοµικές λύσεις πού δέν είναι λύσεις για την τάξη). Για τό ρώσικο προλεταριάτο τό 1917, ή άγροτιά ήταν ένας πελώριος πολιορκητικός κριός του όποίου τό θάρρος επέτρεψε νά άνταρπεί ό τσαρισµός αλλά έν συνεχία βάρυνε τρομακτικά και έφραξε την πορεία της επανάστασης. Δέν ύπάρχει κοινό μέτρο άπ' αυτή την άποψη άνάµεσα στη ρώσικη κατάσταση του 1917 και στην άµερικάνικη, την ευρωπαϊκή ή τη ρώσικη σήµερα, άκριβώς γιατί ή εξέλιξη του καπιταλισµού έχει δημιουργήσει σ' αυτές τίς κοινωνίες µιά τεράστια πλειοψηφία µισθωτών για τους όποιους, όταν θά βγούν από την άδράνείά τους, μόνο οι σοσιαλιστικές λύσεις θά φανούν δυνατές. Τό προλεταριάτο μόνο είναι µία επαναστατική τάξη, γιατί μόνο γι' αυτό τίθεται µέ δρους καθηµερινής ύπαρξης τό κεντρικό πρόβληµα του σοσιαλισµού, ή τύχη του ανθρώπου στην παραγωγή.

Τέλος, γιατί η καπιταλιστική συγκέντρωση προσφέρει τὰ πρώτα στοιχεία μιᾶς συλλογικῆς ὀργάνωσης τῆς κοινωνίας καὶ ἡ ἐξέλιξη τῆς παραπέμπει διαρκῶς τοὺς ἀνθρώπους στὸ πρόβλημα τῆς συνολικῆς τῆς ὀργάνωσης. Ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικὴ του διάρθρωση, ὁ σημερινὸς καπιταλισμὸς κάνει τὸν καθένα νὰ βλέπει μέσα στὴν ἐργασία του καὶ μέσα στὴ ζωὴ του τὸ πρόβλημά του ὡς πρόβλημα κατάργησης τῆς ἀλλοτρίωσης, τῆς διαίρεσης ἀνάμεσα σὲ διευθύνοντες καὶ ἐκτελεστὲς –καὶ τὸν κάνει νὰ βλέπει ἐπίσης ἀμέσως ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς κοινωνίας εἶναι τῆς ἴδιας φύσης, ἀκριβῶς γιατί τείνει νὰ μεταμορφώσει τὴν κοινωνία σὲ μιὰ τεράστια γραφειοκρατικὴ ἐπιχείρηση. Ὅσο ἡ γραφειοκρατικὴ ὀργάνωση τοῦ καπιταλισμοῦ ἐπεκτείνεται καὶ καλύπτει τὴν κοινωνία, τόσο ὅλες οἱ συγκρούσεις τείνουν νὰ πάρουν τὸν τύπο τῆς θεμελιώδους ἀντίφασης τοῦ συστήματος. Ἡ πείρα τῆς κοινωνίας τείνει ἔτσι νὰ ἐνοποιηθεῖ, εἶναι ἡ ἴδια σύγκρουση πού ζοῦν ὅλοι καὶ παντοῦ ὡς καθημερινὴ μοῖρα τους. Ἡ ἴδια ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ καταστρέφει τὰ «ἀντικειμενικά» θεμέλια τῆς ὑπαρξης μιᾶς διευθύνουσας τάξης καὶ τεχνικά (κάθε γραφειοκρατία πού σχεδιάζει μπορεῖ εὐθύς ἀπὸ τώρα νὰ ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ ἠλεκτρονικούς ὑπολογιστές), καὶ κοινωνικά (ἀποκαλύπτοντας τὸν καθαρὰ ἀρνητικὸ ρόλο τῶν διευθυνόντων στὰ μάτια τῶν ἐκτελεστῶν). Αὐτὴ κάνει νὰ γεννηθεῖ μιὰ ἀπαιτησὴ ὀρθολογικῆς διευθύνσης τῆς κοινωνίας, στὴν ὁποία διαρκῶς ἐναντιώνεται μὲ τίς πράξεις τῆς, καὶ τέλος προσφέρει ὅλο καὶ περισσότερο τὰ στοιχεία τῶν μελλοντικῶν σοσιαλιστικῶν λύσεων.

Ἄλλὰ ὑπογραμμίζουμε ὅτι κανεὶς ἀπ' αὐτοὺς τοὺς παράγοντες δὲν ἔχει θετικὴ σημασία ἀπὸ μόνος του, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ δράση τῶν ἀνθρώπων, γιατί ὅλοι εἶναι ἀντιφατικοὶ ἢ ἀμφίλογοι, ὅπως θέλετε. Ἡ προλεταριοποίηση τῆς κοινωνίας συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἱεραρχικοποίησίν της καὶ αὐτὸ δὲ σημαίνει, ὅπως εἶχε πιστέψει ὁ Μάρξ, ὅτι μιὰ δράκα ὑπερκαπιταλιστῶν θὰ βρεθεῖ μιὰ μέρα ἀπομονωμένη στὴ μέση ἐνὸς ὠκεανοῦ προλεταρίων. Ἡ τεχνικὴ ἐξέλιξη, ἡ ὁποία θὰ ἔδινε τεράστιες δυνατότητες σὲ μιὰ ἐπαναστατικὴ ἐξουσία, παρέχει ταυτόχρονα στοὺς καπιταλιστὲς τὰ μέσα βίας ἢ ἐπιτήδειας ἐπιρροῆς πᾶν ὅπου στὴν κοινωνία πού ξεπερνοῦν, ὅτι θὰ μπορούσαμε νὰ φανταστοῦμε. Ἡ διάδοση τῆς τεχνολογικῆς γνώσης πάει ζευγαρωτὰ μὲ ἐκεῖνο πού ὁ Φ. Γκιγιόμ ὀνόμασε τρομακτικὸ «νεο-αλφαριθμητισμὸ». Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ εἶναι ἐπίσης, τὸ ἔχουμε ἐκθέσει λεπτομερικὰ, μιὰ ἀνάπτυξη τῆς κατανάλωσης πού ἐμφανίζεται κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς ὀλόκληρης περιόδου στοὺς ἐκμεταλλεῦμενους ὡς μιὰ ἐναλλακτικὴ λύση. Ἡ κρίση τῶν ἀξιών ἀφήνει τὴν καπιταλιστικὴν κοινωνία σχεδὸν ἀκυβέρνητη, ἀλλὰ σ' αὐτὴ τὴν κρίση παρασύρονται ἐπίσης οἱ ἀξίες, οἱ ἰδέες καὶ οἱ ὀργανώσεις πού εἶχε γεννήσει τὸ προλεταριάτο. Ἐν συντομίᾳ: μιὰ νικηφόρα ἐπανάσταση ἔγινε, στὴ Ρωσία τὸ 1917, κατόπιν δὲν εἶχε συνέχεια σὲ πιὸ ἐξελιγμένες χώρες. Οἱ ἐπαναστάτες δὲν κα-

τέχουν κανένα κεφάλαιο τοποθετημένο στην Τράπεζα της 'Ιστορίας που ανατοκίζόμενο θα συσσωρευόταν.

Αν υπάρχει λοιπόν μία ώριμανση των συνθηκών του σοσιαλισμού, δεν μπορεί ποτέ να είναι μία ώριμανση των «αντικειμενικών» συνθηκών, γιατί συνθήκες καθαρά αντικειμενικές δεν έχουν από μόνες τους καθορισμένη σημασία. Αυτή δεν μπορεί να είναι παρά μία πρόοδος άλλης φύσης. Κι αυτή την πρόοδο τη διαπιστώνουμε όταν δούμε τη διαδοχή των εργατικών επαναστάσεων. Αυτή είναι η άνιούσα καμπύλη που συνδέει τις κορυφές της προλεταριακής δράσης από το 1848 ως το 1871, το 1917 και το 1956. Εκείνο που ήταν στο Παρίσι το 1848 ή άοριστη διεκδίκηση μιάς οικονομικής και κοινωνικής ισοτήτας έγινε το 1917 στη Ρωσία ή άπαιτητική των καπιταλιστών· κι αυτός ο άρνητικός κι ακόμα άπροσδιόριστος στόχος ξεκαθαρίστηκε με την κατοπινή πείρα και αντικαταστάθηκε, στην ούγγρική επανάσταση του 1956, με τη θετική άπαιτηση για κυριαρχία των παραγωγών στην παραγωγή, για την εργατική διεύθυνση. Η μορφή της πολιτικής έξουσίας της τάξης προσδιορίστηκε από την Κομμούνα του 1871 στα Σοβιέτ του 1917 κι άπ' αυτά στο δίκτυο των εργατικών Συμβουλίων του 1956.

Υπάρχει λοιπόν μία διαδικασία, διακοπτόμενη βέβαια και άντιφατική άλλά θετική, που δεν είναι «αντικειμενική» με την έννοια ότι δεν είναι τίποτε άλλο παρά η άνάπτυξη του *ένσαρκωμένου νοήματος* της εργατικής δράσης. Άλλά δεν είναι ούτε μία διαδικασία άπλως «υποκειμενική» διαμόρφωσης και διαπαιδαγώγησης των εργατών μέσα άπό τις περιπέτειες της δράσης τους. Δεν υπάρχει πείρα που κατακαθίζει στην εργατική τάξη με μία πραγματική έννοια, δεν υπάρχει μνήμη του προλεταριάτου γιατί δεν υπάρχει «συνείδηση του προλεταριάτου» παρά σάν μεταφορική έκφραση³⁰. Και ακόμα στους άτομικούς εργάτες, κατά τις περιόδους που μεσολαβούν άνάμεσα σε δύο επαναστατικές φάσεις, μάταια θά άναζητούσαμε τον περισσότερο χρόνο την καθαρή μνήμη των γεγονότων, τη συνειδητή τους έπεξεργασία, τη σαφή προπαρασκευή ενός νέου προσδιορισμού των αντικειμενικών στόχων και των μέσων. Δέ θά βρούμε γενικά παρά σύγχυση, άπάθεια και συχνά έπανεμφάνιση άντιδραστικών ιδεών.

Πώς γίνεται λοιπόν αυτή η πρόοδος; Έν μέρος βέβαια με μία μαθητεία ή μία συνειδητή πείρα όρισμένων στοιχείων -των όποιων καθόλου δε θέλουμε να μειώσουμε τό ρόλο, που είναι προπάντων ο ρόλος των επαναστατών. Άλλά αυτή η πείρα μιάς «πρωτοπορίας», που θά παίξει τό ρόλο του καταλύτη στην άρχή της νέας φάσης της εργατικής δραστηριότητας³¹, δε θά είχε κανένα άποτέλεσμα άν ταυτόχρονα ή εργατική τάξη δε γινόταν περισσότερο ίκανή νά δεχτεί τά νέα συμπεράσματα, άν δεν ήταν ήδη προετοιμασμένη για μία νέα και άνώτερη φάση δραστηριότητας. Τί σημαίνει αυτή η προετοιμασία; Ότι στο

μεταξύ, με την προηγούμενη επαναστατική του δράση ή με την καθημερινή του δραστηριότητα, τό προλεταριάτο έχει μεταμορφώσει την κοινωνία και συνεπώς επίσης και τους δρους του προβλήματος. Κάθε στιγμή, ή πείρα του προλεταριάτου διαμορφώνεται από την παρούσα πραγματικότητα και όχι από τά «μαθήματα του παρελθόντος». Ἐλλά αυτή ή παρούσα πραγματικότητα περιέχει μέσα της τά άποτελέσματα της περασμένης δράσης, γιατί δέν είναι τίποτε άλλο παρά τό προϊόν του προηγούμενου σταδίου της πάλης τών τάξεων. Στο παρόν βρίσκονται έναποθεθειμένοι σάν μέρος της πραγματικότητας πού πρόκειται νά μετασχηματιστεί οί αντικειμενικοί στόχοι πού έν μέρει πραγματοποιήθηκαν και έκείνοι πού πραγματοποιούμενοι έχουν αλλάξει έννοια, οί νίκες και οί ήττες, οί αλήθειες και τά λάθη του χτές. Μεταμορφώνοντας την κοινωνική πραγματικότητα με την άκατάπαυστη κρυφή ή φανερή δράση του, τό προλεταριάτο μεταμορφώνει ταυτόχρονα τους δρους της μεταγενέστερης συνειδητοποίησής του και αναγκάζεται σά νά πούμε αυτό τό ίδιο να φέρει την πάλη του σ' ένα επίπεδο πού ύψηλό, του ελόμενου σταδίου του. Αυτή ή ένυπαρκτη στην ταξική πάλη διαλεκτική δέν προσδιορίζεται από καμιά μαγεία, δέν έκφράζει μιά προεγκαταστημένη άρμονία, ούτε άποδείχνει ότι ο κομμουνισμός έχει δριστεί από μιά επαναστατική θεία πρόνοια σάν σκοπός της ανθρώπινης Ιστορίας. Σημαίνει άπλως ότι όσο οί λύσεις πού τό προλεταριάτο δοκιμάζει νά βρει στο πρόβλημά του μένου «ψευτίκες», μερικές ή άνεπαρκείς τό πρόβλημα παραμένει δλόκληρο και κάθε νέα προσπάθεια νά τό λύσει πρέπει νά άρχίσει πολεμώντας έκείνο πού οί παλιές λύσεις έχουν γίνει μέσα στην πραγματικότητα. Τό προλεταριάτο μπορεί νά δοκιμάσει νά μεταβάλλει την κατάσταση του με τό ρεφορμισμό. Ἐπό τή στιγμή πού ο ρεφορμισμός πραγματοποιείται —δπως στη σύγχρονη κοινωνία— δέν μπορεί, άν επαναλάβει την πάλη του, παρά νά τόν ξεπεράσει και νά τόν πολεμήσει άφου ο ρεφορμισμός έχει γίνει ουσιαστικό μέρος της πραγματικότητας πού πρόκειται νά καταστρέψει. Τό προλεταριάτο μπορεί νά δοκιμάσει νά άπελευθερωθεί άναθέτοντας την έξουσία στο κόμμα, δηλαδή τελικά σέ μιά γραφειοκρατία. Ἡ ίδια ή πραγματοποίηση αυτής της «λύσης» θά οδηγήσει τους εργάτες νά την ξεπεράσουν και νά την πολεμήσουν, δπως έκαναν τό 1956, γιατί αυτή θά δείξει ότι ή έξουσία της γραφειοκρατίας δέν είναι παρά μιά άλλη μορφή της καπιταλιστικής έξουσίας. Ὅσο διάστημα ή κοινωνία θά παραμένει μιά εκμεταλλευτική κοινωνία, ή ένταση πού αιώνια διατηρείται ανάμεσα στο σκοπό της άπελευθέρωσης του ανθρώπου και στα μεταβατικά σχήματα στα όποια ή εργατική δράση νομίζει ότι μπορεί νά έμπιστεύεται την έξουσία, αυτός ο σκοπός θά προωθηί την Ιστορία πρós τά έμπρός. Ἡ ώρίμανση τών συνθηκών του σοσιαλισμού είναι ή συσσώρευση τών αντικειμενικών συνθηκών μιās πλήρους συνείδησης, συσσώρευση πού είναι αυτή

ή ίδια τό προϊόν τής δράσης τοῦ προλεταριάτου. Κι αὐτή ἡ διαδικασία δέν εἶναι οὔτε «ἀντικειμενική» οὔτε «ὑποκειμενική» εἶναι *ιστορική*. Τό ὑποκειμενικό δέν ὑπάρχει ἐκεῖ παρά ἐφόσον τροποποιεῖ τό ἀντικειμενικό καί τό ἀντικειμενικό δέν ἐχει ἐκεῖ ἄλλη σημασία παρά ἐκεῖνῃ πού τοῦ παρέχει, μέσα σέ μιά δεδομένη ἀλληλουχία καί σύνδεση, ἡ δράση τοῦ ὑποκειμενικοῦ. Μποροῦμε νά δοῦμε αὐτή τή διαδικασία σάν μιά ἐξάλειψη τῶν ψεύτικων λύσεων, φτάνει νά καταλάβουμε πῶς δέν πρόκειται γιά νοητική μιά γιά πραγματική ἐξάλειψη, καί πῶς ἡ διαδικασία αὐτή δέν εἶναι μιά τυχαία διαδικασία, ὅπου μιά πρώτη, ὕστερα μιά δεύτερη, ὕστερα μιά τρίτη ψεύτικη λύση, παρμένες στήν τύχη ἀνάμεσα σέ μιά ἀπειρία ἄλλων λύσεων, ἐξαλείφονται. Οἱ ἀποπειρες λύσης εἶναι συνδεδεμένες ἢ μιά μέ τήν ἄλλη ἀντικειμενικά (πρόκειται γιά τό ἴδιο πρόβλημα, μέσα στό ἴδιο ἱστορικό πλαίσιο) καί ὑποκειμενικά (ἢ ἴδια τάξη τό θέτει). Ἐπειτα, δέν ὑπάρχει ἀπειρία ψεύτικων λύσεων, δέν εἶναι ὅλα δυνατά, ἢ σύγχρονη κοινωνία χαράζει ἓνα περίγραμμα. Τέλος, ὑπάρχει μιά *ἀληθινή* λύση. Αὐτή ἡ τελευταία ἀποψη διαφοροποιεῖ τόν ἐπαναστάτη ἀπό τό φιλόσοφο τῆς ἱστο-

Τό πρόβλημα πού ὀφείλουμε νά θέσουμε εἶναι: Αὐτή ἡ ὥριμανση, αὐτή ἡ προοδευτική διαλεκτική, συνεχίζεται στή σημερινή περίοδο; Γιά νά τό διαπιστώσουμε θά θίξουμε τρία ζητήματα: αὐτό τῆς ἐργασίας καί τῆς ἐργατικῆς διεύθυνσης, αὐτό τῆς γραφειοκρατίας καί τῆς πολιτικῆς, τέλος αὐτό τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου καί τῶν ἀξιών.

Ἐχουμε ἤδη δεῖξει πῶς πάνω ὅτι οἱ σημερινές συνθήκες κάνουν τούς ἐργάτες νά βλέπουν σάν ἄμεσο καί καθημερινό τους πρόβλημα ἐκεῖνο πού εἶναι τό κεντρικό πρόβλημα τοῦ σοσιαλισμοῦ: τήν ἐργασία καί τήν ὀργάνωσή της, τό ρόλο τοῦ ἀνθρώπου μέσα στήν παραγωγή, τίς σχέσεις μεταξύ τῶν ἀνθρώπων μέσα στήν ἐργασία – ἐν συντομία τό ζήτημα τῆς *διεύθυνσης* καί τῶν *σχοπῶν* τῆς ἐργασίας. Ἡ αὐξανόμενη σπουδαιότητα τῶν ἀγῶνων πού ἔχουν σχέση μέ τίς συνθήκες τῆς ζωῆς καί τῆς παραγωγῆς μέσα στό ἐργοστάσιο καί τούς ἔχουμε περιγράψει στό παράδειγμα τῆς Ἀγγλίας, ὅπως ἐπίσης ἡ διεκδίκηση τῆς ἐργατικῆς διεύθυνσης καί τῆς κατάργησης τῶν νορμῶν πού πρόβαλαν τά οὐγγρικά ἐργατικά συμβούλια τό 1956, πιστοποιοῦν ὅτι δέν πρόκειται ἐδῶ γιά μιά θεωρητική σύλληψη τοῦ μέλλοντος ἀλλά γιά μιά πραγματική πρόοδο πού ρυθμίστηκε στήν Οὐγγαρία μέ τήν πραγματοποίησή τῆς ἐξουσίας τῆς γραφειοκρατίας καί στήν Ἀγγλία καί τίς Ἠνωμένες Πολιτείες μέ τή μερική «ἰκανοποίηση» στενά οἰκονομικῶν ἀπαιτήσεων καί τήν πραγματοποίησή τῆς πλήρους ἀπασχόλησης.

Ὅτι ἡ ἀνοδος τῆς γραφειοκρατίας στήν ἐξουσία στίς ἀνατολικές χῶρες ἔπρεπε νά ὀδηγήσει σέ μιά πείρα σχετικά μέ τή γραφειοκρατία καί ὅτι αὐτή ἡ πείρα θά κατέληγε ἀργά ἢ γρήγορα σέ ἐπαναστατικά συμπεράσματα, ὑπῆρξε γιά μᾶς ἀπό τήν ἀρχή μιά κεντρική ἰδέα⁷². Στίς

ἀνατολικές χώρες ή «έργατική» γραφειοκρατία έχει γίνει κυρίαρχη τάξη, συνελπώς ή πείρα πού άποκομίζει τό προλεταριάτο από τη γραφειοκρατία «του» είναι άμέσως και κατευθείαν ή πείρα του ταξικού έκμεταλλευτικού χαρακτήρα της. Στίς δυτικές χώρες ή γραφειοκρατικοποίηση των «έργατικών» οργανώσεων, στό βαθμό πού αυτές δέν έχουν άκόμα ολοκληρωτικά ταυτιστεί μέ τό σύστημα της έκμετάλλευσης, παρέχει μιά πείρα της γραφειοκρατίας ώς «πολιτικής διεύθυνσης» (ή συνδικαλιστικής) και προκαλεί μιά άπόσυρση των έργατών από τήν πολιτική. 'Αλλά αυτή ή πείρα παίρνει τώρα ένα νέο χαρακτήρα. Αυτό πού έχουμε όνομάσει ιδιωτικοποίηση έκφράζει μιά πείρα της γραφειοκρατικής πολιτικής, άλλα αυτή ή πείρα δέν άφορά πλέον άπλώς τό περιεχόμενο της πολιτικής, είναι ή ίδια ή μορφή της παραδοσιακής πολιτικής, τό ίδιο τό πολιτικό γεγονός πού άμφισβητείται. Οί έργάτες πού ύστερα από τήν πείρα του ρεφορμισμού προσχώρησαν στην 3η Διεθνή ή αυτοί πού ύστερα από τήν πείρα του σταλινισμού πέρασαν στον τροτσκισμό, κριτικάρισαν και ξεπέρασαν μιά όρισμένη πολιτική θέλοντας νά την άντικαταστήσουν μέ μιά άλλη. 'Αλλά ή σημερινή έργατική τάξη άπορρίπτει αυτή τήν ίδια τήν πολιτική δραστηριότητα, άνεξάρτητα από τό περιεχόμενό της. 'Η σημασία αυτού του φαινομένου δέν είναι άπλή: 'Υπάρχει έδώ άναμφισβήτητα μιά ύποχώρηση, μιά προσωρινή άνικανότητα ν' αναλάβει τό πρόβλημα της κοινωνίας, πράγμα πού δέν είναι τίποτε λιγότερο από θετικό. 'Αλλά ύπάρχει επίσης και κάτι άλλο, άκόμα πιό θετικό. 'Η άπόρριψη της πολιτικής δπως ύπάρχει είναι μέ κάποιον τρόπο ή συλλήδση άπόρριψη της σημερινής κοινωνίας: είναι τό περιεχόμενο όλων των «προγραμμάτων» πού άπορρίπτεται, γιατί όλα, συντηρητικά, ρεφορμιστικά ή «κομμουνιστικά», δέν άντιπροσωπεύουν παρά ποικιλίες της ίδιου τύπου κοινωνίας. 'Αλλά είναι επίσης και ή άπόρριψη του τύπου όρασης πού άντιπροσωπεύει ή πολιτική δπως άσκειται από τίς παραδοσιακές οργανώσεις: διαχωρισμένη δραστηριότητα ειδικών πού είναι άποκομμένοι από τίς άπασχολήσεις του πληθυσμού, ύφασμένη μέ ψέματα και δολιότητες, χονδροειδής φάρσα μέ συνέπειες συχνά τραγικές. 'Η σημερινή άπολιτικοποίηση είναι όχι τόσο άδιαφορία όσο κριτική του διαχωρισμού της πολιτικής από τή ζωή, του τεχνητού τρόπου ύπαρξης των κομμάτων, των συμφεροντολογικών κινήτρων των πολιτικών. Βλέπει τόσο τό άτελέσφορο και τήν κενότητα της σημερινής πολιτικής όσο και τή μεταμόρφωσή της σε επαγγελματική ειδικότητα. Περιέχει λοιπόν σιωπηρά τή νέα άπαίτηση γιά μιά δραστηριότητα πού νά άφορά εκείνο πού ένδιαφέρει πραγματικά στη ζωή, νέες μεθόδους δράσης, νέες σχέσεις άνάμεσα στους άνθρώπους μέσα σε μιά όργάνωση.

Έχουμε ήδη έξηγηθεί σχετικά μέ τούς παράγοντες πού οδηγούν στην «άνοδο του βιοτικού επιπέδου» και στην κατανάλωση οάν λύση

άντισταθμιστική για μία εργατική τάξη ή όποια προσωρινά δέ βλέπει ή δέν είναι ίκανή νά δημιουργήσει μία κοινωνική λύση τών πραγματικών προβλημάτων της. 'Αλλά αυτή ή «άνοδος του διοικητικού επιπέδου» φέρνει αυτή ή ίδια τά σπέρματα της καταστροφής της, κι αυτή ή καταστροφή θά θέσει -θέτει ήδη- δλο τό πρόβλημα τών άξιών και της έννοιας της ανθρώπινης ζωής. Καταρχήν «ή άνοδος του διοικητικού επιπέδου» δέν έχει όρια, γίνεται μία δέχως τέλος κούρσα πίσω από τό «περισσότερο» και τό «νέο», ή όποία στό τέλος αυτοακυρώνεται. 'Υπάρχει πάντα ένα άλλο «περισσότερο» πού είναι πιο «περισσότερο» από εκείνο, ή θρησκεία του νέου πρέπει νά γίνει άργά ή γρήγορα μία τετριμμένη ιδέα σύμφωνα μέ τά δικά της κριτήρια. Κατόπιν ή επέκταση της κατανάλωσης μέ τήν καπιταλιστική της μορφή δημιουργεί κραυγαλέες αντιφάσεις τόσο στην κλίμακα του άτόμου όσο και της κοινωνίας. 'Ο εργάτης πού άποκοιμείται μπροστά στην τηλεόραση εξαντλημένος από τίς ύπερωρίες πού εργάστηκε για νά τήν αγοράσει, ό πληθυσμός πού περνάει τόν καιρό του στά μπουτιλιάρια γιατί ό καθένας έχει τό άτομικό του μέσο μεταφοράς είναι εικόνες πού θά μορούσαν εύκολα νά πολλαπλασιαστούν. Προφανώς δέν μπορούμε νά πούμε εκ τών προτέρων πότε και κάτω από ποιά μορφή αυτή ή φάση θά φτάσει στην εξάντλησή της". 'Αλλά είναι βέβαιο ότι ή συνεχιζόμενη διεύρυνση αυτής της κατανάλωσης κάνει του λοιπού δυνατή μία κριτική και μία άπομυστικοποίηση πού, όταν άρχίσουν, θά θέσουν σε άμφισβήτηση ό,τι άποτελεί τή ζωή κάτω από τόν καπιταλισμό, θά δείξουν ότι ή κατανάλωση αυτή καθαυτή δέν έχει έννοια για τόν άνθρωπο, ότι οι άνέσεις αυτές καθαυτές είναι κενές. Ζούμε για νά άποκτάμε, μέ τίμημα μία εργασία δλο και πιο παράλογη, έναν αυξανόμενο αριθμό άχρηστων αντικειμένων δλο και πιο τελειοποιημένων και δλο και πιο άχρηστων; Περνάμε τίς έβδομάδες για νά περιμένουμε τήν κυριακή πού τήν περνάμε κι αυτή στενοχωρημένοι για τή βδομάδα πού θ' άρχισει; 'Η φθορά και οι έσωτερικές αντιφάσεις της κατανάλωσης και τών καπιταλιστικών άνέσεων θά ξαναθέσουν άργά ή γρήγορα μπροστά στους εργάτες τά πραγματικά προβλήματα: Πρός τί ή παραγωγή και προς τί ή εργασία; Ποιά παραγωγή και ποιά εργασία; Ποιές πρέπει νά είναι οι σχέσεις μεταξύ τών ανθρώπων και ποιός πρέπει νά είναι ό προσανατολισμός της κοινωνίας;

Οί σημερινές συνθήκες θέτουν στους εργάτες τό πρόβλημα της εργατικής διεύθυνσης της παραγωγής και της τύχης του ανθρώπου μέσα στην εργασία. Μέ τήν άνοδό της στην έξουσία, ή γραφειοκρατία άποκάλυψε τόν έαυτό της σαν έχθρό πού πρέπει νά πολεμηθεί. 'Η χειραγώγηση τών καταναλωτών θά φτάσει στα όριά της. 'Όταν τό προλεταριάτο θά κατέβει εκ νέου στην πάλη, θά βρεθεί άπειρώς πιο κοντά στους άντικειμενικούς στόχους και στα μέσα του σοσιαλισμού από ό,τι σε όποιαδήποτε άλλη περίοδο της ιστορίας του.

VIII. ΓΙΑ ΕΝΑ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ

Μένει νά θυγάσουμε τά πρακτικά συμπεράσματα άπ' ό,τι έχουμε πεί. Για εκείνους πού τά κατάλαβαν δέν έχουν ανάγκη ιδιαίτερη δικαιολόγηση.

1. Σάν οργανωμένο κίνημα, τό επαναστατικό κίνημα πρέπει νά άρχισι νά άνοικοδομείται άπό τό μηδέν. Αύτή ή άνοικοδόμηση θά βρει μιά στέρεη βάση στην άνάπτυξη τής εργατικής πείρας, άλλα προυποθέτει μιά ριζική ρήξη μέ τίς σημερινές οργανώσεις, την ιδεολογία τους, τή νοοτροπία τους, τίς μεθόδους τους, τή δράση τους. Καθετί πού ύπήρξε καί πού ύπάρχει σάν θεσμοθετημένη μορφή τού εργατικού κινήματος -κόμματα, συνδικάτα κτλ.- είναι άνεπανόρθωτα καί άμετάκλητα ξεπερασμένο, σαπισμένο, ένταγμένο στην έκμεταλλευτική κοινωνία. Δέν μπορούν νά ύπάρχουν θαυματουργικές λύσεις. Όλα πρέπει νά ξαναγίνον με μακρόχρονη καί ύπομονετική εργασία. Όλα πρέπει νά ξαναρχίσουν, άλλα νά ξαναρχίσουν άπό μιά τεράστια πείρα ενός αιώνα εργατικών αγώνων καί μέ ένα προλεταριάτο πού βρίσκεται κοντά στις πραγματικές λύσεις όσο ποτέ.

2. Τά διαφορούμενα πού δημιουργήθηκαν για τό σοσιαλιστικό πρόγραμμα άπό τίς έκφυλισμένες «εργατικές» οργανώσεις, ρεφορμιστικές ή σταλινικές- πρέπει νά καταρριφτούν ριζικά. Ή ιδέα ότι ό σοσιαλισμός συμπίπτει μέ την ένθνικοποίηση των μέσων παραγωγής καί τό σχεδιασμό, ότι ούσιαστικά επιδιώκει -ή ότι οι άνθρωποι θά έπρεπε νά επιδιώκουν- την αύξηση τής παραγωγής καί τής κατανάλωσης, αυτές οι ιδέες πρέπει νά καταγγελθούν άμείλικτα, νά δειχτεί σταθερά ή ταύτισή τους μέ τό βασικό προσανατολισμό τού καπιταλισμού. Ή αναγκαία μορφή τού σοσιαλισμού, δηλαδή ή εργατική διεύθυνση τής παραγωγής καί τής κοινωνίας καί ή έξουσία των εργατικών συμβουλίων πρέπει νά προβάλλεται καί νά φωτίζεται μέ την πρόσφατη ιστορική πείρα. Τό ούσιαστικό περιεχόμενο τού σοσιαλισμού είναι: επανεγκατάσταση των ανθρώπων στην κυριαρχία τής ίδιας τους τής ζωής, μεταμόρφωση τής εργασίας άπό παράλογη ψυμοζήτηση σέ έλεύθερη έκτύλιξη των δημιουργικών δυνάμεων των άτομων καί των ομάδων, σύσταση άκέραιων ανθρώπινων κοινοτήτων, ένωση τής παιδείας καί τής ζωής των ανθρώπων. Αυτό τό περιεχόμενο δέν πρέπει έπονείδιστα νά κρύβεται σάν ύπόθεση πού άφορά ένα άπροσδιόριστο μέλλον, άλλα νά προβάλλεται σάν ή μόνη άπάντηση στα προβλήματα πού βασανίζουν καί πνίγουν τούς ανθρώπους καί την κοινωνία σήμερα. Τό σοσιαλιστικό πρόγραμμα πρέπει νά παρουσιάζεται όπως είναι: ένα πρόγραμμα έξανθρωπισμού τής εργασίας καί τής κοινωνίας. Πρέπει νά διακηρυχτεί μεγαλόφωνα ότι ό σοσιαλισμός δέν είναι ένας έξώστης άνέσεων πάνω άπ' τή βιομηχανική φυλακή ούτε τρανζίστορ για τούς φυλακισμένους άλλα ή καταστροφή τής ίδιας τής βιομηχανικής φυλακής.

3. 'Η επαναστατική κριτική τής καπιταλιστικής κοινωνίας θά πρέπει ν' αλλάξει άξονα. Πρέπει πρώτα νά καταγγείλει τόν άπάνθρωπο και παράλογο χαρακτήρα τής σύγχρονης εργασίας σέ όλες τής τής δ-ψεις. Πρέπει νά άποκαλύψει τό αυθαίρετο και τερατώδες τής Ιεραρχίας στήν παραγωγή και στήν κοινωνία, τήν πλήρη άπουσία δικαιολό-γησης γι' αυτό, τήν τεράστια σπατάλη και τούς ανταγωνισμούς πού προκαλεί, τήν ολοκληρωτική άνικανότητα τών διευθυνόντων, τίσ άντιφάσεις και τόν άνορθολογισμό τής γραφειοκρατικής διεύθυνσης τής έπιχείρησης, τής οικονομίας, του κράτους, τής κοινωνίας. Πρέπει νά δείξει ότι, όποια κι άν είναι ή άνοδος του «έπιπέδου ζωής», τό πρόβλημα τών άναγκών του ανθρώπου δέν είναι λυμένο ούτε και στίς κοινωνίες τίσ πιά πλούσιες, ότι ή καπιταλιστική κατανάλωση είναι γεμάτη άντιφάσεις και τελικά παράλογη. Τέλος πρέπει νά περιλάβει όλες τίσ όψεις τής ζωής, νά καταγγείλει τήν έρείπωση τών κοινοτή-των, τήν άπάνθρωποποίηση τών σχέσεων μεταξύ τών άτομων, τό πε-ριεχόμενο και τίσ μεθόδους τής καπιταλιστικής εκπαίδευσης, τό τερα-τώδες τών σύγχρονων πόλεων, τή διπλή καταπίεση πού επιβάλλεται στίς γυναίκες και στούς νέους.

4. Οί παραδοσιακές οργανώσεις στηρίζονται στήν ιδέα ότι οι οικο-νομικές διεκδικήσεις άποτελούν τό κεντρικό πρόβλημα γιά τούς εργα-ζόμενους και ότι ό καπιταλισμός είναι άνίκανος νά τίσ Ικανοποιήσει. Αυτή ή ιδέα πρέπει κατηγορηματικά νά άπορριφτεί γιατί δέν ανταπο-κρίνεται καθόλου στίς σημερινές πραγματικότητες. 'Η επαναστατική όργάνωση και ή δραστηριότητα τών επαναστατών άγωνιστών στά συνδικάτα δέν μπορούν νά στηριχτούν σ' έναν ύπερθεματισμό γύρω άπό τίσ οικονομικές διεκδικήσεις πού καλά κακά τίσ υπερασπίζονται τά συνδικάτα και τό καπιταλιστικό σύστημα μπορεί νά τίσ Ικανοποιή-σει δίχως μεγάλη δυσκολία. Σ' αυτή τή δυνατότητα τών αυξήσεων τών μισθών βρίσκεται ή βάση του διαρκούς ρεφορμισμού τών συνδικάτων και ένας άπό τούς όρους του άμετάκλητου γραφειοκρατικού εκφυλι-σμού τους. 'Ο καπιταλισμός δέν μπορεί νά ζήσει παρά συμφωνώντας στίς αυξήσεις τών μισθών, και γι' αυτό τά ρεφορμιστικά και γραφειο-κρατικά συνδικάτα του είναι άπαραίτητα. Αυτό δέ σημαίνει ότι οι επαναστάτες άγωνιστές πρέπει άναγκαστικά νά εγκαταλείψουν τά συνδικάτα ή νά άδιαφορούν γιά τίσ οικονομικές διεκδικήσεις, άλλα ότι ούτε τό ένα ούτε τό άλλο άπ' αυτά δέν έχουν τήν κεντρική σπου-δαιότητα πού τούς έδιναν άλλοτε.

5. 'Η ανθρώπινη ύπόσταση του εργαζόμενου μισθωτού είναι όλο και λιγότερο εύπρόσβλητη άπό μία οικονομική άθλιότητα πού θά έθε-τε σέ κίνδυνο τή φυσική του ύπαρξη. Αυτή προσβάλλεται όλο και περισσότερο άπό τή φύση και τίσ συνθήκες τής εργασίας, άπό τήν καταπίεση και τήν άλλοτρίωση πού ύφίσταται ό εργαζόμενος στήν πορεία τής παραγωγής. Σ' αυτή τήν περιοχή δέν ύπάρχει και δέν μπο-

ρει νά υπάρχει διαρκής μεταρρύθμιση, αλλά μιά πάλη μέ μεταβλητά και ποτέ σταθερά άποτελέσματα, γιατί δέν μπορεί νά περιοριστεί ή άλλοτριώση σέ 3% τό χρόνο και γιατί ή όργάνωση τής παραγωγής συνεχώς αναδιαμορφώνεται από τήν εξέλιξη τής τεχνικής. Είναι επίσης ή περιοχή στήν όποία τά συνδικάτα συστηματικά συνεργάζονται μέ τή διεύθυνση. Είναι ένα κεντρικό καθήκον του έπαναστατικού κινήματος νά βοηθήσει τούς εργαζόμενους νά οργανώσουν τήν πάλη τους ενάντια στις συνθήκες τής εργασίας και τής ζωής μέσα στήν καπιταλιστική επιχείρηση.

6. Οί σχέσεις τής εκμετάλλευσης στή σύγχρονη κοινωνία παίρνουν όλο και περισσότερο τή μορφή ιεραρχικών σχέσεων, και ό σεβασμός τής αξίας τής ιεραρχίας πού ύποστηρίζεται από τίς «εργατικές» οργανώσεις γίνεται τό τελευταίο ιδεολογικό έρεισμα του συστήματος. Τό έπαναστατικό κίνημα πρέπει νά οργανώσει μιά συστηματική πάλη ενάντια στήν ιδεολογία τής ιεραρχίας σέ όλες της τίς μορφές και ενάντια στήν ιεραρχία τών μισθών και τών άπασχολήσεων μέσα στήν επιχείρηση.

7. Σέ όλους τούς αγώνες, ό τρόπος μέ τόν όποίο επιτυγχάνεται ένα άποτέλεσμα έχει μεγαλύτερη σημασία από τήν ίδια τήν επιτυχία. 'Ακόμα κι ως πρός τήν άμεση άποτελεσματικότητα, ή δράση πού οργανώνεται και διευθύνεται από τούς ίδιους τούς εργαζόμενους είναι άνώτερη απ' αυτή πού αποφασίζεται και διευθύνεται γραφειοκρατικά. 'Αλλά προπάντων αυτή μόνη δημιουργεί τούς όρους μιάς πρόόδου, γιατί αυτή μόνο μαθαίνει τούς εργάτες νά διευθύνουν οι ίδιοι τίς ύποθέσεις τους. Τό έπαναστατικό κίνημα δέ θέτει σκοπό του νά υποκαταστήσει τούς εργάτες αλλά νά τούς βοηθήσει νά αναπτύξουν τήν πρωτοβουλία τους και τήν άυτόνομία τους. Αυτή ή ιδέα πρέπει νά είναι τό υπέρτατο κριτήριο τής δραστηριότητάς του.

8. 'Όταν ή πάλη μέσα στήν παραγωγή φτάσει σέ μιά μεγάλη ένταση και σέ ένα ύψηλό επίπεδο, τότε τό πέρασμα στό συνολικό πρόβλημα τής κοινωνίας είναι τό πιό δύσκολο γιά τούς εργαζόμενους. Καί εδώ, σ' αυτό τόν τομέα, τό έπαναστατικό κίνημα έχει νά εκπληρώσει ένα βασικό καθήκον, πού δέν πρέπει νά συγχέεται μέ μιά στείρα ζύμωση γύρω από επεισόδια τής καπιταλιστικής «πολιτικής ζωής». Αυτό πρέπει νά δείξει ότι τό σύστημα λειτουργεί πάντα εναντίον τών εργαζομένων, ότι δέ θά μπορέσουν νά λύσουν τά προβλήματά τους δίχως νά καταργηθεί ό καπιταλισμός και ή γραφειοκρατία και νά άνοικοδομηθεί έντελώς ή κοινωνία, ότι υπάρχει μιά βαθιά και στενή αναλογική σχέση ανάμεσα στήν τύχη τους ως παραγωγών και στήν τύχη τους ως άνθρώπων μέσα στήν κοινωνία, μέ τήν έννοια ότι ούτε ή μία ούτε ή άλλη μπορούν νά τροποποιηθούν δίχως νά καταργηθεί ή διαίρεση σέ μιά τάξη διευθυνόντων και μιά τάξη έκτελεστών. Μόνο μέ μακρόχρονη και ύπομονετική δουλειά πρός αυτή τήν κατεύθυνση θά μπορούσε

νά ξανατεθεί μέ σωστούς δρους τό πρόβλημα μιᾶς κινητοποίησης τῶν ἐργαζομένων πάνω σέ γενικά ζητήματα.

9. Ἡ πείρα ἔχει ἀποδείξει ὅτι ὁ διεθνισμός δέν εἶναι ἓνα αὐτόματο προϊόν τῆς ἐργατικῆς ιδιότητος. Ἀναπτυσσόμενος σέ πραγματικά πολιτικά παράγοντα ἀπό τή δραστηριότητα τῶν ἐργατικῶν ὀργανώσεων ἄλλοτε, ἐξαφανίστηκε ὅταν αὐτές ἐκφυλίστηκαν καί καταποντίστηκαν μέσα στό σοβινισμό. Τό ἐπαναστατικό κίνημα θά πρέπει ν' ἀγωνιστεῖ γιά νά βοηθήσει τό προλεταριάτο νά ξανανέβει ἀπό τόν κατήφορο πού κατέβηκε ἐδῶ κι ἓνα τέταρτο τοῦ αἰῶνα, γιά νά ξαναζήσει ἡ διεθνῆς ἀλληλεγγύη στήν πάλη τῶν ἐργατῶν καί πρό παντός ἡ ἀλληλεγγύη τῶν ἐργαζομένων τῶν ἱμπεριαλιστικῶν χωρῶν ἀπέναντι στούς ἀγῶνες τῶν ἀποικιακῶν λαῶν.

10. Τό ἐπαναστατικό κίνημα πρέπει νά πάψει νά ἐμφανίζεται σάν ἓνα πολιτικό κίνημα μέ τήν παραδοσιακή ἔννοια τοῦ δρου. Ἡ πολιτική μέ τήν παραδοσιακή ἔννοια εἶναι νεκρή. Ὁ πληθυσμός τήν ἐγκαταλείπει γιατί τή βλέπει ὅπως εἶναι στήν κοινωνική τῆς πραγματικότητα: δραστηριότητα ἐνός στρώματος ἐξ ἐπαγγέλματος ἐκμαυλιστῶν πού γυρίζουν γύρω ἀπό τήν κρατική μηχανή καί τά παραρτήματά τῆς γιά νά διεοδύσουν σ' αὐτή ἢ νά τήν κυριεύσουν. Τό ἐπαναστατικό κίνημα πρέπει νά ἐμφανίζεται ὅπως εἶναι: ἓνα συνολικό κίνημα πού ἀφορᾶ καθεὶ πού οἱ ἄνθρωποι κάνουν καί ὑφίστανται μέσα στήν κοινωνία, καί πάνω ἀπ' ὅλα τήν πραγματική καθημερινή τους ζωή.

11. Τό ἐπαναστατικό κίνημα πρέπει λοιπόν νά πάψει νά εἶναι μιᾶ ὀργάνωση εἰδικῶν, πρέπει νά γίνει ὁ χώρος –ὁ μόνος στή σημερινή κοινωνία ἔξω ἀπό τήν ἐπιχείρηση– ὅπου ὅλο καί περισσότερα ἄτομα ξαναμαθαίνουν τή συλλογική ζωή, διευθύνουν τίς ὑποθέσεις τους, πραγματώνονται καί ἀναπτύσσονται ἐργαζόμενοι γιά ἓνα κοινό σχέδιο μέσα στήν ἀμοιβαία ἀναγνώριση.

12. Ἡ προπαγάνδα καί ἡ προσπάθεια στρατολογίας τοῦ ἐπαναστατικού κινήματος πρέπει τοῦ λοιποῦ νά ὑπολογίζει σέ διαθρωτικές μεταμορφώσεις τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας καί στή γενίκευση τῆς κρίσης τῆς. Ἡ ταξική διαίρεση τῆς κοινωνίας εἶναι ὅλο καί περισσότερο μιᾶ διαίρεση ἀνάμεσα σέ διευθύνοντες καί ἐκτελεστές. Ἡ τεράστια πλειοψηφία τῶν ἀτόμων ὅποια κι ἂν εἶναι ἡ εἰδικότητά τους ἡ ὁ μισθός τους ἔχουν μεταμορφωθεῖ σέ μισθωτούς ἐκτελεστές πού πραγματοποιοῦν μιᾶ τμηματική ἐργασία, πού δοκιμάζουν τήν ἄλλοτρίωση μέσα στήν ἐργασία καί τόν παραλογισμό τοῦ συστήματος καί τείνουν νά ἐπαναστατήσουν ἐναντίον του. Οἱ ὑπάλληλοι καί οἱ ἐργαζόμενοι τοῦ γραφείου, αὐτοί τοῦς ὁποίους ὀνομάζουμε «τριτογενεῖς», ξεχωρίζουν ὀλοένα καί λιγότερο ἀπό τοῦς χειρῶνακτες καί ἀρχίζουν νά ἀγωνίζονται ἐναντίον τοῦ συστήματος πάνω στίς ἴδιες γραμμές. Ἀκόμα, ἡ κρίση τῆς κοιλτοῦρας καί ἡ ἀποσύνθεση τῶν ἀξιών τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας σπρώχνουν σημαντικές ὁμάδες διανοομένων καί

σπουδαστών (των όποιών τό άριθμητικό θάρος έχει έξ άλλου αύξηθει) σέ μιά ριζοσπαστική κριτική τού συστήματος. Τό επαναστατικό κίνημα είναι τό μόνο πού μπορεί νά δώσει μιά θετική έννοια και μιά διέξοδο στήν έξέγερση αύτών των στρωμάτων, και μέ τή σειρά τού κατόπιν θά άποδεχτεί έναν πολύτιμο έμπλουτισμό. Μόνον τό επαναστατικό κίνημα μπορεί νά είναι ό συνδυετικός κρίκος, μέσα στίς συνθήκες τής εκμεταλλευτικής κοινωνίας, ανάμεσα στους χειρώνακτες εργάτες, τούς «τριτογενείς» και τούς διανοούμενους, σύνδεσμος δίχως τόν όποίο δέν μπορούμε νά έχουμε μιά νικηφόρα επανάσταση.

13. Στή ρήξη ανάμεσα στίς γενιές και στήν έξέγερση των νέων στή σύγχρονη κοινωνία δέν υπάρχει κοινό μέτρο μέ τή «σύγκρουση των γενεών» άλλοτε. Οί νέοι δέν άντιτίθενται πλέον στους ενηλικούς για νά πάρουν τή θέση τους σέ ένα εγκαταστημένο και αναγνωρισμένο σύστημα, άπορρίπτουν αυτό τό σύστημα και δέν αναγνωρίζουν πιά τίς αξίες του. 'Η σύγχρονη κοινωνία χάνει τήν έπιρροή της πάνω στίς γενιές πού παράγει. 'Η ρήξη είναι ιδιαίτερα τραχιά προκειμένου για τήν πολιτική. 'Από τό ένα μέρος ή συντριπτική πλειοψηφία των ενηλικών εργατών, στελεχών και αγωνιστών δέν μπορούν, όση κι άν είναι ή καλή τους πίστη και ή καλή τους θέληση, νά κάνουν τίποτε άλλο από τό νά επαναλαμβάνουν μηχανικά τά μαθήματα και τίς φράσεις πού έμαθαν παλιά και σήμερα είναι κενές. Μένουν προσκολλημένοι σέ μορφές δράσης και οργάνωσης πού έχουν καταρρεύσει. 'Αντίστροφα, όι παραδοσιακές οργανώσεις κατορθώνουν όλο και λιγότερο νά στρατολογήουν νέους, στά μάτια των όποιών σέ τίποτε αυτές δέν ξεχωρίζουν από όλο τό σκωληκόδρωτο και γελοίο συρφετό πού συναντούν όταν ερχονται στόν κοινωνικό κόσμο. Τό επαναστατικό κίνημα θά μπορέσει νά δώσει μιά θετική έννοια στήν άπέραντη έξέγερση τής σύγχρονης νεολαίας και νά τήν κάνει τή μαγιά τής κοινωνικής μεταμόρφωσης, άν ξέρει νά βρει τήν άληθινή και νέα γλώσσα πού αυτή αναζητάει και νά τής ύποδείξει μιά δραστηριότητα άποτελεσματικής πάλης έναντίον τού κόσμου πού αυτή άπορρίπτει.

'Η κρίση και ή φθορά τού καπιταλιστικού συστήματος επεκτείνεται σήμερα σέ όλους τούς τομείς τής ζωής. Αύτοί πού τό διευθίνουν εξατιλούνται στήν προσπάθεια νά φράζουν τίς ρωγμές του δίχως ποτέ νά τό κατορθώνουν. Σ' αυτή τήν κοινωνία τήν πιό πλούσια και τήν πιό κραταιά πού ή γή έχει γνωρίσει, ή δυσαρέσκεια των ανθρώπων, ή άδυναμία τους μπροστά στά ίδια τους τά δημιουργήματα είναι πιό μεγάλη παρά ποτέ άλλοτε. "Αν ό καπιταλισμός έχει σήμερα κατορθώσει νά ιδιωτικοποιήσει τούς εργαζόμενους, νά τούς άπομακρύνει από τό κοινωνικό πρόβλημα και τή συλλογική δραστηριότητα, αυτή ή φάση δέ θά διαρκέσει αιώνια γιατί θά είναι ή ίδια ή υπάρχουσα κοινωνία πού θά πνιγεί πρώτη. 'Αργά ή γρήγορα, μέ τήν εύκαιρία ενός άπ' αυτά τά αναπόφευκτα «τυχαία γεγονότα» κάτω από τό σημερινό σύ-

στημα οι μάζες θά μπούν εκ νέου στη δράση για νά μεταβάλουν τούς δρους τής υπαρξής τους. Ἡ τύχη αὐτῆς τῆς δράσης θά ἐξαρτηθεῖ ἀπό τό βαθμό τῆς συνείδησης, τῆς πρωτοβουλίας, τῆς θέλησης, τῆς ἰκανότητας για αὐτονομία πού θά δείξουν τότε οἱ ἐργαζόμενοι. Ἀλλά ἡ διαμόρφωση αὐτῆς τῆς συνείδησης, ἡ παγίωση αὐτῆς τῆς αὐτονομίας ἐξαρτῶνται σ' ἓναν ἀποφασιστικό βαθμό ἀπό τή συνεχή ἐργασία μιᾶς ἐπαναστατικῆς ὀργάνωσης πού νά ἔχει σαφῶς ἀφομοιώσει τήν πείρα ἑνός αἰῶνα ἐργατικῶν ἀγώνων καί πρῶτα ἀπ' ὅλα ὅτι ὁ ἀντικειμενικός στόχος καί ταυτόχρονα καί τό μέσο κάθε ἐπαναστατικῆς δραστηριότητας εἶναι ἡ ἀνάπτυξη τῆς συνειδητῆς καί αὐτόνομης δράσης τῶν ἐργαζομένων, πού νά εἶναι ἰκανή νά χαράξει τήν προοπτική μιᾶς νέας ἀνθρώπινης κοινωνίας για τήν ὁποία ἀξίζει τόν κόπο νά ζεῖ κανεῖς καί νά πεθαίνει, πού νά ἐνσαρκώνει τέλος αὐτή ἡ ἴδια τό παράδειγμα μιᾶς συλλογικῆς δραστηριότητας πού οἱ ἄνθρωποι τήν καταλαβαίνουν καί δεσπόζουν σ' αὐτή.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Λέον Τρότσκι, Εισαγωγή στα Πέντε πρώτα χρόνια της Κομμουνιστικής Διεθνούς, Νέα Ύδρην, Pioneer Publishers, 1945, σελ. 9. Αυτή η εισαγωγή έχει ημερομηνία 20 του Μάη 1924.

2. Βλ. για παράδειγμα Κ. Ράιτ Μίλλς, *The Power Elite*, Νέα Ύδρην 1956, και το πρόσφατο άρθρο του Άντλντ Στίβενσον στο τεύχος του Γενάρη 1960 του *Foreign Affairs*, σελ. 191, πού αποσπάσματα του δημοσιεύτηκαν στο τεύχος 30 του *Σοσιαλισμός ή Βαρβαρότητα*, σελ. 97.

3. Βλ. στο τεύχ. 30 του Σ. ή Β. Ζάν-Φρανσουά Λυοτάρ, «Τό κράτος και ή πολιτική στη Γαλλία του 1960», και στο παρόν τεύχος (31), «Ό γκολισμός και ή Άλγερία».

4. Η μαζική εκλογική ύποστήριξη του Ντέ Γκόλ τό Σεπτέμβρη, και ύστερα τό Νοέμβρη του 1958 δέν αντιφάσκει πρός αυτή τήν έρμηνεία, αντίθετα, αποτελει τήν πιό καταφανή επιβεβαίωση της. Σήμαινε: Πάρτε τήν έξουσία, επιφορτιστείτε μέ τό κράτος και τή χώρα, φτάνει νά μή χρειάζεται έμεις ν' ασχοληθούμε.

5. Θά δούμε πώς ή ανάλυση αυτή καταλήγει σέ συμπεράσματα πού έρχονται σέ ρήξη μέ τίς παραδοσιακές ιδέες τόσο στο γενικότερο θεωρητικό πεδίο όσο και στο πεδίο της επαναστατικής πολιτικής πρακτικής. Άν τό επιθυμεί, ό άναγνώστης μπορεί νά επαληθεύσει πώς ή ρήξη αυτή, μέ άφετηρία ένα στοχασμό πάνω στα φαινόμενα πού μās περιβάλλουν, συνταιριάζεται και προεκτείνει τά συμπεράσματα τών ανάλύσεων πού έχουν διεξαχθεί για χρόνια στο Σ. ή Β., μέ άφετηρία άλλα γεγονότα ή θεωρητικούς προβληματισμούς. Βλ. ιδιαίτερα τά κείμενα «Γιά τή δυναμική του καπιταλισμού» (τεύχ. 12, ιδιαίτερα τίς σελ. 1 ώς 18), «Γιά τό περιεχόμενο του σοσιαλισμού» (τεύχ. 17, 22 και 23)· τό τελευταίο τώρα στην *Πείρα του εργατικού κινήματος*, τόμ. 2, σελ. 9-63, «Άπολογισμός, προοπτικές, στόχοι» (τεύχ. 21), τώρα στην *Πείρα...*, τόμ. 1, σελ. 277-294 και «Προλεταριάτο και όργάνωση» (τεύχη 27 και 28), τώρα στην *Πείρα...*, τόμ. 2, σελ. 89-172.

6. Τά πιό σημαντικά στοιχεία αυτής της εξήγησης θά δοθούν πιό κάτω. Μά όπωσ και νά 'ναι, είναι αδύνατο νά παρουσιάσουμε εδώ τίς αναλύσεις τών όποιων τό κείμενο αυτό είναι προέκταση και τίς όποιες προυποθέτει, ή νά επεξεργαστούμε λεπτομερειακά όλες τίς ιδέες του Έχουμε σκοπό νά δημοσιεύσουμε σέ ερχόμενα τεύχη του *Σοσιαλισμός ή Βαρβαρότητα* μελέτες, πού προορισμός τους θά είναι νά συμπληρώσουν και νά επεξεργαστούν τά συμπεράσματα έούτου του κειμένου, ιδίως πάνω στη σύγχρονη καπιταλιστική οικονομία, στην κρίση της παραδοσιακής μαρξιστικής ιδεολογίας, στην κρίση τών κινήτρων και τών αξιών της σύγχρονης κοινωνίας, στο νόημα τών εργατικών αγώνων μέσα στην παραγωγή κτλ.

7. Η αύξηση τών αναγκών και ή διαρκώς επισφαλής οικονομική κατάσταση όλων σχεδόν τών μισθωτών έχει σαν άποτέλεσμα, παρά τά (άθλια) επιδόματα άνεργίας, ή κατάσταση του άνέργου νά είναι σχεδόν έξίσου ανυπόφορη σήμερα, όσο και άλλοτε. Κατά τά άλλα μπορούμε και πρέπει νά πούμε, παραφράζοντας τόν Πηγύ, πώς ή κοινωνία όλου έστω και ένας άνθρωπος είναι άνεργος άθελά του είναι μά παράλογη κοινωνία.

8. Άλλο τώρα αν ό «αυτόματισμός» χρησιμοποιείται από τώρα κιόλας από τις επιχειρήσεις για να πειθαναγκάσει τους εργαζόμενους με την απειλή της άνεργιας και, εν πάσει περιπτώσει, για να χειροτερεύει τή θέση τους μέσα στην παραγωγική διαδικασία

9. Στη Γαλλία, ξηαιτίας των γνωστών ειδικών παραγόντων (πόλεμος της Άλγερίας και προσοδευτική άποσύνθεση της καπιταλιστικής διαχείρισης της οικονομίας, ιδίως μετά τό 1956), ή διαδικασία αυτή διακόπηκε και μάλιστα άντιστρόφως άνάμεσα στά 1957 και στά 1959. Μά, έκτός κι εν συμβεί κάποια ξηαιρητική άναστάτωση, θά ξαναρχίσει τή πορεία της στην περίοδο πού μάς ρεχειται.

10. Η καταναλωτική πίστη εισηχθη πρόσφατα στην Ε.Σ.Δ με μεγάλη επιτυχία (Φαινάναςιαλ Τάμς, 17 τού Σεπτέμβρη 1959). Γενικότερα, τό νόημα των φαινομένων πού περιγράφουμε ξεπερνάει τις δυτικές κοινωνίες και ίσχυει και για τις γραφειοκρατικές ανατολικές χώρες, στό βαθμό πού αυτές «ανάπτύσσονται». Κατά συμμετρικό τρόπο, ή γραφειοκρατικοποίηση της πολιτικής και ή πλήρης άνευθυνότητα της κρατικής ήγεσίας στις δυτικές χώρες προχωρούν παράλληλα πρός τή «φιλελευθεροποίηση» των καθεστώτων στην Άνατολή. Τά δύο καθεστώτα συγκλίνουν: δέν είναι κιά ταυτόσημη μόνο ή βαθιά πραγματικότητα τους, μά και ή ξεωτερική τους όψη, όλο και περισσότερο.

11. Αυτό δέ σημαίνει καθόλου πώς ό τρόπος αυτός ζωής γίνεται άστικός, όπως λέει ό Ά. Τουραίν (δλ. Άργκινμάν, τεύχ. 9, Δεκέμβρης 1958). Διαφέρει τόσο από τόν τρόπο ζωής των άλλωτιών εργατιών, όσο και από εκείνον των σημερινών προνομίουχων. Σχετικά με τόν τελευταίο αυτόν, οι διαφορές ξεακολουθοούν νά υπάρχουν πλήρως δσον άφορά τήν οικονομική βάση της κατανάλωσης. Οι δυσκολίες παραμένουν μόνιμες στίς οίκογένειες με χαμηλό εισόδημα, άν δέν αύξάνονται κιόλας παράλληλα με τό «δυστικό επίπεδο», πού προτείνει και επιβάλλει συνεχώς νέες άνάγκες και νέες δαπάνες: τήν ίδια στιγμή, στην άλλη άκρη της κλίμακας, υπάρχουν τάξεις πού οι ή κατοχή των ύλικών άναγκών δέ θέτει οικονομικό πρόβλημα. Οι διαφορές ξεακολουθοούν επίσης νά υπάρχουν δσον άφορά τήν ύλική δομή της κατανάλωσης, μόνο πού αυτή ξεελίσσεται κιά διαρκώς και ύφίσταται μά διαφοροποίηση δχι αυθόρμητη, μά όργανωμένη και προσχεδιασμένη: όσο ή «μαζική» άγορά προσαρτά άγαθά πού άρμोजαν άλλοτε μόνο στίς άνώτερες τάξεις, τόσο έτούτες μετατοπίζονται πρός άλλα είδη κατανάλωσης. Πρδλ. Βάνς Πάκαραν, *The Status Seekers* (πού μεταφράστηκε στά γαλλικά με τόν ήλίθιο τίτλο *Οι μανιακοί τού standing*), ιδίως τίς σελ. 315-319. Τό τελευταίο αυτό φηνοός (τό *dependence effect* των άγγλοσαξόνων οίκονομολόγων) είναι από μόνο του ένα ίσχυρό συστατικό των καταναλωτικών έρεθισμάτων, πού είναι άπαραίτητα στη σύγχρονη καπιταλιστική οικονομία.

12. Κ. Ράιτ Μύλλς, *The Power Elite*

13. Έκείνο πού άποκαλούμε στη συνέχεια παραδοσιακό μαρξισμό και πού μάς ενδιαφέρει κατά πρώτο λόγο δέν είναι ή συστηματική και καθαρή δδασκαλία πού θά μπορούσε κανείς νά θγάλει από τό έργο του Κάρλ Μάρξ, μά εκείνο πού ύπηρξε ή θεωρία και ή ιδεολογία του έμπρακτου μαρξιστικού κινήματος στην Ιστορική του πραγματικότητα. Κι αυτό πρώτα πρώτα γιατί οι ιδέες πού υπερίσχυσαν στην πράξη (περνώντας ή δχι για ιδέες του Μάρξ, είτε ήταν είτε δχι) ήταν εκείνες πού διέπλασαν τό εργατικό κίνημα. Τήν Ιστορική πραγματικότητα της ιδεολογίας του χριστιανισμού πρέπει νά τήν άναζητούμε

πολύ περισσότερο στη *Μίμηση* του *Ίησού Χριστού* και στους *Βίους των Άγιων*, παρά στα *Ευαγγέλια*, στον *Κλήμεντα* τον *Άλεξανδρέα* ή στον *Ίερό Αύγουστινο*. Η ιστορική πραγματικότητα της μαρξιστικής ιδεολογίας δρoισκεται σ' εκείνο πού διαμόρφωσε εκατομμύρια αγωνιστές –στis μπροσούρες και στα άρθρα των εφημερίδων, στα έκλαιευτικά έργα του Κάουτσου, στο *Α.Β.Γ* του *Κομμουνισμού* του Μπουχάριν ή ακόμα και στο *Κάμλ Μάρξ* του *Λένιν*– και όχι στο *Κεφάλαιο*, πού τό έχουν διαβάσει πολύ λίγοι άνθρωποι, άκόμα δέ λιγότερο στα νεανικά χειρόγραφα του Μάρξ, πού δημοσιεύτηκαν γιά πρώτη φορά τό 1925. Ύστερα, γιαι αύτή ή εμπρακτη ιδεολογία, παρ' δλη τή σηματικότητα και τόν εκχυδαισμό της, εκφράζει άρκετά πιστά μιά δλόκληρη πλευρά του έργου του Μάρξ, ή όποία είχε γίνει ή πιό σημαντική στό μυαλό του ίδιου του Μάρξ. Θά τό δούμε στη συνέχεια του κειμένου, όταν θά εξετάσουμε τήν οικονομία του *Κεφαλαίου*. Τέλος, όπως φαίνεται άπ' όλα αυτά πού ειπαμε, δέν *ύπάρχει* συστηματική διδασκαλία πού θά μπορούσε νά βγάιει κάποιος άπό τό έργο του Μάρξ, γιαι τό έργο αυτό περιλαμβάνει θεμελιωδώς άντιφατικά στοιχεία. Θά επανέλθουμε σ' αυτό στό τέλος ετούτου του κειμένου.

14. Οί άπαντήσεις πού μπορεί νά θρει κανείς είναι άποδοπασματικές (γιατί οί κλασικοί συγγραφείς δέν πραγματεύτηκαν ποτέ αυτό τό ζήτημα σάν τέτοιο) και άντιφατικές. Έτσι στον Μάρξ, δίπλα σέ χωρία (ιδίως στα νεανικά του έργα) πού ύπογραμμίζουν τήν τάση του προλεταριάτου νά καταργήσει τόν άπάνθρωπο χαρακτήρα της κατάστασής του και νά στοχέψει στήν κοινωνία ως σύνολο, δρoισκουμε σάν δεσπτόζουσα ιδέα, στα έργα της ώριμότητάς του, τό ότι κάποιος άπαρέγκλιτο οικονομικοί μηχανισμοί σπρώχνουν τό προλεταριάτο προς τήν εξέγερση (ιδέα πού εκφράζεται μέ τόν κατηγορηματικότερο τρόπο στό πασίγνωστο χωρίο του *Κεφαλαίου* πού κλείνει τό κεφάλαιο γιά τήν «Πρωταρχική συσσώρευση»). Είναι γνωστή ή θέση του Κάουτσου, πού τήν άκολουθήσε ό *Λένιν* στό *Τί νά κάνουμε*, σύμφωνα μέ τήν όποία τό προλεταριάτο αίρεται ως τό επίπεδο της πολιτικής δραστηριότητας μόνο χάρη στην προπαγάνδα των μικροαστών διανοουμένων· θέση πού άλλωστε άντιφάσκει μέ πολλές παραθέσεις του ίδιου του *Λένιν*. Στο *In Defense of Marxism*, ό Τρότσου δρισε τόν έπιστημονικό σοσιαλισμό ως τή «συνειδητή έκφραση της στοιχειακής και ένοτικώδους τάσης του προλεταριάτου νά ξαναχτίσει τήν κοινωνία πάνω σέ κομμουνιστικά θεμέλια». Όμορφη φράση, πού όμως συσκοτίζει και μόνο τό πρόβλημα, χρησιμοποιώντας τούς μεταφορικούς όρους «στοιχειακή» και «ένστικτώδης» γιά κάτι πού στό προλεταριάτο άποτελεί προiόν μιάς ιστορικής άνάπτυξης και πάλης. (Βλ «Τό ζήτημα της ιστορίας του εργατικού κινήματος», δ.π.)

15. Και σtis δύο περιπτώσεις –περίοδος διεκδικήσεων, πόλεμος της Άλγερίας– τό πέρασμα άπό τό διεκδικητικό στό πολιτικό επίπεδο ναύαγησε. Μά μπορεί νά πεί κανείς πώς και σtis δύο περιπτώσεις τό ναύαγιο αυτό σφειλόταν σέ καθαυτό πολιτικούς παράγοντες, πού άφορούσαν τό προλεταριάτο και τίς σχέσεις του μέ τίς γραφειοκρατικές οργάνώσεις, παράγοντες πού θά μπορούσαν νά έχουν ξεπεραστεί.

16. Η χρηματοδότηση του πολέμου της Άλγερίας, της τάξης των 1.000 δισεκατομμυρίων παλιών φράγκων τό χρόνο τό πολύ, δηλαδή 4% του έθνικού προϊόντος της Γαλλίας, δέ θά 'πρεπε νά δημιουργεί άξεπέραστα προβλήματα σέ μιά χώρα πού τό έθνικό της προϊόν αύξάνεται κατά 4 ή 5% τό χρόνο. Άλλο είναι νά λέμε πώς άκόμα και ένα φράγκο πού ξοδεύεται γι' αυτό τόν πόλεμο

είναι σπατάλη και πώς τα χρήματα αυτά είναι παρμένα από τη δουλειά των μισθωτών, κι άλλο να λέμε ή να υπαινισσόμαστε, όπως κάνει συνεχώς η «αριστερά», πώς ο πόλεμος δέ θα μπορούσε να συνεχιστεί για οικονομικούς λόγους, ή εξαιτίας μιας συνεχούς πτώσης του βιοτικού επιπέδου των μισθωτών.

17. Σέ όλα δσα ακολουθούν δέν πρόκειται πιά γιά τόν παραδοσιακό μαρξισμό, μά γιά τόν ίδιο τόν Μάρξ

18. Στήν καλύτερη περίπτωση, γιατί οί καπιταλιστές προσπαθούν συνεχώς να τό μειώσουν (είναι ύποχρεωμένοι να τό κάνουν)· και καθώς στήν άνάλυση του *Κεφαλαίου* κανένας παράγοντας δέν άντιτίθεται σ' αυτό, παρά μόνο στό σημείο δπου ή μείωση αυτή κάνει άδύνατη τή βιολογική επιδίωση ενός προλεταριάτου σέ επαρκή αριθμό, οί καπιταλιστές τό καταφέρνουν. Αύτή είναι ή έννοια τής «άπόλυτης εξαθλίωσης».

19. Παρ' όλο πού υπάρχουν στόν Μάρξ κατάλοιπα τής άντίληψης του Ρικάρντο (άμοιβαία ρύθμιση του μισθού και τής προσφοράς εργάσιου, έτσι πού οί διακυμάνσεις του μισθού πάνω ή κάτω από τό βιολογικό έλάχιστο όριο να αυξάνουν ή να μειώνουν τό δαθμό επιδίωσης των εργατικών γενιών), γιά τόν Μάρξ ό εργατικός υπερπληθυσμός είναι στήν ούσία του προϊόν του ίδιου του καπιταλισμού, ό όποιος άντικαθιστά συνεχώς τούς εργάτες μέ μηχανές. Θά μιλήσουμε γι' αυτό παρακάτω.

20. 'Ακόμα κι αυτό δέν είναι άπόλυτως άκριβές· και ή άτομική έστω εργατική πάλη μέσα στήν παραγωγή έχει σημαντική επίδραση στίς πραγματικές άποδοχές. Πρδλ. στό τεύχ. 23 του Σ. ή Β. «Γιά τό περιεχόμενο του σοσιαλισμού», ίδιαιτερα σελ. 120 και έπόμενες. (*Η πείρα του εργατικού κινήματος*, 2, σελ. 22 και έπ.)

21. Στο τελευταίο αυτό συμπέρασμα καταλήγει ή Ρόζα Λούξεμπουργκ, ξεκινώντας όμως από ένα διαφορετικό συλλογισμό, πού δέν μπορούμε να συζητήσουμε έδώ. 'Ας πούμε ακόμα πώς μεγάλες συζητήσεις έγιναν μεταξύ μαρξιστών γιά να άποφασιστεί άν οί κρίσεις είναι κρίσεις «υπερπαραγωγής» ή «υποκατανάλωσης». Μία δρισμένη έποχή, ό όρος «υποκαταναλωτιστής» ήταν μιά άπ' τίς πιο δαριές δρισιές πού μπορούσε να ξεστομίσει κανείς ενάντιον κάποιου, χωρίς να χρειαστεί να ζητήσει τήν άμεση διαγραφή του. 'Η διάκριση αυτή είναι καθαρά θεολογική. 'Υπερπαραγωγή και υποκατανάλωση είναι έννοιες πού έξυπνοοούνται άμοιβαία· δέν υπάρχει υπερπαραγωγή παρά μόνο σέ σχέση μ' ένα δεδομένο επίπεδο πραγματικής ζήτησης και δέν υπάρχει ύπολειπόμενη ζήτηση παρά μόνο σέ σχέση μ' ένα δεδομένο επίπεδο παραγωγής.

22. 'Η διαπραγμάτευση αυτής τής τελευταίας δυνατότητας στο κείμενο «Η προσωρινή σταθεροποίηση του παγκόσμιου καπιταλισμού» (στό τεύχ. 3 του Σ. ή Β., σελ. 60-61, τώρα πιά στό *Σύγχρονος καπιταλισμός και επανάσταση*, 1, σελ. 266-268 [Σ.τ.'Ε. δέν περιλαμβάνεται έδώ]) γίνεται μέσα από τήν παραδοσιακή όπτική και σάν τέτοια είναι έν μέρος άνεπαρκής και έν μέρος λαβειμένη.

23. 'Η άνάλογικότητα πού έξυπνοοείται μέσα στό κείμενο άνάμεσα στο ποσοτό τής συσσώρευσης και στο ποσοτό αύξησης τής παραγωγικότητας είναι, άν θέλουμε να είμαστε άκριβείς, μιά ύπόθεση γιά να άπλοποιήσουμε τή συζήτηση. 'Αντιστοιχεί ώστόσο στά παρατηρούμενα γεγονότα· είναι ή ύπόθεση πού έπαληθεύεται εμπειρικά κατά μέσο όρο και μακροπρόθεσμα.

24. Χρησιμοποιούνται έπίσης και άλλα μέσα (νομοματική πολιτική, ρύθμιση τής καταναλωτικής πίστωσης κτλ.). Κανένα όμως δέν έχει τήν άποτελεσματικότητα τής πολιτικής πού άσκειται μέ τόν προυπολογισμό. Πρέπει να πούμε

πώς ή σπουδαιότητα των κρατικών δαπανών σάν μέσο γιά τήν έξισορρόπηση τής οίκονομίας είχε αναγνωριστει από τους μαρξιστές πολύ πρίν από τόν Κένυς και τό «deficit spending»: δέχονταν (και δέχονται και σήμερα) πώς οι δαπάνες γιά έξοπλισμούς μπορούν νά θγάλουν τόν καπιταλισμό από μιά ύφεση και χρησιμοποιούνται γι' αυτόν τό σκοπό. Τίποτα όμως δέ δείχνει καλύτερα τό βαθμό αυτοεξαπάτησης στόν όποίο είχε φτάσει τό κίνημα, από τήν αναγωγή αυτής τής σωστής ιδέας σ' Έναν φετιχισμό των έξοπλισμών. Άν οι δαπάνες γιά έξοπλισμούς μπορούν νά θγάλουν τόν καπιταλισμό από μάν ύφεση, γιατί νά μήν μπορούν νά κάνουν τό ίδιο και οι δαπάνες γιά τήν κατασκευή δρόμων; Ένα σχετικό γεγονός –τό ότι, κάτω από δρισμένες συνθήκες, ή καπιταλιστική τάξη θά προτιμήσει τήν κατασκευή δπλων από άλλες δυνατές δαπάνες– αναγορεύτηκε σέ μαγικό άπόλυτο. Η κατασκευή κανονιών ύποτίθεται πώς έχει θεραπευτικές ιδιότητες γιά τίς ύφσεις, πού άλλα είδη κρατικής δαπάνης δέν έχουν.

25. Πρέπει νά θυμίσουμε έδώ πώς μαρξιστές πού θεωρούσαν τήν Ε Σ Σ Δ καθεστώς «κρατικού καπιταλισμού» άναζητήσαν γιά πολύν καιρό σ' αυτή τό ίσοδύναμο των καπιταλιστικών ύφέσεων και του έφεδρικού διομηχανικού στρατού –και νόμισαν πώς τό βρήκαν στό φαινόμενο των στρατοπέδων συγκέντρωσης, όπου ό Στάλιν συγκέντρωνε, κατά τά λεγόμενα τους, τόν εργατικό υπερπληθυσμό πού δέν μπορούσε νά χρησιμοποιηθει στήν παραγωγή.

26. Βλ. «Γιά τή δυναμική του καπιταλισμού» στό τεύχ. 12 του Σ. Η Β. (και τό Παράρτημα Ι σ' αυτό τό κείμενο, *infra*).

27. Βλ. τήν ανάλυση αυτής τής αντίφασης στό άρθρο «Γιά τό περιεχόμενο του σοσιαλισμού» (τεύχ. 23 του Σ. Η Β.), ιδιαίτερα σελ. 84 και έπ. και 117 και έπ. (Τώρα στό 'Η πείρα του εργατικού κινήματος, 2, σελ. 15 και έπ., 29 και έπ.).

28. 'Ο Μάρξ ό [ιδιος δέν κατάφερε ν' άποδεσμευτει άπ' αυτή τήν όπτική· ή θεωρία των μισθών πού εκτίθεται στό Κεφάλαιο αναφέρεται ρητά στό «ήθικό και Ιστορικό στοιχείο» πού καθορίζει τό διοτικό επίπεδο τής εργατικής τάξης, άρα τό άθροισμα των αγαθών πού έχει ανάγκη ένας εργατής γιά νά ζήσει και ν' αναπαραχθει, άρα τήν «άξία τής εργασιακής δύναμης», τής όποιας ό μισθός άποτελει νομισματική έκφραση.

29. Βλέπε τήν περιγραφή αυτού του πολέμου στά κείμενα των Πόλ Ρομάνο (τεύχ. 1 ώς 6 του Σ. Η Β.), Ζόρζ Βιδιέ (τεύχ. 11 ώς 17), Ντ. Μοτέ (τεύχ. 22)· βλ. επίσης «Γιά τό περιεχόμενο του σοσιαλισμού» δ.π., σελ. 117 και έπ. ('Η πείρα... 2, σελ. 29 και έπ.).

30. Αυτό φυσικά δέ σημαίνει πώς ή συνείδηση αυτή είναι «τέλεια» ή, άκόμα λιγότερο, ότι κάθε μεταβολή είναι καθαρά ιδωμένη και θελημένη.

31. Βλ. «Γιά τό περιεχόμενο του σοσιαλισμού», δ.π.

32. Και γιά πολύ άργότερα. Και τώρα άκόμα, μπροστά στήν είσαγωγή του «αυτοματισμού» ή στάση των εργατών δείχνει καθαρά πώς τήν αντιλαμβάνονται σάν έπιθεση.

33. Βλ. τά κείμενα γιά τίς άπεργίες στήν Άγγλία και στίς Ήνωμένες Πολιτείες πού δημοσιεύονται στά τεύχη 18,19,26,29 και 30 του Σ. Η Β. (πρδλ. 'Η πείρα... τόμ. 1, σελ. 203-276).

34. Βλ. «Γιά τό περιεχόμενο του σοσιαλισμού», αυτόθ.

35. Βλ. ιδιαίτερα Ντ. Μοτέ, «Τό έργοστάσιο και ή εργατική διαχείριση» στό τεύχ. 22 του Σ. Η Β.

36. Βλ. τά κείμενα γιά τίς άπεργίες στήν 'Αγγλία καί στίς 'Ηνωμένες Πολιτείες πού αναφέρονται παραπάνω.

37. Ξεκινάμε άπ' αὐτή τήν πλευρά γιά χάρη τῆς σαφήνειας τῆς έκθεσης. 'Η ιδεολογία γιά μᾶς οὔτε «άκολουθεῖ» οὔτε «προηγείται», δέν εἶναι οὔτε αἴτιο οὔτε αἰτιατό, μά ἀπλῶς ἡ έκφραση τῆς ἴδιας κοινωνικῆς πραγματικότητας στό δικό τῆς ἐπίπεδο, πού εἶναι ταυτόσημο καί συνάμα διαφορετικό.

38. Τό ζήτημα τοῦ βαθμοῦ, τῆς φύσης, τῶν κοινωνικῶν στηριγμάτων αὐτῆς τῆς συνείδησης εἶναι κάθε ἄλλο παρά ἄπλο, μά δέν μπορούμε νά σταθοῦμε σ' αὐτά τώρα.

39. «Τέλος, στό βαθμό πού αὐτή ἡ ἀκατανίκητη κίνηση ἐξαναγκάζει τοὺς καπιταλιστές νά ἐκμεταλλεύονται τά τεράστια μέσα παραγωγῆς πού ἤδη ὑπάρχουν σέ μίαν ἀκόμα μεγαλύτερη κλίμακα καί νά ρίχνουν στό παίχιδι γι' αὐτόν τό σκοπό ὅλους τοὺς μηχανισμούς τῆς πίστωσης, οἱ σεισμοί πού τραντάζουν τόν ἐμπορικό κόσμο πολλαπλασιάζονται καί δέν τοῦ ἀφήνουν παρα μιά ἔκβαση... τῆν ἔνταση τῶν κρίσεων. Αὐτές γίνονται συχνότερες καί διαιότερες (Κ Μάρξ, *Μισθωτή ἐργασία καί κεφάλαιο*, Pl. 1, σελ. 228. 'Υπογραμμ. μέσα στό κείμενο [Σημείωση πού προστέθηκε στήν ἀγγλική ἐκδοση τοῦ 1965]).

40. 'Από αὐτή τήν άποψη ὑπῆρξε πάντοτε μιά ὀρισμένη διπροσωπία στό μαρξιστικό κίνημα ἀνάμεσα στήν πρακτική -ὀπου διακηρυσσόταν πῶς ἡ τάδε ἐπιχείριση ἢ ὁ τάδε καπιταλιστικός τομέας μπορούσε καί ἐπρεπε νά δώσει μισθολογικές αὐξήσεις- καί στή μεγάλη θεωρία, ὀπου «ἀποδειχνόταν» πῶς ἡ ἱκανοποίηση τῶν ἐργατικῶν διεκδικήσεων σέ θέματα μισθῶν ἦταν ἀδύνατη μέσα στά πλαίσια τοῦ συστήματος.

41. Τό ἀποδείχνουν οἱ τρομερές ἀντιστάσεις πού συναντάει καί σήμερα ἀκόμα μιά «σύγχρονη» πολιτική στοὺς κόλπους τῆς καπιταλιστικῆς τάξης. 'Η πολιτική τῆς προεδρίας 'Αϊζενχάουερ, πού δύθηκε σέ μαρσομο τήν ἀμερικάνικη οἰκονομία τά τελευταία ἐφτά χρόνια, ἐκφράζει ἐν μέρει αὐτές τίς ἀντιστάσεις: τό ἴδιο μπορούμε νά ποῦμε καί γιά τήν πολιτική τοῦ Μπαουνγκάρτηνερ στή Γαλλία, πού ὀδηγεῖ τό γαλλικό καπιταλισμό στήν πρόοδο μέ θήματα χελῶνας, μέ τό πρόβλημα τῆς διαφύλαξης τῆς «σταθερότητας τῶν τιμῶν». Μά αὐτό ἰσχύει ἀκόμα περισσότερο γιά τά 99% τῶν μαρξιστιῶν, πού βρίσκονται πολύ πίσω ἀπό τοὺς πιό συνειδητούς ἐκπροσώπους τοῦ καπιταλισμοῦ καί πού δεῖχνουν, μόλις τοὺς στριμῶξει κανεῖς λίγο, πῶς ἡ εἰκόνα πού ἔχουν γιά τόν καπιταλισμό εἶναι ἡ εἰκόνα τοῦ 19ου αἰῶνα.

42. Αὐτό ἦταν ὀλοκάθαρα τό ζουμί τῆς τελευταίας μεγάλης άπεργίας στό χάλυβα, στίς 'Ηνωμένες Πολιτείες. Βλ. τίς σημειώσεις πάνω σ' αὐτό τό θέμα στά τεύχη 29 καί 30 τοῦ Σ. ἢ Β.

43. Αὐτή ἡ μεταβολή, πού στίς ἄλλες καπιταλιστικές χώρες πῆρε σχεδόν ἔναν αἰῶνα γιά νά γίνει, συντελέστηκε μέσα σέ λίγα χρόνια στίς 'Ηνωμένες Πολιτείες, ἀνάμεσα στό 1935-1937, ὀπότε οἱ νάυαλες ἐργατικῆς άπεργίες ἐπέβαλαν στήν ἐργοδοσία τήν ἀναγνώριση τοῦ C I O., καί στό τέλος τοῦ πολέμου, ὀπότε αὐτή ἡ μεταβολή εἶχε κιώλας ὀλοκληρωθεῖ καί τά συνδικάτα στήν οὐσία πιά ἀπασχολοῦνταν μέ τῆ διατήρηση τῆς πειθαρχίας στήν παραγωγή μέ ἀντάλλαγμα μισθολογικές παραχωρήσεις.

44. Βλ. γιά παράδειγμα τό ἀμερικάνικο *Full Employment Act* τοῦ 1947 καί γενικότερα ὀλες τίς ἐπίσημες προγραμματικές δηλώσεις τῶν σύγχρονων κυβερνήσεων σέ θέματα οἰκονομικά.

45. Κανένας δέν ἀμφισβητεῖ πῶς ὁ ἰδιώτης καπιταλιστής ἐξακολουθεῖ νά

υφίσταται στη Δύση και πώς συνεχίζει να παίζει σημαντικό ρόλο. Μά τό ούσιώδες –πού ό όπαδοί τών παραδοσιακών αντίλήψεων είναι άνίκανοι νά δούν– είναι πώς άκόμα κι εκεί πού ύπάρχει, ό μεγαλοκαπιταλιστής δέν μπορεί νά παίξει τό ρόλο του στήν ύπόθεση παρά μόνο σάν κορυφαίος τής γραφειοκρατικής πυραμίδας και μέσω αυτής

46 Βλ τό άρθρο «Προλεταριάτο και όργάνωση» στό τεύχ 27 τού Σ ή Β (Ή πείρα, τόμ. 2, σελ. 89-172)

47 Αυτό ίσχύει άκόμα και για τίς σταλινικές όργανώσεις, πού ή άνάρρηση τους στήν έξουσία δέ σημαίνει σέ τελευταία άνάλυση άλλο από μία τερόστια άναδιαρρύθμιση τών μορφών τής έκμετάλλευσης, ώστε νά διατηρηθεί καλύτερα ή ούσία τους

48. Βλ. Ντ Μοτέ, «Οί έργάτες και ή κοιλτούρα», στό τεύχ 30 τού Σ. ή Β

49 Βλ. για παράδειγμα, *Ό άνθρωπος τής όργάνωσης*, τού Γ Φ. Γουάιτ.

50 Για τή γραφειοκρατία στήν παραγωγή, δλ «Γιά τό περιεχόμενο του σοσιαλισμού». δ π. Για τήν πολιτική γραφειοκρατία, δλ «Ό πολωνικός δρόμος τής γραφειοκρατικοποίησης», στό τεύχ. 21 τού Σ. ή Β (*Ή γραφειοκρατική κοινωνία*, 2) και «Προλεταριάτο και όργάνωση», δ. π.

51 *Ό Μάξ Βέμπερ* ήταν ό πρώτος πού ξεκινώντας από τήν άνάλυση τού Μάρξ για τόν καπιταλισμό ως έκλογίκευση, έδειξε τή στενή συνάφεια έκλογίκευσης και γραφειοκρατίας και ύποστήριξε πώς τό μέλλον του καπιταλισμού θρικόταν στή γραφειοκρατία, «όρθολογικό» σύστημα διεύθυνσης κατ' έξοχήν. Τό βασικό ελάττωμα τής άνάλυσης του θρικόεται στό ότι κατ' αυτόν ή «έκλογίκευση» αυτή είναι έκλογίκευση χωρίς εισαγωγικά, μ' άλλα λόγια πώς δέν μπορεί νά άνεύρει τίς έσωτερικές τής άντιφάσεις. Πρδλ. τά τελευταία κεφάλαια του μεγάλου του έργου, *Wirtschaft und Gesellschaft*.

52. Τό βασικό αυτό γεγονός άναγνωρίζεται από τούς καπιταλιστές διευθόνοντες πού δέ χροταίνον μέ λόγια. Νά, για παράδειγμα, πώς συνοψίζει ή *Φαινάνοιαλ Τάμς* (7 τού Νοέμβρη 1960) ένα διβλίο πού δημοσίευσε πρόσφατα ό κ. Γουίλφρεντ Μπράουν, πρόεδρος επί εικοσι χρόνια τής Γκλασίερ Μέταλ Κόμπαρν, τό *Exploration in Management* (Heinemann, Λονδίνο 1960): «Έκείνο πού κατά βάση άπασχόλησε τόν κ. Μπράουν ήταν ή απόκλιση άνάμεσα στήν τυπική όργάνωση τής εταιρείας του (άπό τόν πρόεδρο ως τούς χάρους δουλειάς του έργοστασίου) και στήν πραγματική μορφή πού παίρνει στήν πράξη ή έπεξεργασία τής πολιτικής και τών άποφάσεων... Μέ μία έννοια, τό πρόβλημα τού είναι εκείνο πού θά μπορούσαμε νά ονομάσουμε, στήν κοινή γλώσσα, όράση τών άνθρώπων "πίσω άπ' τήν πλάτη" τών άλλων. Ένα σημάδι τής διεισδυτικότητας τής άνάλυσης τού κ. Μπράουν είναι ότι κατάφερε νά δει καθαρά και ν' άναγνωρίσει –χωρίς όμως νά μπορέσει νά θεραπεύσει– αυτό πού άποκαλεί "τό σχίσμα πού ύπάρχει στή βάση τής άλυσίδας τής διεύθυνσης" Πρόκειται έδώ για τήν ελκρινή άναγνώριση από έναν επιχειρηματία, ως άποτέλεσμα μιάς άνεξάρτητης έρευνας, τής κλασικής μαρξιστικής έννοιας τής άλλοτριώσης του έργάτη. Τό ότι αυτό παραμένει πάντοτε τό μεγαλύτερο πρόβλημα πού έχει νά λύσει ή βρετανική βιομηχανία (και ή ίδια ή βρετανική κοινωνία), άποδείχεται έπαρκώς άπό τήν αυξανόμενη άνησυχία πού προκαλεί ό άριθμός τών άνεπίσημων άπεργιών...»

53 Βλ. για παράδειγμα Ζ Φριντμάν, *Ή θρυμματισμένη εργασία*

54 *Νιού Γιόρκ Χέραλτ Τρίμπουν*, 5 Ίουνίου 1961. Πρόκειται για έναν διευθόνοντα τής Ίντερνάσιοναλ Χάρδεστερ

55. Πρόβλ. «Γιά τό περιεχόμενο του σοσιαλισμού», δ.π.

56. 'Η Ιδεολογία των εργατικών αγώνων που έχει καταλάβει τους σύγχρονους εργοδότες είναι αυτό που ο Μαντές-Φράνς ονομάζει κομψά «άγχος του πληθωρισμού» (*1' Έξπρές*, 23 του Σεπτεμβρίου 1960).

57. Δέν πρόκειται γιά αποκλειστικά άγγλοσαξωνικές άρρώστιες. Στη Γερμανία, ή είσοδη προσφυγικού εργατικού δυναμικού και ή ευθείαινα τών εργαζομένων έπέτρεψαν στον καπιταλισμό νά προοδέψει μέ πολύ ταχύ ρυθμό. Μά αυτή ή περίοδος πλησιάζει στο τέρας της: έδώ και δυό χρόνια, ή συνεχής πλήρης άπασχόληση ύποσκάπτει τήν πειθαρχία μέσα στην παραγωγή (βλ. στο τεύχ. 30 του *Σ. ή Β.*, σελ. 94, «Τέλος του γερμανικού θαύματος») και δημιουργεί αύξήσεις μισθών πολύ ύψηλότερες από τήν αύξηση της παραγωγικότητας (+12% οί πρώτοι, +6% ή δεύτερη, μεταξύ των πρώτων εξαμήνων του 1960 και του 1961). Έντελώς τυχαία λές, τή στιγμή που ο γερμανικός καπιταλισμός πρέπει ν' άρχισει ν' αντιμετώπιζει τήν αντίφαση μεταξύ συνεχούς μεγέθυνσης και διατήρησης της «εργασιακής πειθαρχίας», τό πολιτικό γερμανικό θαύμα και ή δικτατορία του Άντενούερ πλησιάζουν επίσης στο τέρας τους.

58. Βλ. γιά παράδειγμα τά άποσπάσματα της *Φαινάνοιαλ Τάμς* και της *Έκονομιστ* στά τεύχη 29 (σελ. 108) και 30 (σελ. 94) του *Σ. ή Β.*

59. Βλ. «Γιά τό περιεχόμενο του σοσιαλισμού», δ.π. «'Η προλεταριακή επανάσταση ενάντια στη γραφειοκρατία», *Σ. ή Β.* τεύχ. 20, σελ. 139-153 (τώρα στη *Γραφειοκρατική κοινωνία*, τόμ. 2): Κλόντ Λεφόρ, «'Ο ολοκληρωτισμός χωρίς τόν Στάλιν», *Σ. ή Β.*, τεύχ. 19, σελ. 46-48 (τώρα στά *Στοιχεία μιας κριτικής της γραφειοκρατίας*, Droz, Γενεύη-Παρίσι 1971, σελ. 166-186) και, παραπάνω, τό Κεφάλαιο V αυτού του κειμένου.

60. Βλ. στο τεύχ. 21 του *Σ. ή Β.*, Κλόντ Λεφόρ, «'Επιστροφή από τήν Πολωνία», σελ. 15-58 (τώρα στά *Στοιχεία...*, δ.π., σελ. 221-259) και τό κείμενό μου «'Ο πολωνικός δρόμος της γραφειοκρατικοποίησης», αυτόθ. σελ. 59-76 (τώρα στη *Γραφειοκρατική κοινωνία*, τόμ. 2, σελ. 221 και έπ.).

61. Έχουμε μιλήσει επανειλημμένα στο *Σ. ή Β.* γιά τίς άπεργίες στην Άγγλία και στίς 'Ηνωμένες Πολιτείες και γιά τους shop stewards (τεύχη 18,19,26,29,30,32). Άς αναφέρουμε ακόμη μία «άκραία» περίπτωση, των εργοστασίων Μπρίγκς στο Ντάγκενχαμ (που άνήκουν στην έγγλέζικη Φόρντ), όπου έγιναν 289 στάσεις εργασίας ανάμεσα στο Φλεβάρη του 1954 και στο Μάη του 1955 και 234 ανάμεσα στον Αύγουστο του 1955 και τό Μάρτη του 1957, στάσεις στη μεγάλη τους πλειοψηφία «άνεπιστημες» και διάρκειας από μερικές ώρες ως πολλές μέρες. Όλες σχεδόν αυτές οί στάσεις έξέφραζαν συγκρούσεις γύρω από τίς συνθήκες παραγωγής και ζωής μέσα στο εργοστάσιο: προμήθεια ρούχων δουλειάς, συμφόρηση των διαδρόμων συγκοινωνίας και κακή διατήρηση, μέτρα ασφάλειας, θέρμανση και έξαερισμό, συναίνεση των εργατών στις άποφάσεις που άφορούν τήν τοποθέτηση των μηχανών, πολιτική προσωπικού και άπολύσεις, ιδιαίτερα παλιών εργατών, επιτάχυνση των ρυθμών εργασίας, χρονομετρήσεις, ιδιαίτερα σέ σχέση μέ τίς άπολύσεις, τυποποίηση των προϊόντων και των μεθόδων εργασίας, νυχτερινή εργασία, άλλαγή της σύνθεσης στις ομάδες εργασίας χωρίς προηγούμενη συνεννόηση μέ τους shop stewards' προκλητική στάση των άρχιεργατών, συμπεριφορά της διεύθυνσης προς τά συνδικάτα και τους εκπροσώπους των εργατών. Βλ. τήν έπίσημη έκθεση του Λόρντ Κάμερον, *Report of a Court of Inquiry...* Λονδίνο Η Μ Σ Ο, Cmnd 131, 1957. Παρ' ότι άκραία, ή περίπτωση του Μπρίγκς είναι πάντως

τυπική με την έννοια ότι βλέπει κανείς συμπυκνωμένη σ' αυτή την κατάσταση που επικρατεί σε όλη τη βρετανική βιομηχανία. Το ίδιο ισχύει για την Άγγλία στο σύνολό της σε σχέση με τις άλλες σύγχρονες καπιταλιστικές χώρες: μάς δείχνει σε μεγέθυνση τί συμβαίνει παντού, και κυρίως τί θά συμβαίνει όλο και περισσότερο παντού. Η έστιαση πάνω στην άγγλική εμπειρία δεν έχει διαφορετική έννοια από την έστιαση πάνω στην εμπειρία της Κομμούνιας μετά το 1871 ή της Ρωσίας μετά το 1917.

62. Οι μεγαλύτεροι εργατικοί αγώνες των τελευταίων χρόνων στις Ήνωμένες Πολιτείες διεξάχθηκαν γύρω από τις συνθήκες δουλειάς και ζωής μέσα στην επιχείρηση: η εξέγερση των εργατών στις αυτοκινητοβιομηχανίες το 1955 ενάντια στη συνδικαλιστική γραφειοκρατία του C I O (βλ. τό τεύχ. 18 του Σ. η Β., τώρα *Η Πείρα...* τόμ. 1, σελ. 203-220), ή απεργία στο χάλυβα του 1959-60 (βλ. τό τεύχη 29, σελ. 111, και 30, σελ. 94 ως 96), και τέλος οι απεργίες στις αυτοκινητοβιομηχανίες τό φθινόπωρο του 1961, όπου ή συμφωνία που είχε με τόλμυ κόπο επιτευχθεί μεταξύ διεύθυνσης και συνδικαλιστικής ηγεσίας αμφισβητήθηκε γιατί ή δεύτερη είχε «εξαόσει» τά «τοπικά προβλήματα», δηλαδή τά προβλήματα των συνθηκών δουλειάς: μά έκρηξη αγριων απεργιών που διάρκεσαν δεκαπέντε μέρες την επανέφεραν στην πραγματικότητα και οι εργάτες κέρδισαν χοντρικά αυτά που ζητούσαν

63. Βλ. «Γιά τό περιεχόμενο του σοσιαλισμού», δ.π.

64. Ο άναγνώστης θά έχει καταλάβει πώς σε όλα όσα προηγήθηκαν δέ μάλαμε για την κοινωνικοποίηση ως τυπική έννοια, μά σε σχέση με τό περιεχόμενο της κοινωνικοποίησης. Ο κοινωνιολόγος πού, με τό πρόσχημα πώς μά αϊθουσα κινηματογράφου και μά συνέλευση ενός εργατικού συμβουλίου αντιπροσώπευον και τά δύο τρόπους κοινωνικοποίησης, άρνείται νά δει την απόλυτη αντίθεση του τύπου κοινωνικής ένταξης πού αντιπροσωπεύουν αυτοί οι δύο τρόποι και τί διαφορά των άποτελεσμάτων τους πάνω στη δυναμική της έξεταζόμενης κοινωνίας, δείχνει μονάχα σε πού βαθμό κενότητα και αθάρρεϊας μπορεί νά φτάσει μά όλο και περισσότερο φορμαλιστή «έπιστήμη».

65. Βλ. «Προλεταριάτο και όργάνωση» δ.π.

66. Αυτό ισχύει ακόμα περισσότερο, άν και με διαφορετικό τρόπο, για τους φιλοκομμουνιστές. Γι' αυτούς τό ζήτημα είναι νά καταφέρει ή Ρωσία «νά φτάσει και νά περάσει τις Ήνωμένες Πολιτείες» και ό στόχος αυτός δεν έχει καμά άνάγκη τή δική τους δράση ή συμμετοχή, γιατί ή πραγματώσή του έξαρτάται από την έκτέλεση των πεντάχρονων ή είκοσάχρονων σχεδίων· μά παρόμοιο τρόπο έξέρουν πώς τελικά ή παγκόσμια νίκη αυτού του «σοσιαλισμού» δεν έξαρτάται άπ' αυτό πού θά κάνουν αυτοί, μά από την ποσότητα και την ποιότητα των ρώσικων πυραύλων.

67. Γι' άλλη μά φορά, δεν ξεχνάμε πώς τίποτα δεν μπορεί νά καταναλωθεί πού νά μήν έξρεται από την κοινωνία και νά μήν παραπέμπει σ' αυτή, πού νά μήν προϋποθέτει, για νά άποκτηθεί όπως και για νά παραχθεί, μά κοινωνική δραστηριότητα, πού νά μή θέτει σιωπηρά τό πρόβλημα της κοινωνίας. Ο μοναχικός τηλεθεατής έκτοξεύεται από τό σπίτι του στον κόσμο από τή στιγμή πού πατάει τό κουμπί· ό άκίνητοποιημένος μέσα σ' ένα μπιτολιάρημα όδηγος είναι στην κυριολεξία πνιγμένος μέσα σ' έναν ύψεανό κοινωνικών άτόμων και άντικειμένων. *Μά με τά άτομα και τά άντικείμενα αυτά δεν έχει θετική σχέση.*

68. Τό θέμα δεν είναι νά καταγγήσουμε την ιστορία και την άνθρώπινη κατάσταση, κάθε σύγκρουση και δυστυχία, μά τις συγκεκριμένες έκείνες μορφές

υποδούλωσης του ανθρώπου στον άνθρωπο ή στα ίδια του τά δημιουργήματα, που ονομάζονται εκμετάλλευση, ιεραρχία, παραλογισμός της εργασίας, αδράνεια και άδιαφάνεια των θεσμών

69. 'Ο Τρότσκι έλεγε πώς σέ μία εύπορη οικογένεια δέν τσακώνονται γιά τή μαρμελάδα. 'Απατηλή εικόνα, γιατί στις πλούσιες οικογένειες τσακώνονται και μάλιστα σκοτώνονται γιά άλλα είδη μαρμελάδας, και μάλλον περισσότερο απ' ό,τι στις φτωχές. 'Ολοι οι συλλογισμοί του Τρότσκι σ' αυτό τόν τομέα επηράστηκαν υπέρμετρα, άν και αυτό είναι κατανοητό, από τήν εμπειρία της εξαθλίωσης και του λιμού στή Ρωσία άνάμεσα στα 1917 και στα 1923. 'Η έμπειρία αυτή δέν είναι καθόλου τυπική. Δέ λέμε πώς ό σοσιαλισμός είναι ζήτημα έσωτερικού προσηλυτισμού, μά πώς οι συμπεριφορές τών ανθρώπων μπροστά στην κατανομή τών αγαθών και οι άνάγκες είναι ζητήματα πολιτιστικά, κοινωνικά και ιστορικά.

70. 'Η θεωρία περί μιάς «διαπαιδαγώγησης» τών εργατών μέσα από τίς άποτυχιές μιάς γραφειοκρατικής ήγερσίας, που δρiscεται στή βάση τών άπόψεων του Τρότσκι στή δεκαετία του '30, έχει πολύ περιορισμένο βάρος. ίσχύει μονάχα στό έσωτερικό μιάς επαναστατικής φάσης (είναι άλήθεια πώς υπήρξε εκμάθηση γιά τίς μάζες της Πετρούπολης από τό Φλεβάρη ως τόν 'Οχτώβρη του 1917), ή γιά μιά εργατική μειοψηφία. 'Αλλιώς, από τούς γάλλους εργαζόμενους που έζησαν τό 1936, πόσοι άντλούν σήμερα από εκείνη τήν εποχή τά «μαθήματα» που θά άντλούσε μιά επαναστατική οργάνωση; 'Αν θεωρήσουμε ως πείρα τήν ύποκειμενική και ρητή πείρα, πρέπει νά παραδεχτούμε πώς τό κύριο άποτέλεσμα τών αγώνων που άποτυχαίνουν είναι τό άποκάρδιωμα.

71. Μόνο στό ξεκίνημα, γιατί σχεδόν πάντοτε αυτή ή πρωτοπορία, που είχε διαμορφωθεί στή βάση τών συμπερασμάτων της προηγούμενης περιόδου, συναντάει μεγάλες δυσκολίες στό νά άπαγκιστρωθεί απ' αυτά (έκείνο που συνιστούσε τή δύναμή της άποτελεί τώρα τήν άδυναμία της), ενώ ή δράση τών μαζών, άν ή επανάσταση συνεχιστεί, τείνει γρήγορα νά τά ξεπεράσει. 'Η διαπίστωση αυτή ένισχύει σαφώς τήν άποψη που εκφράζεται στό κείμενο.

72. Βλ. «Σοσιαλισμός ή βαρβαρότητα», στό τεύχ. 1 του Σ. ή Β., ιδιαίτερα σελ. 39-46 (τώρα στή *Γραφειοκρατική κοινωνία*, τόμ. 1, σελ. 145 και έπ.)· επίσης «Οί εργατές άπέναντι στή γραφειοκρατία», Σ. ή Β. τεύχ. 18, σελ. 75-86 (τώρα στήν *Πείρα του εργατικού κινήματος*, τόμ. 1, σελ. 241-257).

73. 'Από τό 1955 στις 'Ηνωμένες Πολιτείες ή κατανάλωση δέν παρέχει πιά επαρκές έρέθισμα στήν οικονομική μεγέθυνση, γιατί υπάρχει ένας σχετικός κορεσμός της ζήτησης «διαρκών αγαθών», που στάθηκε ή μεγάλη κινητήρια δύναμη της προηγούμενης φάσης. Αυτό δείχνει πώς, ακόμα και στό σημερινό στάδιο, υπάρχουν όρια στήν «άπεριόριστη» μεγέθυνση της ύλικής κατανάλωσης και στήν άπωσθήποτε πιά τελειοποιημένη σ' ολόκληρο τόν κόσμο χειραγώγηση τών καταναλωτών. Θά ήταν όμως πρόωρο και επικίνδυνο νά βγάλουμε απ' αυτό τό γεγονός ένα όριστικό συμπέρασμα.

ΕΠΙΜΕΤΡΑ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΑΓΓΛΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ Ε.Κ.Σ.Κ.*

Ι. Η ΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΠΟΣΟΣΤΟΥ ΤΟΥ ΚΕΡΔΟΥΣ

Ἡ ἀνάλυση τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας ἀπὸ τὸν Μάρξ βασιζέ-
ται σὲ τρεῖς θεμελιώδεις ἔννοιες (κατηγορίες):

C: σταθερὸ κεφάλαιο (μέσα παραγωγῆς πού ἔχουν παραχθεῖ)

V: μεταβλητὸ κεφάλαιο (μισθοί)

S: ὑπεραξία (πλεόνασμα τοῦ καθαροῦ προϊόντος σὲ σχέση μὲ τὸν ὄγκο
τῶν μισθῶν, ἢ τοῦ ἀκαθάριστου προϊόντος σὲ σχέση μὲ τὸν ὄγκο τῶν
μισθῶν σὺν τὸ σταθερὸ κεφάλαιο πού ἔχει ἀναλωθεῖ στὴν παραγωγή).

Θά ὑποθέσω πῶς ὁ ἀναγνώστης εἶναι ἐξοικειωμένος μὲ αὐτές τίς
ἔννοιες καὶ θά ἐξετάσω (ὅπως κάνει ὁ Μάρξ στὸ Βιβλίον III τοῦ Κεφα-
λαίου) τὴν *συνολικὴ καπιταλιστικὴ οἰκονομία*, μετὰ ἀπὸ ἐνοποίηση τῶν
συναλλαγῶν καὶ τῶν λογαριασμῶν μεταξὺ ἐταιρειῶν καὶ τομῶν. Μὲ
αὐτές τίς προϋποθέσεις, ἡ S (συνολικὴ ὑπεραξία) εἶναι ἴση μὲ τὸν
ὄγκο τῶν κερδῶν· τὸ V εἶναι ὁ ὄγκος τῶν μισθῶν ἢ τὸ σύνολο τῶν
πληρωμένων μισθῶν. Ἡ περίπτωση τοῦ C εἶναι πιὸ περίπλοκη, γιατί
τὸ σύμβολο αὐτὸ χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν Μάρξ σὲ διάφορα μέρη
τοῦ *Κεφαλαίου* γιὰ νὰ ὀρίζει διαφορετικὲς κατηγορίες. Στὸ βιβλίον III
ἀφορᾷ τὴν ἀξία τοῦ *συνολικοῦ ἀποθέματος τοῦ κεφαλαίου*, ἐνῶ στὸ
βιβλίον I (καὶ στὸ βιβλίον II) χαρακτηρίζει τὴν *οἰκονομικὴ ἀπαξίωση*
τοῦ *πάγιο κεφαλαίου* πού εἶναι ἐνσωματωμένη στὴν ἀξία ἐνὸς ἀτομι-
κοῦ προϊόντος ἢ στὴν ἀξία τοῦ προϊόντος μιᾶς ἐταιρείας, σὺν τὴν
ἀξία τῶν «μὴ διαρκῶν» παραγωγικῶν ἀγαθῶν πού καταναλώνονται
γιὰ τὴν παραγωγή (πρῶτες ὕλες, καύσιμα κτλ.). Εἶναι προφανές πῶς
πρέπει κάθε φορὰ νὰ ὀρίζουμε μὲ ἐξαιρετικὴ προσοχὴ τὴν ἔννοια τοῦ
C, καὶ τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ κατὰ πόσο εἶναι ἔγκυρη αὐτὴ ἡ ἔννοια

* Συντάχτηκαν μετὰ ἀπὸ αἴτημα τῶν ἐγγλέζων συντρόφων τῆς *Solidarity*,
γιὰ νὰ συνοδέψουν τὴν ἀγγλικὴ μετάφραση τοῦ *ΕΚΣΚ* (πού δημοσιεύτηκε
τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1965) Ἀπὸ τὰ ἀγγλικά μεταφράστηκαν ἀπὸ μένα, μὲ μερικὲς
ἐλαφριές τροποποιήσεις, πού στόχευαν στὸ νὰ τὰ κάνουν πιὸ εὐκολονόητα.

μέσα σ' ένα δεδομένο πλαίσιο. Αυτό θα προσπαθήσω νά κάνω κι εγώ, χρησιμοποιώντας, όπου είναι αναγκαίο, πιό ακριβείς συμβολισμούς.

Ό Μάρξ εξετάζει τις σχέσεις μεταξύ των C, V και S και διατυπώνει τρεις «νόμους», που διέπουν την ανάπτυξη αυτών των σχέσεων στο ξετύλιγμα μιās χρονικής περιόδου:

(1) $\frac{S}{V}$ (ή σχέση της υπεραξίας προς τό μεταβλητό κεφάλαιο, ή του όγκου των κερδών προς τον όγκο των μισθών), που όνομάζεται από τον Μάρξ ποσοστό έκμετάλλευσης. Πρόκειται για μιά έννοια που δέν περιέχει άσαφειες. Ό Μάρξ πίστευε πώς τό ποσοστό έκμετάλλευσης αυξανόταν αναγκαστικά μέ την πάροδο του χρόνου (μιλάει, φυσικά, όπως θά κάνω κι εγώ πάντοτε εδώ, για τίς μακροπρόθεσμες τάσεις, κι όχι για διακυμάνσεις τοπικές ή βραχυπρόθεσμες). Σύμφωνα μέ τον Μάρξ, τό ποσοστό έκμετάλλευσης αυξάνεται επειδή ή παραγωγικότητα της εργασίας αυξάνεται σταθερά στον καπιταλισμό –κάτι που είναι γεγονός άναντίρητο. Αυτό σημαίνει πώς ή μοναδιαία αξία (μέ όρους εργασίας, φυσικά, όπως και σέ όλους αυτούς τους συλλογισμούς) των έμπορευμάτων μειώνεται συνεχώς μέ την πάροδο του χρόνου. Έπομένως μειώνεται και ή μοναδιαία αξία των έμπορευμάτων που αποτελούν τό «καλάθι της κατανάλωσης» ενός εργάτη ή μιās εργατικής οικογένειας. Τό καλάθι αυτό της κατανάλωσης ό Μάρξ τό θεωρεί, μέ ύλικούς όρους, σταθερό μέσα στό χρόνο –δηλαδή υποθέτει πώς τό έπιπεδο ζωής της εργατικής τάξης είναι στάσιμο. Έτσι, ή αξία του μειώνεται μέ την πάροδο του χρόνου –άφοϋ ή αξία αυτή είναι τό γινόμενο μιās σταθερής ποσότητας έμπορευμάτων, πολλαπλασιασμένης μέ μοναδιαίες αξίες που φθίνουν. Μέ ύλικούς όρους, μιά ώρα εργασίας πληρώνεται μέ την ίδια ποσότητα έμπορευμάτων, τή στιγμή που τό (ύλικό) προϊόν αυτής της ώρας εργασίας αυξάνεται μέ την παραγωγικότητα της εργασίας. Μέ όρους αξίας, μιά ώρα εργασίας παράγει πάντοτε έξ όρισμού την ίδια αξία, μά ή αξία των έμπορευμάτων, μέ τά όποια πληρώνεται, πέφτει (γιατί οι μοναδιαίες αξίες αυτών των έμπορευμάτων μειώνονται, στό βαθμό που αυξάνεται ή παραγωγικότητα). Οι εργάτες πληρώνονται (μέ ύλικούς όρους) ένα σταθερό ποσό από ένα αυξανόμενο σύνολο, ή (μέ όρους αξίας) ένα φθίνον ποσό από ένα σταθερό σύνολο. Κατά συνέπεια τό μερίδιο του μικραίνει καί, αντίστοιχα, τό μερίδιο των καπιταλιστών μεγαλώνει.

Ό συλλογισμός εδώ είναι σωστός, στέκει όμως ή καταρρέει μέ την υπόθεση πώς τό έπιπεδο πραγματικής ζωής της εργατικής τάξης παραμένει σταθερό μέσα στό χρόνο. Μπορούμε αυτό νά τό διατυπώσουμε πιό ρητά, άν πούμε πώς ή εργασιακή δύναμη, για νά παρασχει και ν' αναπαρασχει, απαιτεί μιá άμετάβλητη ποσότητα ήπυρις (κατανάλωσης), καί πώς οι νόμοι της άγοράς έμποδίζουν την «τιμή» της εργα-

οιακής δύναμης (μισθοῦ) νά ἐδραιωθεῖ μόνιμα πάνω ἢ κάτω ἀπό τήν «ἀξία» τῆς ἐργασιακῆς δύναμης (τό ἰσοδύναμο σέ ἀξία αὐτῆς τῆς ἀμετάβλητης ὑλικῆς ποσότητας καταναλωτικῶν ἀγαθῶν). Στό παραπάνω κείμενο ἔδειξα πῶς τά πράγματα δέν εἶναι ἔτσι. Ἡ ἐργασιακὴ δύναμη δέν εἶναι ἀπλῶς ἐμπόρευμα. Οἱ ἀγῶνες τῆς ἐργατικῆς τάξης ἔχουν καταφέρει νά ἀνεβάσουν, μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου, τό ἐπίπεδο ζωῆς τῶν ἐργατῶν ἢ τήν «ἀξία» τῆς ἐργασιακῆς δύναμης. Δέ θά ξανασκοληθῶ μ' αὐτό τό ζήτημα ἐδῶ.

(2) $\frac{C}{V}$ (ἡ σχέση τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου πρὸς τό μεταβλητό), πού ὀνομάζεται ἀπό τόν Μάρξ *ὀργανικὴ σύνθεση τοῦ κεφαλαίου*. Ὁ Μάρξ πίστευε πῶς καί αὐτὴ ἡ σχέση ἔπρεπε νά αὐξάνεται σταθερὰ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἱστορίας τοῦ καπιταλισμοῦ. Βασίζόταν στό ἀναμφισβήτητο γεγονός πῶς ὁ ἴδιος ἀριθμὸς ἐργατῶν χειρίζεται ἕναν ὀλοένα αὐξανόμενον ἀριθμὸ μηχανῶν, μιά ὀλοένα αὐξανόμενη ποσότητα πρώτων ὑλῶν κτλ.

Αὐτὴ ἡ σχέση ὅμως, ἢ μάλλον ὁ τρόπος πού τὴ διατυπώνει ὁ Μάρξ, δέν ἔχει μιά μόνο ἔννοια. Εἶναι φανερό πῶς, ἂν εἶχαμε μιά ἀποδεκτὴ μέθοδο γιὰ νά μετρήσουμε τόν ὑλικό ὄγκο τῶν παραγωγικῶν μέσων πού ἔχουν παραχθεῖ καί νά τόν συγκρίνουμε μέ τόν ἀριθμὸ τῶν ἀνθρώπων (ἢ μέ τό συνολικὸ ἰκρίν τῶν ὥρῶν ἐργασίας), τότε ἡ ἐκμηχάνιση καί ἡ αὐξανόμενη παραγωγικότητα θά σήμαναν ἀφ' ἑαυτῶν πῶς ἡ πρώτη ποσότητα μεγαλώνει πολὺ γρηγορότερα ἀπὸ τὴ δευτέρη· (ἀπορρίπτουμε μέ περιφρόνηση τοὺς λίγους ἐκείνους δοκησίσοφους στατιστικολόγους πού θά δοκίμαζαν νά ἐπισημάνουν πῶς ἡ μέτρηση αὐτὴ τῆς ὑλικῆς ποσότητας τοῦ κεφαλαίου καταλήγει στό νά μετράμε μαζὶ τὰ πρόβδατα καί τίς γραφομηχανές). Στόν τύπο ὅμως τοῦ Μάρξ δέ γίνεται λόγος οὔτε γιὰ ὑλικό ὄγκο τῶν παραγωγικῶν μέσων πού ἔχουν παραχθεῖ, οὔτε γιὰ ἀριθμὸ ἀνθρώπων. Naί μὲν τό C εἶναι ἡ ἐτήσια ἀπόσβεση καί V ὁ ὄγκος τῶν μισθῶν ἢ τό μεταβλητὸ κεφάλαιο, ὅμως καί τὰ δύο ἐκφράζονται μέ δρους ἀξίας. Τό προφανές γεγονός πῶς ἕνας ὀλοένα μεγαλύτερος ἀριθμὸς μηχανῶν ὑπηρετεῖται ἀπὸ ἕναν ὀλοένα μικρότερο ἀριθμὸ ἐργατῶν δέ μᾶς ἐπιτρέπει νά συμπεράνουμε, δίχως ἄλλη σκέψη, πῶς ἡ ἐτήσια ἀπόσβεση μέ δρους ἀξίας αὐξάνεται σταθερὰ σέ σχέση μέ τόν ἐτήσιο ὄγκο τῶν μισθῶν, πού κι αὐτοὶ ἐκφράζονται μέ δρους ἀξίας. Οὔτε πάλι μποροῦμε νά πάρουμε τοὺς δύο αὐτοὺς δρους ὡς τοὺς κατάλληλους δείκτες τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ὑλικῶν ποσοτήτων πού τοὺς ἀντιστοιχοῦν. Τό κεφάλαιο στό ὁποῖο ἀναφέρεται ὁ «σταθερὰ αὐξανόμενος ἀριθμὸς μηχανῶν κτλ.» δέν εἶναι ἡ ἐτήσια ἀπόσβεση (κεφάλαιο πού καταναλώνεται παραγωγικά) μιά τό συνολικὸ ἀπόθεμα κεφαλαίου (κεφάλαιο πού εἶναι ὑλικά παρὸν στὴν παραγωγικὴ διαδικασία). Γιὰ νά ἐξαλείψουμε αὐτὴ τὴν ἀσάφεια, ἔστω K ἕνας δείκτης τοῦ ὄγκου αὐτοῦ τοῦ συνολικοῦ κεφαλαίου

καί L ή συνολική εργασία (δουλεμένες ώρες εργασίας). Τό εμπειρικό μά και σημαντικό γεγονός είναι πώς ό λόγος $\frac{K}{C}$ μεγαλώνει μέ τήν πάροδο του χρόνου. Για νά περάσουμε όμως από τή διαπίστωση αυτή στην ιδέα πώς και ό λόγος $\frac{C}{V}$ μεγαλώνει κι αυτός μέ τήν πάροδο του χρόνου, απαιτούνται διάφορες συγκεκριμένες ύποθέσεις.

΄Ας ονομάσουμε γ τήν ποσοστιαία έτήσια απόσβεση, w τόν πραγματικό μισθό ανά ώρα εργασίας και U τή μοναδιαία αξία (δηλαδή τό αντίστροφο της καθαρής παραγωγικότητας της εργασίας, ή τις δουλεμένες ώρες ανά μονάδα όγκου του καθαρού προϊόντος). ΄Ας ύποθέσουμε πώς οι μοναδιαίες αξίες των κεφαλαιαχικών αγαθών και των καταναλωτικών αγαθών αλλάζουν μέ τό ίδιο μέτρο, δηλαδή πώς ή παραγωγικότητα της εργασίας στις βιομηχανίες που παράγουν κεφαλαιουχικά αγαθά και στις βιομηχανίες που παράγουν καταναλωτικά αγαθά ανεβαίνει μέ τόν ίδιο ρυθμό μέ τήν πάροδο του χρόνου· μέ άλλα λόγια, $U_1(t)/U_2(t)$ = σταθερά (= a , άς πούμε). Τότε, C = έτήσια απόσβεση μέ όρους αξίας = $\gamma KU_1(t)$ και V = σύνολο των μισθών μέ όρους αξίας = $wLU_2(t)$. ΄Η όργανική σύνθεση του κεφαλαίου, μέ τήν έννοια του Μάρξ, είναι τότε $\frac{\gamma KU_1(t)}{wLU_2(t)}$, δηλαδή $\frac{\gamma K_a}{wL}$. Είναι όλοφάνερο πώς ό λόγος $\frac{K_a}{L}$ μεγαλώνει· τί γίνεται όμως μέ τό λόγο $\frac{\gamma K_a}{wL}$; Είναι φανερό πώς ή εξέλιξη του εξαρτάται ούσιαστικά από τήν εξέλιξη του w , του πραγματικού μισθού (δέν ύπάρχει, εκ πρώτης όψεως, λόγος νά ύποθέσουμε πώς τό γ , τό ποσοστό έτήσιας απόσβεσης, κυμαίνεται συστηματικά μέσα στό χρόνο). Μέ βάση τήν ύπόθεση του Μάρξ, πώς τό w είναι στάσιμο, ή «όργανική σύνθεση» (μέ τήν έννοια που όρίσαμε) θά ανέβει. Στην πραγματικότητα όμως, όπου τά w και K μεγαλώνουν περίπου στο ίδιο μέτρο, ή όργανική σύνθεση του κεφαλαίου μέ όρους αξίας θά παραμείνει χοντρικά σταθερή –όπως κιόλας περίπου συμβαίνει–, είτε εξετάσουμε τό λόγο $\frac{\gamma K}{wL}$ (τή σχέση της έτήσιας απόσβεσης προς τόν όγκο των μισθών) είτε τό λόγο $\frac{K}{wL}$ (τή σχέση του πάγιου κεφαλαίου προς τόν όγκο των μισθών).

΄Αν πάρουμε τό C μέ τήν άλλη του έννοια, ως τό άθροισμα της απόσβεσης και της αξίας των πρώτων ύλών κτλ., τό έπιχείρημα γίνεται λίγο πιο περίπλοκο, ή ούσία του όμως παραμένει ή ίδια. Είναι γεγονός όλοφάνερο πώς «ό ίδιος αριθμός εργατών» χειρίζεται μία σταθερά αύξανόμενη ποσότητα πρώτων ύλών κτλ. Αυτό είναι σά νά λέμε πώς ή ύλική παραγωγικότητα της εργασίας ανεβαίνει. Μά τό $\frac{C}{V}$ εκφράζεται μέ όρους αξίας. Τό ανέδασμα της παραγωγικότητας που αύξάνει τήν ποσότητα των χρησιμοποιούμενων ύλών θά μειώσει τή μοναδιαία αξία τους, αν εξετάσουμε τό σύνολο της οίκονομίας, στην

Ίδια ακριβώς αναλογία. Έτσι, ο αριθμητής του κλάσματος, με δρους αξίας, μένει σταθερός. Άρα ή συμπεριφορά του κλάσματος $\frac{C}{C+V}$ θα εξαρτάται από τό τί συμβαίνει στον παρονομαστή, τό V. Άν αυτός μικραίνει γιατί, όπως νόμιζε ο Μάρξ, οί πραγματικοί μισθοί μένουν στάσιμοι (καί κατά συνέπεια οί μισθοί, έκφρασμένοι με δρους αξίας, μειώνονται), τότε ή «όργανική σύνθεση» θα ανέβει κατά τήν ίδια αναλογία. Άν όμως, όπως συμβαίνει στην πραγματικότητα, οί πραγματικοί μισθοί αυξάνονται στο ίδιο πάνω κάτω μέτρο με τήν παραγωγικότητα, τότε ή «όργανική σύνθεση» θα παραμείνει στο ίδιο επίπεδο. Δέν έλαβα άμεσα υπόψη μου αυτή τήν πλευρά του ζητήματος γιατί, όπως έξηγώ στο Έπίμετρο II, οί πρώτες ύλες κτλ. δέν εμφανίζονται στους ένοποιημένους λογαριασμούς τής συνολικής οικονομίας.

(3) Τέλος, ο Μάρξ ονομάζει ποσοστό του κέρδους τό λόγο $\frac{S}{C+V}$. Πίστενε πώς πρέπει νά υπάρχει μιά μακροπρόθεσμη τάση (πού με τή σειρά της θα είναι ή συνισταμένη πολλών παραγόντων πού δρουν προς τήν αντίθετη κατεύθυνση, τούς όποιους αναφέρει) του ποσοστού του κέρδους νά πέφτει. Τό κεντρικό έπιχείρημα είναι πώς τό C (σταθερό κεφάλαιο) μεγαλώνει πολύ γρηγορότερα από τό V (μεταδλητό κεφάλαιο) -έξαιτίας τής αύξησης τής όργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου». Τώρα, καθώς τό S εξάγεται από τή ζωντανή εργασία, άκόμα κι άν τό ποσοστό έκμετάλλευσης αυξηθεί, θεωρείται σιωπηλά πώς δέν μπορεί νά αυξηθεί άρκετά γρήγορα, ώστε νά άντισταθμίσει τό γεγονός ότι τό V γίνεται δύο και πιά μικρό σέ σχέση με τό C. Έτσι, σύμφωνα με τόν Μάρξ, ο παρονομαστής (C+V) μεγαλώνει γρηγορότερα από τόν αριθμητή (S): ο δέ λόγος $\frac{S}{C+V}$ (πού εκφράζει τό ποσοστό του κέρδους) θα πρέπει νά φθίνει με τό πέρασμα του χρόνου.

Ή έπιχειρηματολογία αυτή είναι Α) λογικά άσυνεπής, Β) έμπειρικά λαθεμένη, Γ) οικονομικά και πολιτικά χωρίς νόημα. Άς εξετάσουμε με τή σειρά τούς τρεις αυτούς ισχυρισμούς.

Α) Τό ποσοστό του κέρδους δέν υπολογίζεται και δέν μπορεί νά υπολογιστεί ως ο λόγος του κέρδους προς τό άθροισμα απόσβεση+μισθοί. Τό ποσοστό του κέρδους είναι ο λόγος του κέρδους προς τό κεφάλαιο, δηλαδή ο λόγος του κέρδους προς τήν αξία του συνολικού πάγιου κεφαλαίου + τήν αξία των πρώτων ύλων κτλ. πού είναι αναγκαίες για τό ξεκίνημα τής παραγωγής (και όχι: πού χρησιμοποιούνται στη διάρκεια τής λογιστικής περιόδου) + τήν αξία των μισθών πού είναι αναγκαίοι για τό ξεκίνημα τής παραγωγής (και όχι: πού πληρώνονται στη διάρκεια τής λογιστικής περιόδου). Τό C+V είναι ταυτόχρονα πάρα πολύ και πάρα πολύ λίγο για νά εκφράσει αυτό τό πράγμα: πάρα πολύ λίγο, γιατί τό C (άπόσβεση) άποτελεί ένα μικρό μονάχα μέρος του κεφαλαίου (σύμφωνα με τούς προηγούμενους συμ-

βολισμούς, στή θέση του C θά πρέπει νά χρησιμοποιηθεί τό $KU_1(t)$. Τό δέ V είναι πάρα πολύ, γιατί αντιπροσωπεύει τόν έτήσιο όγκο τών μισθών, ενώ οί καπιταλιστές δέν «προκαταβάλλουν» σάν κεφάλαιο τόν έτήσιο όγκο τών μισθών, παρά μονάχα ένα μέρος αυτού του όγκου, πού αντιστοιχεί σέ μία «περιστροφή» του μεταβλητού κεφαλαίου. Τό ίδιο ισχύει και γιά τίς πρώτες ύλες. Μπορούμε νά ξεμπερδέψουμε μ' όλες αυτές τίς περιπλοκές, αν άποφασίσουμε νά άγνοήσουμε τίς πρώτες ύλες κτλ. και πάrouμε γιά λογιστική περίοδο κάποια μέση περίοδο μιάς περιστροφής του μεταβλητού κεφαλαίου –έτσι ώστε τό «μεταβλητό κεφάλαιο» πού προκαταβάλλουν οί καπιταλιστές νά γίνει ίσο μέ τόν όγκο τών μισθών ανά περίοδο. Άλλά είναι φανερό πώς δέν μπορούμε νά υποθέσουμε πώς τό C αντιπροσωπεύει τό κεφάλαιο 'γι' αυτό πρέπει νά πάrouμε τό $KU_1(t)$ (πού από δω κι έμπρός θά τό γράφω KU).

Τό ποσοστό του κέρδους τότε είναι $\frac{s}{KU+V}$. Γιατί θά 'πρεπε νά πέφτει; Έπειδή, θά έλεγε ό Μάρξ, ακόμη κι αν τό $\frac{s}{V}$ μεγαλώνει, τό $\frac{KU}{V}$ μεγαλώνει πολύ γρηγορότερα. Μά πώς τό ξέρουμε; Είναι αναγκαίο; Κι αν ναι, γιατί; (Πρόβλ. παραπάνω τή συζήτηση γιά τήν «αύξηση τής όργανικής σύνθεσης»). Θά είχαμε μάλλον λόγους νά υποθέσουμε πώς, αντίθετα, δέν πρέπει νά υπάρχει σημαντική και μόνιμη απόκλιση ανάμεσα στό ποσοστό αύξησης του κεφαλαίου και στό ποσοστό αύξησης τής υπεραξίας, γιατί δέν πρόκειται γιά δυό ανεξάρτητα μεγέθη: τό κεφάλαιο δέν είναι τίποτε άλλο από συσσωρευμένη υπεραξία. Άν ή υπεραξία γινόταν πολύ μικρή (σχετικά), τό ίδιο θά συνέβαινε και μέ τήν αύξηση του κεφαλαίου.

Άς άφήσουμε τόν Μάρξ στην ήσυχία του: άνοιγε μέ ήρωισμό έντελώς καινούριους δρόμους. Άς αναρωτηθούμε καλύτερα πώς γίνεται διαδοχικές γενιές «μαρξιστών» νά μήν μόρεσαν νά δούν πώς υπήρχε λειτουργική σχέση ανάμεσα στην υπεραξία «τής φετινής χρονιάς» και στό κεφάλαιο «του έρχόμενου χρόνου». Γιατί δέν προσπάθησαν νά εξετάσουν αυτή τή σχέση; Γιατί, αντί γι' αυτό, συνέχισαν νά βαυκαλίζονται μέ τήν «πτώση του ποσοστού του κέρδους» και νά σκαρώνουν άπατηλά έπιχειρήματα, πού απλώς άραδιάζουν στή σειρά μερικές λέξεις; Ή μόνη δυνατή εξήγηση είναι πώς προτιμούν τό δόγμα από τήν πραγματική έρευνα, ακόμα κι εκείνη πού χρησιμοποιεί τίς δικές τους κατηγορίες.

Άς εξετάσουμε ένα αριθμητικό παράδειγμα, πού θά κάνει εύκολοτερη τήν κατανόηση του προβλήματος.

Άς υποθέσουμε πώς, κατά τήν περίοδο 0, ό όγκος του πάγιου κεφαλαίου είναι 500, τό input τών δουλεμένων ώρων είναι 200 και ό όγκος του καθαρού προϊόντος είναι 200. Τότε τό καθαρό προϊόν ανά

δουλεμένη ώρα είναι $\frac{200}{200} = 1$. Η μοναδιαία αξία (δουλεμένες ώρες ανά μονάδα όγκου του καθαρού προϊόντος) είναι επίσης $\frac{200}{200} = 1$. Άς υποθέσουμε πώς το ποσοστό εκμετάλλευσης είναι 1, πράγμα που σημαίνει πώς το καθαρό προϊόν μοιράζεται εξίσου ανάμεσα σε εργατές και καπιταλιστές. Αν ο όγκος του καθαρού προϊόντος είναι 200, το σύνολο των μισθών = 100 και το σύνολο της υπεραξίας = συνολικό κέρδος = 100.

Άς υποθέσουμε τώρα ένα ποσοστό απόσβεσης 10%. Αυτό σημαίνει πώς η αξία του ακαθάριστου προϊόντος είναι ίση με την αξία του καθαρού προϊόντος + 10% της αξίας του πάγιου κεφαλαίου. Αφού η μοναδιαία αξία είναι 1, η αξία του πάγιου κεφαλαίου είναι $500 \times 1 = 500$, και το 10% αυτού μάς δίνει 50. Έτσι, το ακαθάριστο προϊόν κατά την περίοδο 0 είναι 250. Τότε το ποσοστό του κέρδους είναι $\frac{100}{500+100} = \frac{100}{600} = \frac{1}{6} = 0,1666\dots$

Άς υποθέσουμε πώς η υπεραξία συσσωρεύεται στην αναλογία του 1/2. Τότε από το καθαρό προϊόν της περιόδου 0 συσσωρεύονται 50. Ο όγκος του πάγιου κεφαλαίου για την επόμενη περίοδο (περίοδος 1) γίνεται $500 + 50 = 550$. Άς υποθέσουμε επίσης πώς ανάμεσα στην περίοδο 0 και στην περίοδο 1 η καθαρή παραγωγικότητα της εργασίας ανά δουλεμένη ώρα αυξάνεται κατά 10%. Άς υποθέσουμε πώς το σύνολο των δουλεμένων ωρών παραμένει το ίδιο. Τότε το συνολικό καθαρό προϊόν της περιόδου 1 είναι 220. Η συνολική του αξία προφανώς δεν έχει αλλάξει: είναι εξ ορισμού ίση με τον αριθμό δουλεμένων ωρών, που έχει μείνει ο ίδιος. Οι μοναδιαίες αξίες φυσικά μειώθηκαν σε ακριβώς αντίστροφη αναλογία με το ανέβασμα της παραγωγικότητας: η αξία της μονάδας προϊόντος είναι τώρα $\frac{200}{220} = \frac{1}{1,1} = 0,9090\dots$ Το ακαθάριστο προϊόν, μετρημένο με υλικούς δρους ή σε μοναδιαίες αξίες της περιόδου 0, είναι: 220 (καθαρό προϊόν) + 55 (απόσβεση στο 10% του κεφαλαίου των 550) = 275 . Με δρους μοναδιαίων αξιών της περιόδου 1, είναι $275 \times \frac{1}{1,1} = 250$.

Τί έγινε με το ποσοστό εκμετάλλευσης, την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου και το ποσοστό του κέρδους;

Τό V είναι, κατά την περίοδο 1 (και με δρους μοναδιαίων αξιών της περιόδου 1) $100 \times \frac{1}{1,1} = 90,90\dots$ (υποθέτουμε φυσικά, όπως ο Μάρξ, και για να μείνουμε μέσα στα πλαίσια των δικών του υποθέσεων, πώς ο πραγματικός ωριαίος μισθός έχει μείνει σταθερός). Τό S είναι τότε $200 - 90,90\dots = 109,09\dots$ Είτε με δρους αξίας είτε με δρους υλικούς, το ποσοστό εκμετάλλευσης έχει αυξηθεί. Είναι τώρα $\frac{120}{10}$ ή $\frac{90,9090}{109,0909} = 1,2$,

αντί για 1 κατά την περίοδο 0. 'Ο Μάρξ είναι ικανοποιημένος μετά απ' αυτό.

'Η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου, με την έννοια πού την όρισαμε, έχει επίσης αύξηθει. Μέ υλικούς δρους, πέρασε από $\frac{500}{100}$ σέ $\frac{550}{100}$. Μέ δρους αξίας, πέρασε από $\frac{500}{100}$ σέ $\frac{500}{90,90}$... Καί μετά απ' αυτό επίσης ό Μάρξ θά πρέπει νά ήταν ικανοποιημένος.

Τί έγινε όμως μέ τό ποσοστό του κέρδους; Ήταν $\frac{1}{6} = 0,1666...$ κατά την περίοδο 0. Τώρα είναι, μέ υλικούς δρους, $\frac{120}{550+100} = \frac{120}{650} = 0,1846...$ Τώρα είναι, μέ δρους αξίας, $\frac{109,0909}{500+90,9090} = \frac{109,0909}{590,9090} = 0,1846...$ καί αυτό. 'Ωστε τό ποσοστό του κέρδους αύξηθηκε!

Γιά τόν αναγνώστη πού δέν τρομάζει μέ λίγη στοιχειώδη άλγεβρα, τό αποτέλεσμα αυτό γενικεύεται εύκολα καί επιτρέπει νά διατυπώσουμε τίς γενικές προϋποθέσεις πού απαιτούνται ώστε τό ποσοστό του κέρδους νά αύξηθει, νά μειωθεί ή νά μείνει σταθερό.

'Ας εξετάσουμε όλες τίς ποσότητες μέ υλικούς δρους (ό συλλογισμός είναι ακριβώς ό ίδιος καί μέ δρους αξίας, άλλα οι συμβολισμοί γίνονται πολύ πιό φορτωμένοι). Έστω X τό καθαρό προϊόν της περιόδου 0, W ό δγκος των μισθών, K τό συνολικό σταθερό κεφάλαιο. 'Η υπεραξία (ή ό δγκος των κερδών) είναι τότε X-W καί τό ποσοστό του κέρδους είναι $\frac{X-W}{K+W}$. 'Αν παραστήσουμε μέ τό ε τό ποσοστό της εκμετάλλευσης στην περίοδο 0, τότε $\varepsilon = \frac{X-W}{W}$ όποτε μπορούμε νά γράψουμε την υπεραξία X-W = εW. 'Αν παραστήσουμε μέ τό η την «οργανική σύνθεση του κεφαλαίου», δηλαδή τό λόγο του συνολικού αποθέματος σέ σταθερό κεφάλαιο πρós τόν δγκο των μισθών, $n = \frac{K}{W}$ καί τό σταθερό κεφάλαιο μπορεί νά γραφτεί K = nW.

'Ο τύπος για τό ποσοστό του κέρδους γίνεται τότε (στην περίοδο 0)

$$\frac{\varepsilon W}{nW+W} = \frac{\varepsilon}{n+1}$$

'Ας υποθέσουμε τώρα πώς ένα όρισμένο κλάσμα f της υπεραξίας της περιόδου 0 έχει συσσωρευτεί καί έρχεται νά αύξησει τό απόθεμα του κεφαλαίου (0 < f < 1). Τότε τό σταθερό κεφάλαιο στην περίοδο 1 θά είναι K + f(X-W) = nW + feW. 'Ας υποθέσουμε επίσης πώς ή καθαρή παραγωγικότητα της εργασίας ανεβαίνει ανάμεσα στην περίοδο 0 καί στην περίοδο 1 κατά p%. Τό καθαρό προϊόν της περιόδου 1 γίνεται X(1+p). 'Ας υποθέσουμε ακόμα πώς τό σύνολο των δουλεμένων ώρων μένει τό ίδιο καί πώς οι άληθινοί ώριαίοι μισθοί μένουν κι αυτοί σταθεροί (ύπόθεση του Μάρξ). Τότε ό δγκος των μισθών την περίοδο 1 θά είναι ό ίδιος μέ την περίοδο 0, δηλαδή W. 'Η υπεραξία την περίοδο 1 θά είναι X(1+p)-W. Έφόσον X-W = εW, X = W + εW

$= (1+e)W$. Έπομένως ή υπεραξία τήν περίοδο 1 μπορεί νά γραφτεί έτσι: $(1+e)(1+p)W - W = W(e+p+ep)$. Τό σταθερό κεφάλαιο τώρα είναι, όπως έχουμε δεί, $nW + feW$. Τό μεταβλητό κεφάλαιο είναι πάντοτε W . Έτσι τό συνολικό κεφάλαιο είναι $nW + feW + W = W(n+fe+1)$.

Τό ποσοστό του κέρδους τήν περίοδο 1 θά είναι έπομένως: $\frac{W(e+p+ep)}{W(n+fe+1)}$
 $= \frac{e+p+ep}{n+fe+1}$.

Είναι μεγαλύτερο ή μικρότερο από τό ποσοστό του κέρδους στην περίοδο 0, δηλαδή από τό $\frac{e}{n+1}$; Για νά απαντήσουμε σ' αυτό τό ερώτημα, πρέπει νά εξετάσουμε αν ή διαφορά $\frac{e+p+ep}{n+fe+1} - \frac{e}{n+1}$ είναι θετική, μηδενική ή αρνητική. Αν είναι θετική, τό ποσοστό του κέρδους έχει αύξηθει. Αν είναι μηδενική, τό ποσοστό του κέρδους έχει μείνει σταθερό. Αν είναι αρνητική, τό ποσοστό του κέρδους έχει μειωθεί.

Εύκολα φαίνεται πώς τό πρόσημο αυτής της διαφοράς θά είναι τό ίδιο μέ τό πρόσημο του τύπου $(n+1)(e+p+ep) - e(n+fe+1)$, πού άπλοποιείται σέ $p(1+n)(1+e) - e^2f$. Αν $p(1+n)(1+e) - e^2f > 0$, τότε τό ποσοστό του κέρδους μεγαλώνει από τήν περίοδο 0 στην περίοδο 1. Αν είναι < 0 , τότε τό ποσοστό του κέρδους μικραίνει.

Γίνεται πια όλοφάνερο γιατί όλες οι συζητήσεις σχετικά μέ τήν πώση του ποσοστού του κέρδους είναι άχρηστες φλυαρίες. Ό λόγος είναι διι δια εξαρτώνται από τίς αριθμητικές τιμές των διάφορων παραμέτρων (e, n, f και p), για τίς όποιες δέν μπορούμε νά προδικάσουμε τίποτα.

Μιά πιό εύγλωττη μορφή της παραπάνω άνισότητας είναι:

$\frac{p}{f} > \frac{e^2}{(1+n)(1+e)}$, πού εκφράζει τήν προϋπόθεση για νά αύξηθει τό ποσοστό του κέρδους (ή, αν άντιστρέψουμε τό σύμβολο της άνισότητας, για νά μειωθεί).

Στό αριθμητικό μας παράδειγμα $p=0,1$ $f=0,5$ $e=1$ $n=5$. Έτσι, είχαμε $\frac{0,1}{0,5} > \frac{1}{6 \times 2}$, δηλαδή $\frac{1}{5} > \frac{1}{12}$.

Στήν έμπειρική πραγματικότητα οι τάξεις μεγέθους των διάφορων παραμέτρων είναι $p = 0,03$ $f = 0,25$ $e = 1$ $n = 8$. Έτσι, θά είχαμε $\frac{0,03}{0,25} > \frac{1}{9 \times 2}$ δηλαδή $0,12 > 0,055...$

Έπομένως τό ποσοστό του κέρδους θά έπρεπε νά άνεβαίνει γρήγορα, και μέ μεγάλα περιθώρια. Πώς τότε συμβαίνει νά μένει, αν εξαιρέσουμε τίς δραχυπρόθεσμες διακυμάνσεις, ουσιαστικά σταθερό; Η απάντηση είναι πώς οι «νόμοι» του Μάρξ για τούς σταθερούς πραγματικούς μισθούς και τήν άνοδο του ποσοστού της έκμετάλλευσης δέν είναι άληθινοί. Έξαιτίας της πάλης των τάξεων, τά ποσοστά των πραγματικών μισθών αυξάνονταν πάντοτε, και αυτό έμπόδισε τήν άνοδο του ποσοστού του κέρδους.

Δέν πρέπει νά ξεχνάμε πώς, στόν παραπάνω τύπο, τά ε καί η αντιπροσωπεύουν αντίστοιχα τό ποσοστό εκμετάλλευσης καί τήν οργανική σύνθεση κατά τήν αρχική περίοδο· κατά συνέπεια, άν συνεχίσουμε τό συλλογισμό γιά μιά τρίτη περίοδο, θά πρέπει νά αντικαταστήσουμε τίς τιμές τους μέ εκείνες τής δεύτερης περιόδου. 'Ακόμα, εκλάβαμε τά p καί f ώς σταθερά καί ανεξάρτητα τό ένα από τό άλλο -κάτι πού βέβαια δέν ισχύει (ύπάρχει αναμφισβήτητη σχέση λειτουργική ανάμεσα στό ποσοστό αύξησης του άποθέματος του κεφαλαίου καί στό ποσοστό αύξησης τής παραγωγικότητας). Τά δεδομένα αυτά, καθώς καί διάφορα άλλα, θά έπρεπε νά τά πάρουμε υπόψη μας άν θέλαμε νά κατασκευάσουμε ένα «μοντέλο» τής μακροπρόθεσμης λειτουργίας τής καπιταλιστικής οικονομίας. Δέν είναι αυτός ό σκοπός μου εδώ 'Ας πώ μονάχα πώς, σέ όποιοδήποτε μοντέλο αυτού του είδους πού νά έχει κάποια αληθοφάνεια, ή υπεραξία, οι μισθοί καί τό άπόθεμα του κεφαλαίου θά πρέπει νά είναι δλο εκθετικές συναρτήσεις του χρόνου (δηλαδή ποσότητες πού αυξάνονται σύμφωνα μ' ένα νόμο του σύνθετου τόκου), όπου τά ποσοστά τής αύξησής τους είναι τελικά τής ίδιας τάξης -έτσι ώστε νά μήν μπορεί νά ύπάρξει ούτε αύξηση του ποσοστού τής εκμετάλλευσης, ούτε άνοδος τής οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου μέ δρους αξίας, ούτε πώση του ποσοστού του κέρδους.

Β) Δέν ύπάρχει λόγος νά πούμε πολλά γιά τό ζήτημα τής εμπειρικής επιβεβαίωσης ή άνασκευής τής «πτώσης του ποσοστού του κέρδους». 'Αν ύπήρχε κάτι τέτοιο, δέ θά ήταν δύσκολο νά προσαχθούν τά στατιστικά δεδομένα πού θά τό απέδειχαν. 'Εκείνο πού βλέπουμε, αντί γι' αυτό, στή «μαρξιστική» γραμματεία, είναι δλο κι δλο επίμερους παραδείγματα πού αναφέρονται σέ μικρές περιόδους -παραδείγματα πού φυσικά δέν έχουν κανένα νόημα, άφου στήν καπιταλιστική οικονομία τό ποσοστό του κέρδους ύφίσταται συνεχείς διακυμάνσεις πρós τά πάνω ή πρós τά κάτω. Πάντα μπορεί νά βρει κανείς περιπτώσεις περιόδων, χωρών, τομέων ή εταιρειών πού νά δείχνουν πτώση του ποσοστού του κέρδους. Μέ τόν ίδιο τρόπο, μπορώ ν' άποδείξω πώς ή Γή έχει αρχίσει καί κρυώνει μέ ταχύ ρυθμό καί πώς θά 'χει σκεπαστεί μέ πυκνό στρώμα πάγου γύρω στό 1973· τό μόνο πού έχω νά κάνω είναι νά μετράω κάθε χρόνο τίς θερμοκρασίες από τόν 'Ιούλιο ώς τό Γενάρη, καί νά παρεκτείνω τήν καμπύλη (ή μπορείτε, αντίθετα, νά διαλέξετε τήν περίοδο άνάμεσα στό Γενάρη καί τόν 'Ιούλιο καί ν' «άποδείξετε» πώς θά 'χουμε δλοι εξατμιστεί ώς τό 1972· έγώ προτιμώ τό σί').

Γ) Τέλος, δλο αυτό τό ζήτημα δέν έχει νόημα· είναι ένα παραπέτασμα καπνού. Τό εξέτασαμε μόνο καί μόνο έπειδή ή ιδέα τής πτώσης του ποσοστού του κέρδους έχει γίνει έμμομη ιδέα στά μυαλά πολλών τίμιων επαναστατών, πού δέν μπορούν νά απαλλαγούν από τά δεσμά τής παραδοσιακής θεωρίας. Τί διαφορά θά είχε γιά τόν καπιταλισμό

στό σύνολό του, αν τά κέρδη αυτή τή στιγμή ήταν, ως πούμε, 12% κατά μέσο όρο, αντί για 15% κατά μέσο όρο εδώ κι έναν αιώνα; Μήπως αυτό θά έτεινε, όπως υποστηρίζεται μερικές φορές σ' αυτές τις συζητήσεις, στην επιβράδυνση τής συσσώρευσης και έπομένως τής επέκτασης τής καπιταλιστικής παραγωγής; 'Αλλά κι αν συνέβαινε αυτό: *και λοιπόν*; Πότε και πόσο; Και τί αντίκρουσμα έχει αυτή ή ιδέα σ' έναν κόσμο όπου, όχι για μία ή για δύο χρονιές, μά για όλο τό τελευταίο τέταρτο του αιώνα ή παραγωγή αύξάνεται μ' ένα ποσοστό πού δέ θά μπορούσαν ούτε νά τό όνειρευτούν στην άνθρωπή νιότη του καπιταλισμού; Και αν αυτός ό «νόμος» ίσχυε, γιατί νά πάψει νά ίσχύει και στό σοσιαλισμό;

Τό μόνο «θεμέλιο» του «νόμου» του Μάρξ είναι κάτι πού δέν έχει νά κάνει τίποτα μέ τόν καπιταλισμό καθαυτόν: είναι τό *τεχνικό γεγονός* ότι ό αριθμός των μηχανών αύξάνεται και ό αριθμός των εργατών μειώνεται. Στο σοσιαλισμό τά πράγματα θά ήταν άκόμα χειρότερα. 'Η τεχνική πρόοδος θά ήταν άκόμη πιό γρήγορη –κι εκείνο πού, σύμφωνα μέ τό συλλογισμό του Μάρξ, αποτελεί στόν καπιταλισμό τόν παράγοντα πού αντιστρατεύεται τήν πτώση του ποσοστού του κέρδους και τήν επιβραδύνει, δηλαδή ή αύξηση του ποσοστού τής εκμετάλλευσης, δέ θά είχε τό αντίστοιχό του στό σοσιαλισμό. Μήπως τότε μία σοσιαλιστική οίκονομία θά έφτανε στή στασιμότητα, εξαιτίας τής σπάνης των συσσωρευσίμων πόρων;

Τούς ξέρω τους «μαρξιστές» μου. Ξέρω πώς θά άπαντήσουν μέ άσχετα ξορκολόγια για «τήν εργασιακή δύναμη, πού δέν είναι πιά έμπόρευμα στό σοσιαλισμό», για «τό κοινωνικό υπερπροϊόν πού δέ θά είναι υπεραξία» κτλ. 'Ας δοκιμάσουν λοιπόν νά άποδείξουν πώς οι φράσεις αυτές άλλάζουν κατιτί στή σχέση ανάμεσα στό κοινωνικό υπερπροϊόν πού προορίζεται για συσσώρευση και στό ύπάρχον άπόθεμα κεφαλαίου. Δέν άλλάζουν τίποτα.

II. ΟΙ ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΣΗΜΑΣΙΕΣ ΤΟΥ «ΣΤΑΘΕΡΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ»

Στό Πρώτο Βιβλίο του *Κεφαλαίου* ό Μάρξ χρησιμοποιεί τό C για νά συμβολίσει τήν άπόσβεση του *πάγιου* κεφαλαίου πού είναι ένσωματωμένη στην άξία ενός άτομικού έμπορεύματος ή ενός προϊόντος μιας έταιρείας, *σύν* τήν άξία των «μη διαρκών» παραγωγικών άγαθών πού αναλώνονται στην παραγωγή (πρώτες ύλες, καύσιμα κτλ.).)

'Αν εξετάσουμε τή συνολική οίκονομία, αν δηλαδή ένοποιήσουμε τους λογαριασμούς όλων των έταιρειών κτλ., ή άξία του προϊόντος δέν περιέχει τήν άξία των πρώτων ύλών, των καυσίμων κτλ. (δηλαδή του κυκλοφορούντος σταθερού κεφαλαίου), γιατί έτούτη βρίσκεται κατά κάποιον τρόπο διαλυμένη μέσα στην άξία πού προστίθεται άπό τή ζωντανή εργασία πού παράγει τά έμπορεύματα και στην άξία του

καταναλωόμενου έξοπλισμού (δηλαδή στην απόσβεσή του) για αυτή την παραγωγή. Για παράδειγμα, η αξία του έτησιου προϊόντος της γαλλικής οικονομίας δέν περιλαμβάνει την πλήρη αξία των κατασκευαζόμενων αυτοκινήτων *σύν* την πλήρη αξία των άτσάλινων έλασμάτων που χρησιμοποιούνται για την κατασκευή τους, *σύν* την πλήρη αξία του άκατέργαστου άτσάλιου, *σύν* την πλήρη αξία του σιδηρομεταλλεύματος κτλ., γιατί τότε θά ύπολογίζαμε δύο (ή περισσότερες) φορές τό ίδιο πράγμα. Όλα τά «ένδιάμεσα παραγωγικά άγαθά» «διαλύονται» μέσα στην ένοποίηση. (Δέ θά ήταν έτσι τά πράγματα, άν ή οικονομία «έτρωγε τά άποθέματά της» σέ πρώτες ύλες κτλ. για ένα διάστημα –κάτι πού δέ συμβαίνει ποτέ σέ φυσιολογικές έποχές) Έτσι, ή αξία του τελικού άκαθάριστου προϊόντος είναι ίση μέ την απόσβεση *σύν* τούς μισθούς *σύν* τά κέρδη. Καί άν σ' αυτή την περίπτωση χρησιμοποιήσουμε τόν τύπο $C+V+S$, πρέπει νά προσέξουμε νά μήν ξεχάσουμε πώς, για τή *συνολική οικονομία*, τό C δέν περιέχει τήν αξία των πρώτων ύλών κτλ., αλλά μονάχα τήν απόσβεση.

Τό C όμως μπορεί νά χρησιμοποιηθεί καί μέ μιá τρίτη σημασία, όπως συμβαίνει στό Βιβλίο III του *Κεφαλαίου* του Μάρξ. Έκει χρησιμοποιείται για νά δηλώσει τήν αξία του *συνολικού άποθέματος κεφαλαίου*, δηλαδή τήν αξία όλου του έξοπλισμού πού είναι ύλικά παρών στην παραγωγική διαδικασία, ανεξάρτητα από τήν αξία πού προσθέτει (μέσω της απόσβεσής του) στην τρέχουσα παραγωγή. Είναι φανερό πώς ή αξία αυτή του άποθέματος του κεφαλαίου δέ συμπίπτει μέ τήν απόσβεση (μέ έξαιρηση τήν έντελώς έξωπραγματική περίπτωση μιáς άπόλυτα στατικής οικονομίας, στην όποία όλα τά άγαθά έξοπλισμού θά είχαν τήν ίδια διάρκεια χρήσιμης ζωής, καί μέ τήν προϋπόθεση ότι θά παίρναμε σάν «λογιστική περίοδο» αυτή άκριβώς τή διάρκεια χρήσιμης ζωής).

Πρέπει ν' αναγνωρίσουμε πώς ό ίδιος ό Μάρξ μπερδεύτηκε αρκετές φορές σχετικά μέ τίς διάφορες αυτές σημασίες του C . Για παράδειγμα, δηλ ή συζήτηση σχετικά μέ τήν «έξίπωση του ποσοστού του κέρδους» μεταξύ τομέων της οικονομίας, στό Βιβλίο III του *Κεφαλαίου*, διεξάγεται μέ βάση τή σύγχυση μεταξύ «σταθερού κεφαλαίου» ως άθροίσματος της απόσβεσης *σύν* τήν αξία των πρώτων ύλών κτλ. καί «σταθερού κεφαλαίου» ως συνολικού πάγιου κεφαλαίου (ή «προκαταβλημένου κεφαλαίου»). Γι' αυτό, πέρα από μιá άσυνέπεια στους ύπολογισμούς του Μάρξ (πού διορθώθηκε από τόν Λ. φον Μπόρκιεβιτς τό 1907), οι ύπολογισμοί αυτοί διέπονται από ένα βασικό σφάλμα: αυτό πού έξισώνεται στην πραγματικότητα στά παραδείγματα του Μάρξ είναι τό «περιθώριο κέρδους ως προς τήν αξία του άκαθάριστου προϊόντος» καί μέ κανένα τρόπο τό «ποσοστό του κέρδους ως προς τό κεφάλαιο». Είναι όμως φανερό πώς, όταν μιλάμε για «ποσοστό του κέρδους», έννοούμε τό κέρδος ως προς τό «προκαταβλημένο

κεφάλαιο», και αυτό περιλαμβάνει τό σύνολο του πάγιου κεφαλαίου. Αν συσχετίσουμε τό κέρδος μέ τό C μέ τήν πρώτη ή τή δεύτερη από τίς σημασίες πού όρίσαμε παραπάνω, δέν πρόκειται πιά για κέρδος ώς πρός τό κεφάλαιο, μά για περιθώρια κέρδους ώς πρός τήν αξία του τρέχοντος ακαθάριστου προϊόντος. Αύτός είναι ό λόγος πού, στό Έπίμετρο I παραπάνω, χρησιμοποίησα τό σύμβολο K για τό συνολικό πάγιο κεφάλαιο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Κάθε τόσο διαβάζουμε στα διάφορα «Μαρξιστικά-Λενινιστικά Βήματα» σχόλια του έξι τύπου: «*Νέα Υόρκη, 15 Φεβρουαρίου 1963.* 'Η Τζενεραλ Μότορς ανακοίνωσε πώς τα κέρδη της για τό 1962 έφτασαν τό 1,5 δισεκατομμύριο δολάρια, έναντι 1.8 δισεκατομμυρίου τό 1961 αυτό αποδείχνει, γι' άλλη μιά φορά, τό νόμο τής πτώσης του ποσοστού του κέρδους που διατύπωσε ό Μάρξ».

«*Νέα Υόρκη, 17 Φεβρουαρίου 1964.* 'Η Τζενεραλ Μότορς ανακοινώνει πώς τά κέρδη της για τό 1963 έφτασαν τά 2,2 δισεκατομμύρια δολάρια, έναντι 1,5 δισεκατομμυρίου τό 1962. Αυτό αποδείχνει, έναντι α' όλους τούς αποστάτες και τούς ρεβιζιονιστές, τήν αλήθεια του νόμου που διατύπωσε ό Μάρξ για τήν αύξηση του ποσοστού τής εκμετάλλευσης».

2. Πρδλ. Πόλ Σουίζυ, *'Η Θεωρία τής Καπιταλιστικής 'Ανάπτυξης*, Λονδίνο, 1952, σελ. 108-130. Τζ. Γουίντερνιτς, «Values and Prices», *Economic Journal* 1948, σελ. 276 και έπ.· Κ. Μέν, «Value and Price of Production», *Ec. J.* 1948, σελ. 596 και έπ.· Τζόαν Ρόμπινσον, *Collected Economic Papers*, 'Οξφόρδη, 1951, σελ. 137. Διατύπωσε αυτή που θεωρώ λύση του προβλήματος τής «έξλιξης του ποσοστού του κέρδους» στη γενική του περίπτωση στο «Για τή δυναμική του καπιταλισμού, II», Σ. ή Β τεύχ. 13, (Γενάρης-Μάρτης 1954), σελ. 78-81

(*Αξιζει να σημειώσουμε πώς ή χρήση του C στο Βιβλίο II του Κεφαλαίου, κατά τή διαπραγμάτευση των σχημάτων αναπαραγωγής, αναφέρεται σέ μιά άκόμα διαφορετική σημασία, που βρίσκεται στα μισά του δρόμου ανάμεσα στις δυο πρώτες που όρίσαμε παραπάνω. Τά σχήματα αυτά συνεπάγονται μιά μερική [κατά τομείς] ένοποίηση τής οικονομίας: Έτσι, τά «ενδιάμεσα παραγωγικά αγαθά» δέν κάνουν τήν εμφάνισή τους άν καταναλωθούν παραγωγικά κατά τή διάρκεια τής περιόδου στο έσωτερικό του Τομέα I [παραγωγή παραγωγικών μέσων], μιά εμφανίζονται ως προϊόν του Τομέα I που «πουλήθηκε» στον Τομέα II [παραγωγή καταναλωτικών αγαθών].)*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΑΓΓΛΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ 1974*

I

Τήν εποχή πού γράφτηκε γιά πρώτη φορά «Τό επαναστατικό κίνημα στό σύγχρονο καπιταλισμό», τό 1959, δέν μπορούσαμε νά κρίνουμε τήν όρθότητα τών ιδεών πού διατύπωνε μέ βάση τήν τρέχουσα έμπειρία. Οί βασικές του ιδέες, συνοψισμένες στήν «Είσαγωγή» του και στό τελευταίο κεφάλαιό του (παραπάνω, σελ. 176-181 και 276-281), δέν άποτελοΰσαν περιγραφή ένός συνόλου έμπειρικών δεδομένων πού νά επιβάλλουν τήν άποψη τους άπό μόνα τους. Ούτε πάλι παρέκτειναν μέ βάση τά ήδη παρατηρημένα σύμφωνα μέ μεθόδους έπιστημονικές πού νά είναι «άκριβείς», σίγουρες και γενικά άποδεκτές. Ύποστήριζαν, έννοείται, τήν ύπαρξη μιās σχέσης τους μέ τά πραγματικά γεγονότα και τάσεις —αΰτή ή σχέση όμως προϋπέθετε όχι μόνο μιιά νέα έρμηνεία τών «γεγονότων» μέ έπίσης, και κυρίως, μιιά άπόφαση δσον άφορᾶ ποιιά «γεγονότα» είχαν νόημα και ποιιά όχι. Οί άποφάσεις αΰτές ίσοδυναμοΰσαν μέ μιιά άλλαγή του παραδοσιακού θεωρητικού πλαισίου— και μονάχα μέσα άπό μιιά τέτοια άλλαγή θά μπορούσαν νά έχουν παρθεί. Ή άλλαγή αΰτή, πάλι, άπέρρεε όχι τόσο άπό μιιά καθαρά θεωρητική δουλειά μέ άπό μιιά καινούρια άντίληψη σχετικά μέ τό άντικείμενο του σοσιαλισμοΰ.

Τό κείμενο έλεγε, γιά παράδειγμα, πώς τό βιοτικό επίπεδο τής εργατικής τάξης άνέβαινε και θά συνέχιζε νά άνεβαίνει· πώς ή μόνη άνεργία δέν είχε πιά, και δέν επρόκειτο νά έχει στό μέλλον, τήν αριθμητική σημασία πού είχε στά προηγούμενα 150 χρόνια καπιταλιστικής άνάπτυξης και πώς τό καπιταλιστικό κράτος είχε γίνει ικανό νά έλέγχει τό γενικό επίπεδο τής οικονομικής δραστηριότητας και νά έμποδίζει τίς μείζονες κρίσεις ύπερπαραγωγής. Όλα αΰτά ήταν φυσικά σωστά, δσον άφορᾶ τή δεκαετία του '50. Μά ή περίοδος αΰτή, άν τήν

* Γράφτηκε στά άγγλικά γιά τήν επανέκδοση του 1974 του «Επαναστατικού κινήματος στό σύγχρονο καπιταλισμό» άπό τή Solidarity. Ή μετάφραση άπό τά άγγλικά έγινε άπό μένα.

έξετάσαμε από μόνη της, θά μπορούσε νά ήταν μονάχα μιά ακόμη φάση κυκλικής επέκτασης τού καπιταλισμού –δπως είχε συμβεί μέ τή δεκαετία τού 1920. Σέ τέτοιες περιόδους ύπήρξε πάντοτε άνοδος τών πραγματικών μισθών, πτώση τής άνεργίας και μιά έντύπωση πώς οί κυρίαρχες τάξεις έχουν μιά ικανότητα νά διατρέπουν στή σωστή διαχείριση τών ύποθέσεών τους.

Τό κείμενο έλεγε επίσης πώς ή άπουσία πολιτικής δραστηριότητας τών μαζών στίς προηγμένες καπιταλιστικές χώρες έξέφραζε ένα καινούριο χαρακτηριστικό τού σύγχρονου καπιταλισμού, βαθύ και διαρκές. Όνόμαζε αυτό τό φαινόμενο *ιδιωτικοποίηση* και ύποστήριζε πώς αυτό θά άποτελούσε τό κεντρικό πρόβλημα πού θά αντιμετώπιζε ή δραστηριότητα τών επαναστατών στήν έρχόμενη ιστορική περίοδο. Αυτό ήταν φυσικά κάτι πού είχε παρατηρηθεί στίς δυτικές χώρες, όπου ό πληθυσμός είχε μείνει πολιτικά άδρανής τή δεκαετία τού '50. Στή Γαλλία ό Ντέ Γκόλ είχε έρθει στήν έξουσία τό 1958 μέσα σέ μιά γενική άπάθεια. Οί περίοδοι «ύποχώρησης» τής πολιτικής δραστηριότητας τών μαζών ήταν ό κανόνας στήν ιστορία τού καπιταλισμού. Δέν ύπήρχε στό έμπειρικό επίπεδο τίποτα πού νά οδηγεί ύποχρεωτικά στή σκέψη πώς θρυσκόμαστε μπροστά σ' ένα νέο φαινόμενο.

Τό κείμενο έλεγε επίσης πώς οί νέες στάσεις τής νεολαίας και οί έξεγέρσεις της ενάντια σέ διάφορες πλευρές τού συστήματος δέν είχαν τίποτα τό κοινό μέ τή «σύγκρουση τών γενεών» πού παρατηρείται στίς περισσότερες κοινωνίες από άμνημονετών χρόνων· πώς οί νέες αυτές στάσεις έξέφραζαν μιά όλική άπόρριψη τού συστήματος από τούς νέους· πώς ή κατεστημένη κοινωνία άρχιζε νά γίνεται άνικανη ν' αναστήσει μιά νέα γενιά πού θά αναπαρήγε τήν ύπάρχουσα τάξη πραγμάτων –και πώς ή έξέγερση τών νέων είχε γίνει σημαντικός καταλύτης στή διαδικασία τού κοινωνικού μετασχηματισμού. Είναι άλήθεια πώς, γύρω στά τέλη τής δεκαετίας τού '50, οί φοιτητικές κινητοποιήσεις στήν Τουρκία και στήν Κορέα είχαν προκαλέσει τήν πτώση κυβερνήσεων ιδιαίτερα διεφθαρμένων και αντιδραστικών, μά θά μπορούσε νά τις εκλάβει κανείς ως κινητοποιήσεις «άπλως» πολιτικές· στό κάτω κάτω, στίς μή έκδιωμηχανισμένες χώρες, οί φοιτητές είχαν παίξει από πολύ παλιότερα σημαντικό πολιτικό ρόλο.

Τέλος, τό κείμενο ύποστήριζε πώς τά στενά «οικονομικά» και «πολιτικά» ζητήματα, μέ τήν καθιερωμένη έννοια αυτών τών όρων, είχαν δλο και περισσότερο τό νόημά τους και πώς τό επαναστατικό κίνημα έπρεπε από δώ κι έμπρός νά άσχολείται όχι μέ άφαιρέσεις μά μέ όλα όσα κάνουν και ύπομένουν οί άντρες κι οί γυναίκες στή σημερινή κοινωνία, και πρώτα απ' όλα μέ τά προβλήματα πού αντιμετώπιζουν στήν πραγματική, καθημερινή τους ζωή. Όλα αυτά κατέληγαν σέ μιά διάγνωση γιά τήν κρίση τής κοινωνίας ως κρίση τού συνόλου τής ύφης και τής οργάνωσής της, καθώς και τού στοιχείου εκείνου πού

κρατούσε στέρεη αυτή την ύφή, δηλαδή των σημασιών, των κινήτρων, της υπευθυνότητας και της ίδιας της κοινωνικοποίησης. Αυτή την κρίση το σύστημα προσπαθούσε να την αντιμετωπίσει με μία συνεχώς αυξανόμενη «κατανάληψη» και με τό να προσπαθει να αλλοσοδέει τον κόσμο στην «ποντικοδρομία». Τό κείμενο έλεγε πώς αυτή ή άπάντηση δέ θά μπορούσε να ξελασπώνει τό σύστημα γιά πολύ καιρό, γιαι τό κενό και ό παραλογισμός αυτής της φιλοσοφίας του «κι άλλο, κι άλλο, κι άλλο» άργά ή γρήγορα θά γίνονταν έξοφθαλμα από μόνα τους. Όλα αυτά θά μπορούσαν να είναι άπλως ένα συναπάρτισμα «λογοτεχνικών», «ψυχολογικών», «κοινωνιολογικών» ή «φιλοσοφικών» έντυπώσεων και σημειώσεων (σωστών ή μη σωστών, μέ ένδιαφέρον ή χωρίς). Τό άληθινό ζήτημα ήταν άν είχαν κάποιον νόημα γιά την έπαναστατική δραστηριότητα.

Δεκαέντε χρόνια άργότερα, έχουμε τό δικαίωμα να διαπιστώσουμε πώς οι ιδέες αυτές «έπιβεβαιώθηκαν» εύρύτατα «άπό την έμπειρία». Η οικονομική ανάπτυξη των έκδομηχανισμένων χωρών μπορεί να κατανοηθεί μονάχα μέ βάση τις αντίληψεις πού είχαν όριστει σ' εκείνο τό κείμενο, ένω από την άλλη νέοι και άπρόδλεπτοι παράγοντες έκδηλώθηκαν μέ δραματικό τρόπο (τό δεύτερο μέρος έτούτης της «Εισαγωγής» είναι άφιερωμένο σ' αυτό τό ζήτημα). Καμιά πολιτική δραστηριότητα των μαζών –και ιδιαίτερα του προλεταριάτου– δέν έκδηλώθηκε, και δέν έλειψαν θέβαια οι εύκαιρίες: γενική άπεργία στό Βέλγιο τό 1961, όχτώ χρόνια πόλεμος του Βιετνάμ στις Ήνωμένες Πολιτείες, Μάης του 1968 στη Γαλλία, τρία χρόνια κοινωνικής και πολιτικής κρίσης στην Ίταλία από τό 1969 και δώθε, χάος δίχως προηγούμενο στη Μεγάλη Βρετανία έδώ και τρεις μήνες. (Άπεργία των άνθρακωρύχων τό χειμώνα του 1973-1974, μέσα στην πετρελαϊκή κρίση.) Τίποτε άπ' όλα αυτά δέν προκάλεσε, ούτε και έν μέρος, ούτε καν κάτω από τον έλεγχο των παραδοσιακών γραφειοκρατικών οργανώσεων, μία πολιτική κινητοποίηση του προλεταριάτου. Άπό την άλλη, από τις άρχές της δεκαετίας του '60, ή δραστηριότητα κι ό άναδρασμός της νεολαίας γενικά, των φοιτητών ειδικότερα, άποτέλεσε τον κύριο παράγοντα άναταραχής στις δυτικές κοινωνίες. Τόν ίδιο καιρό οι παραδοσιακές οικογενειακές σχέσεις καθώς και ή θέση κι ό ρόλος της γυναίκας μέσα στην κοινωνία άμφισθητήθηκαν μέ αυξανόμενη ένταση, τό ίδιο δέ έγινε και μέ την καπιταλιστική ιδεολογία της ανάπτυξης και της κατανάλωσης και μέ την καπιταλιστική αντίληψη γύρω από τη σχέση του άνθρώπου μέ τη φύση. Τό «φιλοσοφικό» ζήτημα πού αναφέρεται στό νόημα του να ζεις μέσα σε μία κοινωνία γίνεται σιγά σιγά «πρακτικό» ζήτημα γιά όλοένα περισσότερο κόσμο.

Έκείνο πού επιβάλλεται, πέρα από αυτή την «έπιβεβαίωση από τά γεγονότα», είναι τό έρώτημα του πώς και γιαι τί στάθηκε δυνατό να διατυπωθούν αυτές οι άπόψεις πριν από τά συμβάντα. Ποιά ήταν ή

γενική αντίληψη και μέθοδος που επέτρεψαν να αποφασίσουμε, μέσα στο χάος των κοινωνικών και ιστορικών δεδομένων, να είχε νόημα και τί όχι, τί περιέκλειε τά σπέρματα του μέλλοντος, και τί ήταν άπλως κατάλοιπο του παρελθόντος, τί αντίστοιχούσε στά βαθιά ένδιαφέρονα των άντρών και των γυναικών και τί ένδιέφερε μονάχα μιά χούφτα ψευδοθεωρητικών; 'Η μέθοδος αυτή και ή αντίληψη έχουν ρητά διατυπωθεί άλλου και δέν υπάρχει λόγος να επανέλθουμε έδω'. 'Ας έκφέρουμε μονάχα μιά γενική άρχή προσανατολισμού: έχουν νόημα τά γεγονότα που έχουν συνάφεια μέ τήν επαναστατική προοπτική, που τήν αντίλαβανόμαστε ως ριζικό μετασηματισμό τής κοινωνίας που δημιουργείται από τήν αυτόνομη δραστηριότητα των ανθρώπων. Αυτή λοιπόν ή αυτόνομη δραστηριότητα -ή, αντίθετα, ή άπουσία τής-, οί μορφές και τό περιεχόμενό τής, περασμένες και τωρινές, έκδηλωμένες και υποδόσκουσες, γίνεται ή κεντρική θεωρητική κατηγορία, τό άρχιμήδειο σημείο τής έρμηνείας. 'Αποκομμένη άπ' αυτό, όποιαδήποτε θεωρία, όσο δουλεμένη, λεπτή και περίπλοκη κι άν είναι, είναι καταδικασμένη, άργά ή γρήγορα, να φανερώσει τήν ταύτιση τής μέ τά θεμελιωδέστερα -άκόμη κι άν είναι κρυμμένα- άξιώματα τής ιδεολογίας του καπιταλισμού και γενικότερα όλων των άλλωτριωμένων κοινωνιών. 'Η ουσία αυτών των άξιωμάτων έγκειται στο ότι θεωρούν τά ανθρώπινα όντα ως μιά άπλή τάξη άντικειμένων ή πραγμάτων ανάμεσα σέ άλλες, που πρέπει να τήν περιγράψει, αναλύσει και προβλέψει ή θεωρία και να τή χειριστεί και χειραγωγήσει μιά «πρακτική» που έχει καταντήσει άπλή τεχνική.

Μ' αυτό τό δεδομένο, δέν είναι δύσκολη ή άπάντηση σ' ένα άλλο, φαινομενικά αίνιγματικό έρώτημα, δηλαδή: Πώς γίνεται οί εκπρόσωποι και οί θιασώτες τής μαρξιστικής μεθόδου -τής ύποτιθέμενης «έπιστήμης» τής κοινωνίας και τής επανάστασης- να έχουν άποδειχτεί συστηματικά άνίκανοι, όποιο κι άν ήταν τό ειδικότερο πιστεύω τους, να προβλέψουν ότιδήποτε, ή άκόμη και να δούν άπλως αυτό που συνέβαινε γύρω τους; Πώς γίνεται ούτε τό 1960, ούτε τό 1965, ούτε τό 1970, ούτε και σήμερα να είναι ίκανοί να προβλέψουν -ή άπλως να δούν- τέτοια έξόφθαλμα γεγονότα όπως ή συνεχής επέκταση τής καπιταλιστικής παραγωγής και οί συνέπειές τής, ή αύξανόμενη σημασία των άγώνων τής εργατικής τάξης μέσα στην παραγωγή γύρω από τίς συνθήκες και τήν όργάνωση τής δουλειάς, ή πολιτική «άπάθεια» και ή ιδιωτικοποίηση του κόσμου, ή έκταση και τό βάθος τής έξέγερσης των νέων, ή κρίση των παραδοσιακών οικογενειακών σχέσεων, τό κίνημα των γυναικών κτλ.; 'Ο λόγος είναι, πρώτα άπ' όλα, πώς ή ίδια τους ή αντίληψη τούς στραβώνει. Δέν πρόκειται έδω για τούτη ή εκείνη τήν έπιμέρους τοποθέτηση, μά για τό πνεύμα τής αντίληψής τους, για τό φιλοσοφικό και λογικό της πυρήνα: αυτός είναι που κατευθύνει τά βλέμματά τους προς ό,τι δέν έχει νόημα, προς ό,τι μορεϊ, ύποτιθε-

ται. νά συλληφθεῖ μέσα ἀπό τήν «ἐπιστημονική» μέθοδο.

Πρέπει ἀκόμα νά πούμε πώς ὁ ὅρος «ἐπιστημονική» ἀποτελεῖ ἐδῶ χοντροειδή γλωσσική ἀπάτη. Ἡ ἐπιστημονική στάση δέ θρίζεται στό νά συνεχίξεις νά πραγματεύεσαι κάτι δίχως νά νοιάζεσαι γιά τό τί συμβαίνει στό ἀντικείμενο τῆς πραγματείας. Ὁ Μάρξ, πού σίγουρα δέν ἦταν ἐμπειριστής, ποτέ δέ σταμάτησε τήν προσπάθειά του νά συνδέει τή σκέψη του μέ τήν οἰκονομική, πολιτική ἢ πολιτιστική εξέλιξη τῆς ἐποχῆς του. Μά κι αὐτό ἀκόμα δέν ἀρκεῖ. Ὅταν μιά θεωρία διαψεύδεται ἀπό τά γεγονότα, ἡ πρέπει νά ἀντιμετωπίσει γεγονότα πού δέν εἶχε προβλέψει κι οὔτε μποροῦσε νά προβλέψει – ἢ πού δέν μπορεῖ νά ἐρμηνεύσει –, μπορεῖ πάντα νά «σωθεῖ», ὅπως ξέροουμε, μέ τήν προσφυγή σέ πρόσθετες ὑποθέσεις, φτάνει τό σύνολο αὐτῶν τῶν ὑποθέσεων νά διατηρεῖ μιά λογική συνοχή. Αὐτό μπορεῖ νά ἔχει ἀποτέλεσμα ὡς ἓνα σημεῖο. Πέρα ὅμως ἀπό αὐτό τό σημεῖο, ἡ συνεχιζόμενη συσώρευση πρόσθετων ὑποθέσεων εἶναι σχεδόν πάντοτε σημάδι πώς μιά θεωρία ἔχει πεθάνει.

Τό διασημότερο παράδειγμα στήν ἱστορία τῆς ἐπιστήμης εἶναι τό παράδειγμα τῶν «ἐπικύκλων». Γιά αἰῶνες οἱ ἀστρονόμοι προσπαθοῦσαν νά συμβιδάσουν τίς παρατηρήσιμες κινήσεις τῶν πλανητῶν μέ τήν ἰδέα πώς ἡ Γῆ ἦταν στό κέντρο τοῦ σύμπαντος (γεωμετρικό σύστημα). Στή σημερινή ἐπιστημονική διάλεκτο, ὅταν λένε γιά μιά ἀντίληψη πώς ἔχει φτάσει στό στάδιο τῶν ἐπικύκλων, εἶναι σά νά λένε πώς πιά δέ στέκει.

Μά οἱ κάθε λογῆς σύγχρονοι «μαρξιστές» εἶναι ἀνίκανοι ἀκόμα καί γι' αὐτό. Ὅλα τά γεγονότα πρέπει νά ταιριάζονται ἀκαμπτα μέ μιά θεωρία πού ἔχει διατυπωθεῖ ἐδῶ καί 125 χρόνια – ἢ, γιά νά εἴμαστε πιό ἀκριβεῖς, μέ τή συγκεκριμένη ἐκδοχή αὐτῆς τῆς θεωρίας πού ὁ συγκεκριμένος «μαρξιστής» θεωρεῖ ὡς τή μόνη σωστή. Ὅ,τι δέν μπορεῖ νά χωρέσει μέ αὐτό τόν τρόπο στό προσχεδιασμένο πλαίσιο, ἀπλούστατα ἀγνοεῖται – ἐντελῶς ἢ στά βασικά χαρακτηριστικά του. Ἔτσι, οἱ περισσότερες «μαρξιστικές» ἐρμηνεῖες τῆς φοιτητικῆς ἐξέγερσης τοῦ Μάη τοῦ 1968 στή Γαλλία ἀνάγονται στό ἐξῆς: οἱ φοιτητές ἀγωνίζονταν ἐνάντια στήν ἀνεργία πού θά συναντοῦσαν ἀφοῦ τέλειωναν τίς σπουδές τους. Ἀκόμη κι ἂν ἀφήσουμε κατά μέρος τήν ἐγγενή θλακεία αὐτῆς τῆς «ἐρμηνείας», εἶναι ἀξιοπαρατήρητο τό πώς ταχυδακτυλουργικά εξαφανίζεται μ' αὐτό τόν τρόπο ἡ οὐσία τῆς ὑπόθεσης, πού εἶναι τό *περιεχόμενο* τοῦ ἀγῶνα καί τῶν διεκδικήσεων τῶν φοιτητῶν. Οἱ φοιτητές δέ ζητοῦσαν ἀπό τήν κυβέρνηση νά τοῦς ἐγγυηθεῖ πώς θά ἐβρισκαν δουλειά μετά τό τέλος τῶν σπουδῶν τους· προσπαθοῦσαν νά ἐπιβάλουν τήν αὐτοδιαχείριση τῶν πανεπιστημίων, νά καταργήσουν τήν παραδοσιακή σχέση δασκάλου μαθητῆ, νά ἀλλάξουν τά προγράμματα, τίς μεθόδους, τόν προσανατολισμό τῶν σπουδῶν. Ὅλα αὐτά μέ κανένα τρόπο δέν μποροῦσαν νά τοῦς βοη-

θήσουν στο να βρουν δουλειά όταν θά τέλειωναν τις σπουδές τους (στην πραγματικότητα, με δεδομένο το υπάρχον σύστημα, μάλλον το αντίθετο συνέβαινε). Σ' αυτές τις διεκδικήσεις έγκαιρα και ή ιστορική σημασία και το νεωτεριστικό στοιχείο του φοιτητικού κινήματος.

Στό χώρο της οικονομίας, προναμιούχο πεδίο για τους μαρξιστές, η κατάσταση είναι ακόμα χειρότερη. Έτσι, η συνεχιζόμενη αύξηση της καπιταλιστικής παραγωγής είτε αγνοείται, είτε «έξηγείται» με την «παραγωγή όπλων». Δεν ξέρει κανείς από πού ν' άρχισει και πού να τελειώσει όσον άφορά αυτό τό γελοίο έπιχειρήμα. Για να μπορεί να έπικαλεστεί μιά εκ πρώτης όψεως άληθοφάνεια, τό έπιχειρήμα αυτό άπαιτεί ή παραγωγή όπλων να είναι αυξανόμενη και να συνεχίζει να έχει σχετική αύξηση, σέ σύγκριση με τό σύνολο της παραγωγής. Είναι προφανές πώς μόνο τά σχετικά μεγέθη έχουν νόημα, όταν έξετάζουμε ένα σύνολο πού έπεκτείνεται. Αυτό οί διάφοροι «μαρξιστές οικονομολόγοι» μοιάζουν όργανικά άνίκανοι να τό καταλάβουν. Συλλογίζονται πάντοτε με άπόλυτα μεγέθη, πού δεν έχουν τό παραμικρό νόημα. Στήν οικονομία, έκείνο πού έχει σημασία είναι οί αναλογίες, τά ποσοστά αύξησης ή μείωσης, οί σχετικές έπιταχύνσεις ή έπιβραδύνσεις κτλ. Τί θά σκεφτόμαστε για ένα γιατρό πού, έξετάζοντας έναν έφηβο, θά συμπέρανε: «είναι βαριά άρρωστος, τά χέρια μάκρυναν 7 έκατοστά τά έξι τελευταία χρόνια· πρέπει να έχουμε περίπτωση άκρομεγαλίας!» –και δέ θά παρατηρούσε πώς, στο ίδιο διάστημα, ό έφηβος ψήλωσε 30 έκατοστά;

Μέ τόν ίδιο τρόπο, άκούμε συνέχεια να λένε πώς ό στρατιωτικός προϋπολογισμός των Ένωμένων Πολιτειών αυξήθηκε τόσα δισεκατομμύρια δολάρια φέτος –ποτέ όμως ότι άντιπροσωπεύει, ένδεχομένως, μιά μικρότερη άναλογία του Α Ε.Π. άπ' ό,τι πέροι. Μιά μειωνόμενη όμως άναλογία των στρατιωτικών δαπανών θά έπρεπε να έχει έπιδεινώσει τις ύποτιθέμενες δυσκολίες του καπιταλισμού. Άλλωστε, για τί πράγμα μιλάει ή πολιτική οικονομία του Μάρξ; Μιλάει για άξίες χρήσης, ή για «άξίες» και «έμπορεύματα»; Τά όπλα δεν είναι «έμπορεύματα»; Τό γεγονός ότι δεν τά αγαπάμε τούς άφαιρεί τάχα τόν «έμπορευματικό» τους χαρακτήρα; Και μήπως τά όπλα παράγονται από τό μηδέν; Άς υποθέσουμε πώς ή παραγωγή όπλων αυξάνεται, είτε σέ σχετικά είτε σέ άπόλυτα μεγέθη· αυτό δέ συνεπάγεται περίπου παράλληλη αύξηση της παραγωγής άτσαλιού, κασιμίων, ηλεκτρονικών όργάνων κτλ. –και της παραγωγής καταναλωτικών αγαθών για τούς έργάτες πού τά παράγουν όλα αυτά;

Ένα ωραίο και άρκετά τυπικό παράδειγμα της λογικής των σύγχρονων «μαρξιστών» μās τό δίνουν οί πρόσφατες άπόπειρες να υπερασπιστούν την ιδέα περί «πτώσης του ποσοστού του κέρδους» επιδεικνύοντας την περίπτωση του άγγλικού καπιταλισμού την τελευταία δεκαετία (δέν υπάρχουν άλλες χώρες και άλλες περιόδους;) και έξηγώ-

ντας αυτή την πτώση του ποσοστού του κέρδους με την άνοδο των μισθών, που ήρθε σαν αποτέλεσμα της μεγαλύτερης μαχητικότητας της εργατικής τάξης. Άς δεχτούμε τα γεγονότα που επικαλούμαστε, τίς αρχικές θέσεις και τό συλλογισμό. Πώς να μὴ παρατηρήσουμε πώς, ἂν ἡ άποψη αὐτή ἀληθεύει, καταστρέφει ἐντελῶς τὴν οικονομική θεωρία τοῦ Μάρξ; Τό θεμελιώδες ἀξίωμα αὐτῆς τῆς θεωρίας εἶναι πὼς ἡ ἐργασιακή δύναμη εἶναι ἓνα ἐμπόρευμα ὅπως ὅλα τ' ἄλλα καὶ πὼς, ἂν βάλουμε στὴν ἄκρη τίς προσωρινές διακυμάνσεις, ἡ «ἀξία» τῆς δέν μπορεί νά μεταβληθεῖ ἀπό τὴν ἀνθρώπινη δράση. Ὅχι ἐτούτη ἢ ἐκεῖνη ἡ δευτερεύουσα συνέπεια, μὰ ἡ ἴδια ἡ θεμελιώδης ἀντίληψη τοῦ συστήματος καταρρέει ἂν δεχτοῦμε πὼς τό ἐπίπεδο τῶν μισθῶν (καὶ ἐπομένως τό ποσοστό ἐκμετάλλευσης) καθορίζεται ἀπό τὴν ταξική πάλη (ὅπως ἀκριβῶς εἶχα ἰσχυριστεῖ ὅ' αὐτό τό κείμενο πρίν ἀπό δεκαπέντε χρόνια). Δεύτερον, γιά τόν Μάρξ τό ποσοστό τῆς ἐκμετάλλευσης πρέπει νά ἀυξάνεται στόν καπιταλισμό. Πρόκειται γιά μιά πολύ πιό ξεκάθαρη καὶ πολύ λιγότερο ἀμφισβητήσιμη συνέπεια τοῦ συστήματός του, ὡπ' ὅ,τι ἡ «πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους». Ὁ Μάρξ βρῖσκεται στὴν ἀνάγκη νά ἐξηγήσει (καὶ προσπαθεῖ νά τό κάνει στό Βιβλίο III τοῦ Κεφαλαίου) πὼς εἶναι δυνατό νά πέφτει τό ποσοστό τοῦ κέρδους παρ' ὅλη τὴν ἀύξηση τοῦ ποσοστοῦ τῆς ἐκμετάλλευσης (ἢ ὁποῖα, φυσικά, θά πρέπει νά τείνει στὴν αὔξηση τοῦ ὄγκου τῶν κερδῶν καί, με ὅλα τ' ἄλλα ἴσα, τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους ἐπίσης). Σήμερα, οἱ ὑπερασπιστές τοῦ Μάρξ ἰσχυρίζονται πὼς τό ποσοστό τοῦ κέρδους πέφτει, γιατί τό ποσοστό ἐκμετάλλευσης μειώνεται. Σταθεῖτε καὶ θαυμάστε.

Ἡ γενική καὶ τυπική στάση ἑνός σύγχρονου «μαρξιστῆ», ὅ' αὐτό ὅπως καὶ ὅ' ὅλα τὰ ἄλλα πεδία, εἶναι ὁ συνδυασμός μῆς ἄρνησης τῆς πραγματικότητας καὶ τοῦ ἰσχυρισμοῦ πὼς αὔριο (καὶ αὔριο θά ὑπάρχει ἓνα ἄλλο αὔριο) ἡ πραγματικότητα θά γίνει ἐπιτέλους ἀντίστοιχη μέ τίς προβλέψεις τῆς θεωρίας (πράγμα πού φυσικά σημαίνει πὼς σήμερα κάτι τέτοιο δέ συμβαίνει). Μέ ἄλλους ὅρους, ὅλοι οἱ σύγχρονοι «μαρξιστές» ἰσχυρίζονται τὴν ἴδια στιγμή (ρητὰ ἢ ἔμμεσα):

α) ὅτι εἶναι ψέμα πὼς ἡ παραγωγή αὔξάνεται, πὼς οἱ πραγματικοὶ μισθοὶ μεγαλώνουν, πὼς ἡ ἀνεργία δέ δείχνει καμιά τάση μακροπρόθεσμης ἀνόδου, πὼς δέν παρατηροῦνται βαθεῖς ὑφέσεις κτλ., -καί

β) πὼς ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀλήθεια, μὰ θά πάψουν νά εἶναι ἀλήθεια αὔριο'.

Ἐκεῖνο πού εἶναι σημαντικό εἶναι τό νά καταλάβουμε γιατί καὶ πὼς αὐτός ὁ ἐντελῶς ἀνορθολογικός καὶ ἀντιεπιστημονικός τύπος στάσης, πού καμουφλάρεται πίσω ἀπό «ἐπιστημονικές» ἀξιώσεις, μπορεί ἀκόμη νά ὑπερισχύει καὶ νά εἶναι τόσο πλατιά διαδεδομένος μεταξύ τῶν «φυσιολογικῶν» ἀνθρώπων ὄντων. Πρόκειται γιά ἓνα τεράστιο πρόβλημα πού ἔχει θεμελιακή σημασία γιά τὴν ἴδια τὴν ἐπαναστατική

δράση. Γιατί, αν οι άνθρωποι καθορίζουν τη συμπεριφορά τους με βάση πεποιθήσεις οι οποίες, από τη στιγμή που θα ξεγυμνωθούν από μία ατέλειωτη σειρά έλκοιγκεύσεων και άσυναρτησιών, καταλήγουν τότε: «θεωρώ τό π άληθινό γιατί πιστεύω πώς τό μή π είναι άληθινό», τότε τό ζήτημα τού νά ανακαλύψουμε πώς και μέσα από μία διαδικασία οι άνθρωποι αυτοί θά μπορούσαν ποτέ νά μαθαίνουν ξεκινώντας από τήν έμπειρία τους και νά γίνουν δεκτικοί σέ μία λογική επιχειρηματολογία γίνεται ένα ζήτημα δραματικό. Δέν μπορώ νά τό πραγματευτώ εδώ. Άρκει νά σημειώσω πώς τό ίδιο αυτό τό γεγονός άποτελεί μία άκόμη έξόφθαλμη άνασκευή τής μαρξιστικής αντίληψης τής ιστορίας (σύμφωνα μέ τήν όποία οι «ψευδαισθήσεις» μπορούν νά παίξουν ένα ρόλο στήν ιστορία, όχι όμως και οι καθαροί παραλογισμοί –και, επιπλέον, οι ψευδαισθήσεις αυτές θά πρέπει νά επιδέχονται μία όποιαδήποτε όρθολογική «εξήγηση», τόσο ως πρός τό περιεχόμενό τους, όσο και ως πρός τούς λόγους πού τούς επιτρέπουν νά δεσπόζουν πάνω στά άτομα). Κατά δεύτερο λόγο, έχουμε εδώ ένα νέο ιστορικό φαινόμενο: τήν προσχώρηση σ' ένα σύνολο πεποιθήσεων πού δέν μπορούν νά χαρακτηριστούν ούτε ως «ίδεολογία» μέ τήν καθαυτό έννοια τού όρου (όπως, γιά παράδειγμα, ή «φιλελεύθερη» καπιταλιστική ίδεολογία τού 19ου αιώνα), δηλαδή ως συνεπές φαινομενικά σύστημα ίδεών πού παρέχουν μία «όρθολογική αίτιολόγηση» τών συμπερόντων και τής κοινωνικής πρακτικής ενός συγκεκριμένου κοινωνικού στρώματος, ούτε ως «θρησκεία», παρ' όλο τό δικαιολογημένο πειρασμό νά χρησιμοποιηθεί αυτός ό όρος. Τό θρησκευτικό στοιχείο στή συγκεκριμένη περίπτωση βρισκείται στόν τρόπο ύποκειμενικής προσχώρησης στό σύνολο τών πεποιθήσεων αυτών, στήν άναζήτηση μιάς θεβαιότητας πού νά στέκει πέρα από άμφισθητήσεις και στήν άπουσία μιάς ελάχιστης έστω διαπερατότητας μπροστά σέ μία λογική επιχειρηματολογία. Τό περιεχόμενο όμως τών πεποιθήσεων, μέ τίς «έπιστημονικές» του αξιώσεις και τήν άπουσία όποιασδήποτε άναφοράς σέ μία ύπερβατική άρχή ή καταγωγή, διαφέρει ούσιωδώς από αυτό πού γνωρίζουμε ιστορικά ως θρησκεία. Παρατηρούμε λοιπόν ένα νέο τύπο άνορθολογικών συλλογικών πεποιθήσεων, πού εκφράζει, όπως όλες οι θρησκείες, τήν άνάγκη τών άλλοτριωμένων ανθρώπινων όντων νά πάψουν νά σκέφτονται και νά ψάχνουν γιά τούς έαυτούς τους και νά τοποθετήσουν έξω από τούς ίδιους μία πηγή τής άλήθειας και μία έγγύηση πώς ό χρόνος θά φέρει τήν όλοκλήρωση τών προσδοκιών τους. Σέ μία εποχή όμως πού ή έπιστήμη θριαμβεύει, ή άνάγκη αυτή δέν μπορεί πιά νά ίκανοποιηθεί μέ καθαρά μυθικές παραστάσεις, όπως είναι οι θρησκευτικές. Στρέφεται έτσι, γιά νά ίκανοποιηθεί, πρός μία ψευτοορθολογική πεποίθηση. Δέν ξέρω αν είναι καν άνάγκη νά προσθέσω πώς τό σύμπλεγμα αυτό τών στάσεων και τών πεποιθήσεων διαμορφώνει ένα όργανικό κομμάτι τού κατεστημένου κοινωνικού κό-

μου, ενάντια στον όποιο έχει νά παλέψει ένας επαναστάτης –και αυτό δέν είναι άπλώς τρόπος τού λέγειν: γιατί βλέπουμε τά δλέθρια και άντιδραστικά άποτελέσματα του όταν συναντάμε τίμιους εργάτες ή σπουδαστές, πού τό μυαλό τους έχει βουλιάξει σέ μιά έξεμπέδρευτη σύγχυση, άπό τίς ψευδολογίες πού προπαγανδίζουν οί διάφορες «μαρξιστικές» σχέτες.

II

Χρήσιμο θά είναι νά ξεετάσουμε μέ συντομία τήν οικονομική πορεία τών έκβιομηχανισμένων χωρών τά τελευταία δεκαπέντε χρόνια (και ιδιαίτερα τήν πιό πρόσφατη φάση αυτής τής περιόδου), και αυτό για δυό λόγους κυρίως. Πρώτον, γιατί αυτός ό συγκεκριμένος τομέας είναι εκείνος όπου ή σύγχυση πού σπέρνουν οί παραδοσιακοί «μαρξιστές» φτάνει στό άπόγειό της. Δεύτερον, γιατί οί πρόσφατες έξελίξεις δείχνουν ξεκάθαρα πώς ή άποποίηση τών παραδοσιακών έννοιών και μεθόδων άνάλυσης όχι μόνο δέ μās άφήνει άοπλους μπροστά στά οικονομικά φαινόμενα, μά πώς άποτελεί, άντίθετα, αναγκαία προϋπόθεση για τήν κατανόηση τών γεγονότων.

‘Η καπιταλιστική άνάπτυξη στή δεκαετία τού ‘60

Κατά τό μεγαλύτερο μέρος τής δεκαετίας τού ‘60 ή οικονομική μεγέθυνση στίς έκβιομηχανισμένες καπιταλιστικές χώρες συνεχίστηκε μέ περίπου κανονικό ρυθμό, άκολουθώντας τή διαδικασία πού περιγράφεται στα κεφάλαια I και II τού «Επαναστατικού κινήματος στό σύγχρονο καπιταλισμό». Στα δέκα αυτά χρόνια ό όγκος τής συνολικής παραγωγής (άκαθάριστο έθνικό εισόδημα σέ τιμές άγοράς, τιμές σταθερές) τού συνόλου τών χωρών τού Ο.Σ.Α. αύξήθηκε μέ σύνθετο ποσοστό 4,8% τό χρόνο –τό ποσοστό ήταν έλαφρά χαμηλότερο στίς ‘Ηνωμένες Πολιτείες, ύψηλότερο στήν ήπειρωτική Εύρώπη και πολύ πιό άνεβασμένο στήν ‘Ιαπωνία’. Η αύξηση τών δαπανών ιδιωτικής κατανάλωσης ήταν χοντρικά ή ίδια, όπως κι εκείνη τών πραγματικών μισθών. Ύπηρεξαν μερικές μικρής σημασίας διακυμάνσεις τού επιπέδου τής παραγωγής (ή, άκριβέστερα, τού ποσοστού τής αύξησής της) και τού επιπέδου τής άπασχόλησης, μά οί διακυμάνσεις αυτές έμειναν έξαιρετικά στενές, σέ σύγκριση μέ τά δσα συνδέβαιαν πριν άπό τό Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, και αυτό σέ δλη τή διάρκεια τής περιόδου (και ίσαμε σήμερα). Μονάχα μιά σημαντική έξαίρεση ύπήρξε σ’ αυτή τή γενική εικόνα: τό ‘Ηνωμένο Βασίλειο, για τούς λόγους πού έχουν ήδη συζητηθεί στα κεφάλαια VI και VII τού κειμένου.

‘Η μεγέθυνση τής άπασχόλησης

Για τίς ίδιες αυτές χώρες, στήν περίοδο μεταξύ 1957 ως 1970, ό μή στρατευμένος ενεργός πληθυσμός πέρασε άπό τά 264,7 έκατομμύρια

στά 299,4 εκατομμύρια· ό άπασχολούμενος μή στρατευμένος ένεργός πληθυσμός, άπό τά 257,1 στά 291,5 εκατομμύρια. Ή διαφορά άνάμεσα σ' αυτές τίς δυό σειρές, πού ίσοδυναμεί χοντρικά μέ τήν άνεργία, ήταν 7,6 εκατομμύρια (δηλαδή 2,87% του ένεργού πληθυσμού) τό 1957 (χρονιά τής οικονομικής άνθησης) και 7,9 εκατομμύρια (δηλαδή 2,64% του ένεργού πληθυσμού) τό 1970 (χρονιά χαμηλής δραστηριότητας). Τήν ίδια περίοδο ή άπασχόληση στή γεωργία έπεσε άπό τά 61,2 εκατομμύρια τό 1957 στά 42,1 εκατομμύρια τό 1970. Έτσι, ό καθυπό καπιταλιστικός τομέας τής οικονομίας άπορρόφησε, έκτός άπό τή «φυσιολογική» αύξηση του ένεργού πληθυσμού, πού έφτασε τά 30 εκατομμύρια σ' αυτή τήν περίοδο, άλλα 19 εκατομμύρια πού άπελευθερώθηκαν άπό τή γεωργία. Μέ άλλους δρους, ή άπασχόληση στή βιομηχανία και τίς «ύπηρεσίες» αύξήθηκε άπό τά 195,9 εκατομμύρια τό 1957 στά 249,4 εκατομμύρια τό 1970 (+27% μέσα σέ 13 χρόνια, δηλαδή γύρω στά 2% τό χρόνο). Κατά τήν ίδια περίοδο τό σύνολο τών ένοπλων δυνάμεων μειώθηκε και πέρασε γιά τό σύνολο τών χωρών του Ο.Ο.Σ.Α. άπό τά 6,34 εκατομμύρια στά 5,84 εκατομμύρια (μέ τήν άμερικάνικη έπιστράτευση γιά τόν πόλεμο του Βιετνάμ νά άντισταθμίσει έν μέρει τή γαλλική διάλυση τής έπιστράτευσης μετά τόν πόλεμο τής 'Αλγερίας).

Σέ πολλές σημαντικές χώρες ή άνεργία έγινε στήν πραγματικότητα ένα άρνητικό δεδομένο σ' αυτή τήν περίοδο. Έτσι, ή Γερμανία άριθμούσε άκόμα τό 1957 γύρω στους 760.000 άνέργους· στά τέλη του 1973 (και μέ μία ύφεση νά αρχίζει), όχι μόνο ό άριθμός τών κενών θέσεων άπασχόλησης έξακολουθούσε νά είναι ύψηλότερος άπό τόν άριθμό τών άνέργων, όχι μόνο πολλές πρόσθετες εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες άπό τήν 'Ανατολική Γερμανία είχαν άπορροφηθεί άπό τήν οικονομία τής 'Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας, μά, έκτός άπ' αυτό, δυό εκατομμύρια περίπου ξένοι μετανάστες εργάτες (κυρίως Τουρκοί, Γιουγκοσλάβοι και Έλληνες) είχαν μπει στή χώρα και δούλευαν. Αυτό σημαίνει πώς ή «άνεργία» ήταν περίπου μείον 10% του «γερμανικού» ένεργού πληθυσμού –μέ άλλα λόγια, πώς σ' αυτή τήν περίοδο ύπήρχε όχι περίσσειμα, μά έλλειψη εργατικών χεριών αυτής τής τάξης. Ή ίδια κατάσταση, σέ λιγότερο έντυπωσιακό βαθμό, επικρατούσε και στίς περισσότερες άλλες δυτικές χώρες. Ή Γαλλία, έκτός του ότι άπορρόφησε ένα εκατομμύριο Γάλλους τής 'Αλγερίας, χρειάστηκε μια συνεχή είσοδή μεταναστών εργατών και άπασχολεί αυτή τή στιγμή 1,5 περίπου εκατομμύριο ξένους εργαζόμενους (κυρίως 'Αλγερινούς, 'Αφρικάνους, Ίσπανούς κτλ.). Ή δουλειά τών μεταναστών είναι ζωτική γιά τήν Έλβετία και σημαντική γιά τίς Κάτω Χώρες, τό Βέλγιο και τή Σουηδία. Άκόμα κι οί 'Ηνωμένες Πολιτείες άπορρόφησαν σ' αυτή τήν περίοδο μία είσοδή μεταναστών πού έφτανε τό μέσο

δρο των 350.000 τό χρόνο (συμπεριλαμβάνονται, σ' αυτή την περίπτωση, οι γυναίκες και τα παιδιά).

Ἡ πίεση τῶν μισθῶν καί ὁ πληθωρισμός

Ὡστόσο, τήν ἴδια αὐτή περίοδο, ἕνας παράγοντας ἐξάθρωσης ἀρχίζει νά δυναμώνει. Ἦταν ὁ «πληθωρισμός», ἡ ἀκριβέστερα, ἡ ἀνοδος τῶν τιμῶν. Τό ποσοστό ἀνόδου τοῦ γενικοῦ ἐπιπέδου τῶν τιμῶν («τεκμαρτός δείκτης τιμῶν τοῦ Α.Ε.Π.») αὐξανόταν συνεχῶς, χρόνο τό χρόνο, καί πέρασε ἀπό 2,1% τό 1961 στό 5,9% τό 1970. Τυχαῖοι καί ἐξαιρετικοί παράγοντες συνέβαλαν στόν πληθωρισμό γιά τό τάδε ἔτος ἢ τή δεῖνα χώρα. Ὁ γενικός ὁμως καί συνεχιζόμενος χαρακτήρας τοῦ φαινομένου δείχνει πῶς δέν πρέπει νά ψάξουμε ἐκεῖ τίς κύριες αἰτίες του. Ἡ κύρια αἰτία ἦταν ἡ αὐξανόμενη πίεση πού ἀσκοῦσαν ὄχι μόνο οἱ ἐργάτες τῆς διομηχανίας –ἀν καί αὐτοί ἦταν πού ἔδωσαν τόν τόνο στό κίνημα τίς περισσότερες φορές –μά καί ὄλοι οἱ μισθωτοί, στήν προσπάθειά τους νά πετύχουν πιό ὑψηλά εἰσοδήματα, μειώσεις στή διάρκεια τῆς ἐργασίας καί, σέ αὐξανόμενο βαθμό, μεταβολές τῶν συνθηκῶν ἐργασίας τους. Ἡ πίεση αὐτή προσέλαβε ὀρισμένες στιγμές ἀρκετά ἐκρηκτικές μορφές –γιά παράδειγμα, ἡ γενική ἀπεργία στή Γαλλία τό Μάη καί Ἰούνιο τοῦ 1968 ἢ ὁ «σερνάμενος Μάης» τῆς Ἰταλίας, πού κράτησε σχεδόν τρία χρόνια, μέ ἀφετηρία τό 1969. Ἡ πίεση αὐτή ἦταν καί παραμένει συνεχῶς παρούσα σέ ὄλες τίς ἐκβιομηχανιζόμενες χώρες.

Καπιταλιστικές πολιτικές μπροστά στόν πληθωρισμό

Μέ τίς συνθήκες πού ἐπικρατοῦν, συνθήκες σχεδόν πλήρους ἀπασχόλησης καί ἰσχυρῆς συνολικῆς ζήτησης, οἱ καπιταλιστικές ἐπιχειρήσεις δέν ἔχουν στήν οὐσία λόγους νά ἀντισταθοῦν σ' αὐτή τήν πίεση (καί αὐτό ἰσχύει μέ ἀρκετά μεγάλα περιθώρια). Ἡ αὐξηση τοῦ κόστους τῶν ὀνομαστικῶν μισθῶν ἀντισταθμίζεται εὐκολά μέ ὑψηλότερες τιμές πώλησης. Ἔτσι τά περιθώρια κέρδους διατηροῦνται καί ἡ ἀξία τῆς χρέωσης τῆς ἐταιρείας στίς τράπεζες ἢ στούς ὁμολογιούχους καταλγῆει νά εἶναι μειωμένη (μέ δρους τρέχουσας ἐμπορευματικῆς ἀξίας τῆς παραγωγῆς τῆς ἐταιρείας). Ἄλλο τόσο δέν μποροῦν νά ἀντισταθοῦν στίς πιέσεις αὐτές οἱ καπιταλιστικές κυβερνήσεις, πού παίζουν τό ρόλο ἐκπροσώπων τῶν «γενικῶν συμφερόντων» τοῦ συστήματος.

Ἀποτυχία τῶν πολιτικῶν «ρυθμίσεων τῆς ζήτησης»

Γιά πολύ καιρό οἱ καπιταλιστικές κυβερνήσεις προσπάθησαν νά περιορίσουν τό ρυθμό αὐξησης τῶν μισθῶν καί τῶν τιμῶν χρησιμοποῦντας γενικές πολιτικές «ρυθμίσεις τῆς ζήτησης». Ἡ βαθυστόχαστη σκέψη πού κρύβεται πίσω ἀπό αὐτές τίς πολιτικές εἶναι πῶς, ἀν κατα-

φέρεις νά κατασκευάσεις ένα πιό σημαντικό ποσοστό ανεργίας, ή μαχητικότητα τών εργατών θά πέσει ανάλογα, από τό φόβο τής ανεργίας, καί έπομένως τό ίδιο θά συμβεί καί στίς αυξήσεις τών μισθών. Μερικοί οικονομολόγοι προσπάθησαν νά ποσοτικοποιήσουν αυτό τόν άρνητικό συσχετισμό ανάμεσα στό επίπεδο τής άπασχόλησης καί στό ρυθμό άνόδου τών μισθών, καί τό άποτέλεσμα βαφτίστηκε πομπωδώς «καμπύλη Φίλλιπς». Μόνο πού ξεχναγαν πώς ή επίδραση αυτής τής σχέσης προσφοράς / ζήτησης στήν τιμή τής εργασιακής δύναμης', πού ήταν τόν παλιό καιρό πραγματική, έχει πάψει στήν ουσία νά ύπάρχει.

Όπως έχουν δείξει τά γεγονότα, ή πίεση τών μισθωτών για ύψηλότερα εισοδήματα δέ μικραίνει, ή μικραίνει πολύ λίγο, όταν ή ανεργία μεγαλώνει μέσα στά πραγματοποιήσιμα όρια. Στο χαρτί (άν δηλαδή παρεκτείναμε τίς «καμπύλες»), ή πίεση τών εργαζομένων θά μπορούσε νά μειωθεί άν μπορούσαν νά σπρώξουν τήν ανεργία σ' ένα φανταστικό επίπεδο, άς πούμε στό 10 ή στό 20% του ένεργου πληθυσμού. Καμιά όμως καπιταλιστική κυβέρνηση δέν είναι άρκετά ήλίθια ώστε νά κάνει κάτι τέτοιο, γιατί ξέρουν όλοι πώς τό σύστημα θά έσκαγε στόν άέρα τήν ίδια στιγμή. Μέ άλλα λόγια, ό άποφασιστικός παράγοντας εδώ είναι μιá ήδη παλιά άλλαγή στή συμπεριφορά τών μισθωτών, πού έχουν φτάσει νά θεωρουν άυτονόητη τήν αύξηση τών πραγματικών τους εισοδημάτων χρόνο μέ τό χρόνο, πού δέν πτοοοούνται άς πρός αυτό από τίς συνηθισμένες διακυμάνσεις τής ζήτησης καί τής άπασχόλησης καί πού άπωδότησε δέ θά άνέχονταν πιά μιá μαζική ανεργία. Τό πιό ξεκάθαρο συμπέρασμα όλης τής οικονομομετρικής εργασίας πού έχει γίνει εδώ καί δεκαπέντε χρόνια πάνω στή σχέση τής ανεργίας μέ τό ποσοστό άνόδου τών μισθών είναι πώς, άκόμη κι όταν ή ανεργία άνεβαίνει ως ένα επίπεδο πού αντιστοιχεί σέ μηδενική αύξηση τής πραγματικής παραγωγής, ύπάρχει άκόμα ένα όχι άμελητέο περιθώριο άνόδου τών όνομαστικών μισθών. Αυτό σημαίνει πώς ό πολιτικές πού προσπαθούν νά αυξήσουν τήν ανεργία (για νά περιορίσουν έτσι τήν πίεση στους μισθούς) όχι μόνο δέν άποτελούν, από τή σκοπιά τών καπιταλιστών, θεραπεία του κακού, παρά τό χειροτερεύουν: γιατί, σ' αυτή τήν περίπτωση, έξακολουθεί νά ύπάρχει άνοδος τών μισθών δίχως τήν άντιστάθμιση πού άλλιώςικά θά παρείχαν ή αύξηση τής παραγωγής καί ή άνοδος τής παραγωγικότητας ανά δουλεμένη ώρα. Τόσο ό συντηρητικές όσο καί ό εργατικές κυβερνήσεις άναγκάστηκαν νά γευτούν αυτό τό πικρό μάθημα.

'Αποτυχία τών «πολιτικών τών εισοδημάτων»

Η άλλη μέθοδος πού τεχνάστηκαν όι καπιταλιστικές κυβερνήσεις καί όι σύμβουλοί τους για νά άντιμετωπίσουν τήν επιτάχυνση του πληθωρισμού ήταν ή άπόπειρά τους νά επιβάλουν «πολιτικές τών εισοδημάτων» —άπόπειρα πού τερματίστηκε, σέ όλες σχεδόν τίς περι-

πτώσεις, μέ παταγώδη άποτυχία. Ό βασικός λόγος είναι προφανώς πώς οι πολιτικές των εισοδημάτων προϋποθέτουν πώς τό πρόβλημα έχει κιόλας λυθεί, άφου για νά καταλήξουν σέ έπιτυχία πρέπει οι εργαζόμενοι νά είναι διατεθειμένοι νά δεχτούν νά καθορίζονται τά εισοδηματά τους άπό κάποιον άλλο· άν ήταν όμως έτσι τά πράγματα, δέ θά ύπήρχε έξαρχής κανένας λόγος για μία πολιτική των εισοδημάτων. Οι καπιταλιστικές κυβερνήσεις άρέσκονται στή σκέψη πώς άν κατάφερναν νά συμφωνήσει ή συνδικαλιστική γραφειοκρατία σέ ένα όρισμένο ποσοστό «έπιτρεπόμενων» αύξήσεων στους μισθούς, θά έλυναν τό πρόβλημα. Έχουν όμως άναγκαστεί έπανηλημμένα νά διαπιστώσουν (δπως άλλωστε και οι διευθύνσεις των έπιχειρήσεων) πώς ή συμφωνία της συνδικαλιστικής γραφειοκρατίας και ή συμφωνία των εργαζομένων είναι δυό άρκετά διαφορετικά πράγματα.

Έσωτερικές συνέπειες του πληθωρισμού των τιμών

Είναι πασίγνωστο και εύνόητο πώς οι αύξήσεις στις τιμές και στους μισθούς τρέφουν ή μία τήν άλλη. Άπό τή στιγμή πού θά ξεκινήσει ή διαδικασία, τείνει αύθόρμητα νά έπιταχυνθεί. Καί αυτό δημιουργεί δύσκολα προβλήματα για τίς καπιταλιστικές οικονομίες. Για τους λόγους πού άναφέραμε πιο πάνω, ένα «μετριοπαθές» ποσοστό γενικού πληθωρισμού (ας πούμε 3% τό χρόνο) άποτελεί όπωσδήποτε εύνοϊκό παράγοντα για τήν καπιταλιστική ανάπτυξη. Ένα ποσοστό πληθωρισμού άνάμεσα στό 5 και στό 10% τό χρόνο είναι ίσως κάτι πού μία καπιταλιστική οικονομία μπορεί ν' άντιμετωπίσει. Πάνω όμως άπ' αυτά τά ποσοστά, πόσον πληθωρισμό μπορεί ν' άντέξει μία καπιταλιστική οικονομία; Υπάρχει όπωσδήποτε ένα σημείο -μολονότι δέν μπορούμε νά τό προσδιορίσουμε άπ' τά πριν- πέρα άπ' τό όποιο μία νομισματική οικονομία δέ θά μπορούσε νά λειτουργήσει φυσιολογικά, γιατί τό νόμισμα θά έπαυε πιά νά λειτουργεί ως μέσο συντήρησης των άξιών ή ακόμα και ως μέτρο οικονομικού ύπολογισμού.

Διεθνείς συνέπειες του πληθωρισμού των τιμών

Πέρα άπ' αυτό, ή διαδικασία αυτή προξενεί άνισορροπίες άνάμεσα στις διάφορες καπιταλιστικές χώρες, ή δξύνει τίς άνισορροπίες πού ύπάρχουν κιόλας. Τό ποσοστό πληθωρισμού θά είναι σχεδόν σίγουρα διαφορετικό στις διάφορες χώρες (άνάλογα μέ τήν ένταση της πίεσης πού άσκούν οι μισθωτοί και μέ διάφορα έθνικά χαρακτηριστικά, όπως ό συγκριτικός βαθμός βλακειάς των αντίστοιχων κυβερνήσεων). Έτσι, οι θέσεις πού κατέχει ή κάθε χώρα στό έμπόριο και στις διεθνείς πληρωμές θά έπηρεαστούν σέ διαφορετικούς βαθμούς· όρισμένες χώρες θά διαπιστώσουν πώς οι τιμές τους τίς άπαλείφουν άπό τίς διεθνείς αγορές και/ή πώς τό νόμισμά τους άπειλείται μέ περιόδους «άπώλειας της έμπιστοσύνης» άπό τή μεριά των διεθνών χρηματιστών

(Ένα καλό παράδειγμα μᾶς παρέχουν οἱ βρετανικές ἔξαγωγές καί τὰ βάσιμα τῆς στερελίνας εἴκοσι χρόνια τώρα). Καί γι' αὐτό ὑπάρχει φάρμακο, τουλάχιστο στά χαρτιά: ἡ ὑποτίμηση τοῦ νομίσματος τῶν χωρῶν ὅπου εἶναι πιό ἰσχυρός ὁ πληθωρισμός. Γιά τὴν λειτουργίᾳ δῶς, ἡ ὑποτίμηση πρέπει νὰ εἶναι «πραγματική». Αὐτὸ σημαίνει πὼς πρέπει νὰ καταφέρει νὰ περιορίσει τὴν ὀλική κατανάλωση τῆς χώρας πού κάνει τὴν ὑποτίμηση, ἢ –πράγμα πού εἶναι περίπου τὸ ἴδιο– τὴ σχετικὴ «τιμὴ» τῆς ἐθνικῆς ἐργασιακῆς δύναμης, ὅταν συγκριθεῖ μ' ἐκεῖνη τῶν ἄλλων χωρῶν (ἡ πρώτη διατύπωση ἀφορᾷ τὴν πλευρὰ τῆς «συνολικῆς προσφορᾶς/ζήτησης» τοῦ προβλήματος. ἡ δευτέρη ἀφορᾷ τὴν πλευρὰ τοῦ «κόστους»). Καί τὰ δύο καταλήγουν οὐσιαστικά σὲ μείωση τοῦ ἐπιπέδου τῶν πραγματικῶν μισθῶν. Καί αὐτὸ ἐξαρτᾶται προφανῶς σὲ τελευταία ἀνάλυση ἀπὸ τὴν ἀντίδραση τῶν ἐργαζομένων στὴν πτώση τῶν πραγματικῶν τους εἰσοδημάτων, πού τείνει νὰ ἐπιφέρει ἡ ὑποτίμηση (μέσα ἀπὸ τὴν αὐξηση τῆς τιμῆς τῶν εἰσαγόμενων προϊόντων σὲ ἐθνικὸ νόμισμα). Κι ἔτσι ξαναβρισκόμαστε στὸ σημεῖο ἐκκίνησης, γιατί ἐκεῖ ἔχε ἀρχίσει τὸ πρόβλημα. Ἔτσι, ἡ σχετικὴ «ἐπιτυχία» τῶν ἀμερικάνικων ὑποτιμήσεων τὸ Δεκέμβρη τοῦ 1971 καί τὸ Φεβρουάρι τοῦ 1973 ὀφείλεται κυρίως στὸ ὅτι οἱ ἀμερικάνοι ἐργαζόμενοι δέχτηκαν σὲ γενικὲς γραμμὲς νὰ πέσει τὸ μερίδιό τους ἀπὸ τὴν παραγωγή (ἀπὸ τὸ 1970 ὡς τὰ τέλη τοῦ 1973 τὰ «πραγματικά» ὠριαία κέρδη –ἐκεῖνα δηλαδή που προκύπτουν ἀφοῦ διορθωθεῖ ὁ παράγοντας τῆς ἀνόδου τῶν τιμῶν κατανάλωσης– στὴν κατασκευαστικὴ βιομηχανία τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν αὐξήθηκαν περίπου 5%, ἐνῶ ἡ βιομηχανικὴ παραγωγή αὐξήθηκε 20% περίπου καί ἡ παραγωγή ἀνά ἐργατοῦρα 10% περίπου). Ἡ δὲ ἀποτυχία τῶν ἐπιανελημένων ὑποτιμήσεων τῆς στερελίνας ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι τὸ ἀντίθετο συνέβη στὴ Μεγάλῃ Βρετανία.

Μιά παρέκβαση σχετικά μὲ τὶς «προβλέψεις»

Ἐδῶ εἶναι ἀναγκαῖα μιὰ κάπως μακριὰ παρέκβαση. Ἐκτός ἀπὸ τοὺς «πραγματικούς» παράγοντες πού συζητήσαμε ὡς ἐδῶ, οἱ λεγόμενοι «ψυχολογικοὶ» παράγοντες παίζουν κι αὐτοὶ πολὺ σημαντικὸ ρόλο σὲ ὅλα τὰ οἰκονομικὰ γεγονότα καί ἰδιαίτερα σὲ θέματα τιμῶν καί συναλλαγματικῶν ἀξιών. Οἱ παράγοντες αὐτοὶ εἰσάγουν ἕνα πρόσθετο στοιχεῖο ἀδυναμίας γιὰ πρόβλεψη καί ἀνορθολογικότητας καί ἡ δράση τους τείνει συχνότερα στὴ διεύρυνση τῶν ἀνισοροσιῶν παρά στὴ διόρθωσή τους. Μὲ τὴν εὐκαιρία ἄς ποῦμε ὅτι ὁ ὅρος «ψυχολογία» πού χρησιμοποιοῦν σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι οἱ ἀκαδημαϊκοὶ οἰκονομολόγοι εἶναι ἀρκετὰ ἀστοχος. Ἡ οὐσία τοῦ ζητήματος εἶναι φυσικά ὅτι κανεὶς δὲν μπορεῖ ποτέ νὰ ἀναλάβει ἕνα ἐγχείρημα, εἴτε οἰκονομικὸ εἴτε ὀποιοῦδήποτε ἄλλου τύπου, δίχως νὰ ἔχει μιὰ ὀπτική σχετικά μὲ τὰ μελλοντικὰ γεγονότα καί καταστάσεις πού αὐτὸς θεωρεῖ

βαρύνοντα και ίκανά να επηρεάσουν τα αποτελέσματα των πράξεών του. Οι όπτικές αυτές δεν είναι, ούτε και μπορούν ποτέ να είναι, άπλές επαναλήψεις ή παρεκτάσεις, πιστές και ακριβείς, της προγενέστερης έμπειρίας· αν ήταν κάτι τέτοιο, θα ήταν άκοντα πιά «λαθεμένες» απ' ό,τι είναι συνήθως. Οι όπτικές για τό μέλλον παίζουν κεφαλαιώδη ρόλο στις αποφάσεις πού παίρνονται μιά όρισμένη στιγμή. Συμβάλλουν έπομένως στη διαμόρφωση του μέλλοντος. Αυτό φυσικά δέ σημαίνει μέ κανένα τρόπο πώς τό μέλλον θα ανταποκρίνεται πραγματικά στις όπτικές πού σχηματίζονται για λογαριασμό του. Τό αποτέλεσμα του ό,τι ένας αριθμός προσώπων μοιράζεται έντονα τήν ίδια συγκεκριμένη όπτική σχετικά μέ ένα μελλοντικό γεγονός μπορεί να άρκεσει ώστε να επέλθει αυτό τό γεγονός (δπως όταν όλος ό κόσμος πιστεύει πώς ή διεθνής άξία του δολαρίου θα πέσει, όποτε πουλάει τά δολάρια του κι έτσι επιφέρει αυτή τήν πτώση) ή να προκληθεί τό αντίθετο αποτέλεσμα (δπως όταν πολλές εταιρείες πιστεύουν πώς ή παραγωγή ενός δεδομένου προϊόντος θα είναι πολύ επικερδής στό μέλλον και, δρώντας ανάλογα, δημιουργούν ύπερβολική προσφορά αυτού του προϊόντος και ζημιές για τίς ίδιες). Καμιά άπόφαση πού να άφορά επενδύσεις, για παράδειγμα, δεν μπορεί ποτέ να παρθεί χωρίς να υιοθετηθούν έξ αυτού τούτου έξαιρετικά άποφασισμένες όπτικές για ένα μέλλον πού να καλύπτει πολλά χρόνια.

Άπό τί στιγμή πού θα παρθεί μιά τέτοια άπόφαση, οι όπτικές αυτές ένσωματώνονται μέσα σε μόνιμες άλλαγές του «πραγματικού κόσμου». Ή κλασική πολιτική οίκονομία (καθώς κι εκείνη του Μάρξ) βασιζόταν στό παλιό μεταφυσικό άξίωμα, σύμφωνα μέ τό όποιο τό παρόν δεν είναι τίποτε άλλο από ένα κατακάθι του παρελθόντος· συνεπώς, είτε άποποιούνταν τήν επίδραση αυτού του παράγοντα στην οίκονομική διαδικασία, είτε τόν αντιμετώπιζε σιωπηλά σαν ένα είδος άφρου πού περιέβαλλε τίς «πραγματικές δυνάμεις», ή σαν οι διάφορες άποφάσεις και όπτικές πού άφορούν τό μέλλον, και οι ένέργειες στις όποιες αυτές καταλήγουν, να μπορούσαν τό πολύ πολύ να παρουσιάσουν τυχαίες άποκλίσεις γύρω από μιά όρισμένη «φυσιολογική» όπτική και γνώμονα συμπεριφοράς (και άρα σαν να έξισορροπούνταν κατά μέσο όρο μεταξύ τους). Ή «φυσιολογική» αυτή όπτική ήταν ή «όρθολογική» όπτική για τούς κλασικούς και νεοκλασικούς οίκονομολόγους. Για τόν Μάρξ ήταν έν μέρος «όρθολογική» και έν μέρος «άνορθολογική» (ή «άνορθολογικότητα» αυτή πάλι ήταν κατά τή γνώμη του έκφραση μιās «όρθολογικότητας» κρυφής και άντιφατικής, σ' ένα βαθύτερο και μή συνειδητό επίπεδο).

Στήν πραγματικότητα, ό παράγοντας αυτός –πύ στη σύγχρονη οίκονομική γραμματεία ονομάζεται «πρόδλεψη», μά πύ καλύτερα θα 'ταν να τή λέγαμε «προβολή»– παίζει άποφασιστικό ρόλο σε μιά οίκονομία δπως αυτή του σύγχρονου καπιταλισμού. Κατά πρώτο λόγο, ή

οικονομία αυτή υπάρχει και δέν μπορεί να υπάρξει παρά μόνο σε μία κατάσταση διαρκούς αλλαγής (μέ μόνο σίγουρο δεδομένο για τό αύριο, πώς έτουτό δέ θά είναι δπως τό σήμερα). Κατά δεύτερο, ο νομισματικοί και χρηματιστικοί παράγοντες έχουν άποκτήσει στό σύγχρονο καπιταλισμό μία συνεχώς αύξανόμενη σημασία. Τό αποτέλεσμα είναι δχι δτι οί «πραγματικές» πλευρές τών ζητημάτων χωρίζονται από τίς «χρηματιστικές» τους πλευρές, μά πώς, σε πολλές περιπτώσεις και από πολλές άπόψεις, είναι εξαρτημένες από αυτές. Έτσι, οί παρούσες άξιολογήσεις τών αγαθών και τών πραγμάτων (έκτός από τά φθαρτά τρόφιμα, για παράδειγμα τά φρέσκα λαχανικά) βασίζονται ούσιαστικά σε προβολές τών μελλοντικών τους άξιολογήσεων. Και οί άξιολογήσεις αυτές αποτελούν κεντρική συνιστώσα τών αποφάσεων πού οδηγούν σε πραγματικά γεγονότα. Έννοείται πώς αυτό ίσχύει ιδιαίτερα σε δ,τι έχει να κάνει με τίς σχετικές άξίες τών συναλλαγμάτων και είναι ιδιαίτερα σημαντικό σε μία περίοδο δπου ο γενικευμένος πληθωρισμός τών τιμών ύποχρεώνει εκείνους πού παίρνουν τίς αποφάσεις να εισάγουν στίς προβολές τους εκτιμήσεις γύρω από τί μελλοντική στάθμη τών σχετικών τιμών. Ώς εκ τούτου οί προβολές αυτές γίνονται σημαντικός παράγοντας στίς περιπλοκές τής πληθωριστικής διαδικασίας.

Τό «τυχαίο γεγονός» του Βιετνάμ και οί συνέπειές του – έσωτερικές...

Άς έπιστρέψουμε στό κεντρικό μας θέμα. Τό κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα τών έξελιγμένων καπιταλιστικών οικονομιών τή δεκαετία του '60 στάθηκε ή γενίκευση και ή επιτάχυνση του πληθωρισμού τών τιμών, πού πήγαζε πρώτα πρώτα και κυρίως από τήν πίεση πού ασκούσαν για να αύξηθούν οί μισθοί. Μέσα άπ' αυτό τό τοπίο ξεπήδησε ένας παράγοντας πού, από καθαρά οικονομική άποψη, αποτελεί «τυχαίο γεγονός», ή μάλλον ένα σύμπλεγμα «τυχαίων γεγονότων»: ο πόλεμος του Βιετνάμ και ο τρόπος με τόν όποιο οί διαδοχικές ήγεσίες τών Ένωμένων Πολιτειών χειρίστηκαν τίς οικονομικές του συνέπειες. Ό ίδιος ο πόλεμος δημιούργησε μία ίσχυρή πρόσθετη «ζήτηση» στίς Ένωμένες Πολιτείες. Από τό 1964 ως τό 1969, οί «άμυντικές δαπάνες» τών Ένωμένων Πολιτειών, με τήν έννοια του έθνικού λογαριασμού και σε τρέχουσες τιμές, πέρασαν από τά 51,8 στά 81,3 δισεκατομμύρια δολάρια, είχαν δηλαδή αύξηση 57%. Τήν ίδια περίοδο, τό έσωτερικό άκαθάριστο προϊόν αύξήθηκε από 638,9 σε 941,5 δισεκατομμύρια δολάρια, δηλαδή «μονάχα» 47%... Αυτό ένέτεινε τίς πληθωριστικές πιέσεις. Άλλά τό πρόδλημα δέν ήταν καθόλου άλυτο «καθαυτό», δπως βλέπουμε από άλλα ιστορικά παραδείγματα. Η κυβέρνηση Ντέ Γκόλ συνέχισε τόν πόλεμο τής Άλγερίας από τό 1958 ως τό 1961 ενώ ταυτόχρονα ή γαλλική οικονομία «σταθεροποιούνταν» και οί έξωτερικοί της λογαριασμοί σημείωναν θεαματική δελτίωση. Ότι τό

πρόβλημα μπορούσε να λυθεί τό δείχνουν τά μεγέθη τών ποσοτήτων αὐτῶν. Δέ χρειάζεται κανένα θαῦμα γιά «νά γίνει χώρος» γιά 30 δισεκατομμύρια πρόσθετες δαπάνες σ' ἓνα συγκεκριμένο τομέα, σέ μιά περίοδο πού οἱ συνολικοί διαθέσιμοι πόροι αὐξάνονται κατά 300 δισεκατομμύρια δολάρια. Ἡ κυβέρνηση Τζόνσον «τά 'κανε θάλασσα» στήν ἀντιμετώπιση αὐτοῦ τοῦ προβλήματος ἑξατίας τών πολιτικῶν λόγων: τών ἐπίμονων ψευδαισθήσεων τῆς σχετικά μέ μιά γρήγορη νίκη στό Βιετνάμ καί τῆς δυσχερείας τῆς νά πάρει ἀντιδημοτικά φορολογικά μέτρα μπροστά στό δυνάμωμα τῆς ἐσωτερικῆς ἀντίθεσης πρὸς τόν πόλεμο.

...καί διεθνείς

Τό ἀποτέλεσμα ἦταν ἡ ἐπιτάχυνση τοῦ πληθωρισμοῦ τιμῶν στίς Ἡνωμένες Πολιτείες καί ταυτόχρονα μιά γρήγορη καί ἔντονη ἐπιδείνωση τοῦ ἰσοζυγίου τών συναλλαγῶν μέ τό ἔξωτερικό. Οἱ «καθαρές ἐξαγωγές» ἀγαθῶν καί ὑπηρεσιῶν, πού ἦταν +4,5 δισεκατομμύρια δολάρια τό 1964, ἔπασαν στό -2,3 δισεκατομμύρια δολάρια τό 1969. Αὐτό ἐρχόταν νά προστεθεῖ σέ μιά χτυπητή τάση πού εἶχε ξεκινήσει ἀπό τά μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '50: ἡ Γερμανία, ἡ Ἰταλία, ἡ Ἰαπωνία καί ἡ Γαλλία ἔκαναν ἡ μιά μετά τήν ἄλλη μιά καινούρια εἰσοδο στίς παγκόσμιες ἀγορές ὡς ἀνταγωνιστές στόν τομέα τών βιομηχανικῶν προϊόντων καί ἀρχίζαν νά ἀπειλοῦν τίς θέσεις τῆς ἀμερικάνικης βιομηχανίας. Αὐτό ὁμως δέ σημαίνει πῶς τό ἀμερικάνικο κεφάλαιο σταμάτησε τίς ἐπενδύσεις του στό ἔξωτερικό. Παρ' ὄλο πού οἱ ἐπενδύσεις αὐτές εἶναι ἀμελητέες σέ σύγκριση μέ τό Α.Ε.Π. καί τούς πόρους τών Ἡνωμένων Πολιτειῶν –τῆς τάξης τών 3 δισεκατομμυρίων τό χρόνο κατά μέσο ὄρο γιά τίς «ἄμεσες ἐπενδύσεις»–, ἦταν πολύ σημαντικές ὅταν συγκριθοῦν μέ τό ἰσοζύγιο τών συναλλαγῶν μέ τό ἔξωτερικό.

Ἄν τώρα μιά χώρα Α παρουσιάσει μιά ὀρισμένη χρονιά ἐμπορικό πλεόνασμα 1 δισεκατομμυρίου δολαρίων ὡς πρὸς τή χώρα Β, μπορεῖ νά πληρωθεῖ εἴτε μέ ἓνα ἀποδεκτό μέσο πληρωμῆς (χρυσάφι, συνάλλαγμα) εἴτε ν' ἀγοράσει περιουσιακά στοιχεῖα στή χώρα Β (γῆ, κτίρια, ὄρυγεία, ἐργοστάσια). Ἄν ὁμως ἡ χώρα Α παρουσιάζει ἄλλο πλεόνασμα ὡς πρὸς τή χώρα Β καί ἐπιπρόσθετα ἀγοράζει περιουσιακά στοιχεῖα στή χώρα Β, τότε πῶς μπορεῖ νά πληρώσει γιά τό σύνολο; Μπορεῖ νά πληρώσει μέ ὁμόλογα. Γιά πόσον καιρό; Γιά ὅσον καιρό τά δέχεται ἡ χώρα Β. Καί γιά πόσον καιρό θά τά δέχεται ἡ χώρα Β; Στίς συνηθισμένες ὑποθέσεις (μεταξύ ἀτόμων ἢ ἐπιχειρήσεων) τά ὁμόλογα θά γίνονται δεκτά γιά ὅσον καιρό ἡ Β θά νομίζει πῶς ἔχει λόγους νά πιστεῦει ὅτι θά ἐξοφληθοῦν ὅποτε αὐτή τό θελήσει. Ἡ κατάσταση εἶναι πάνω κάτω ἀνάλογη καί στήν περίπτωση τών διεθνῶν ὁμολόγων, πού εἶναι γνωστά μέ τό ὄνομα ἔθνικά νομίσματα. Ἡ κατάσταση δέν εἶναι ἐντελῶς ἀνάλογη στήν περίπτωση τοῦ κυρίαρχου νομίσματος τῆς κυ-

ρίαρχης καπιταλιστικής χώρας, του ιδιαίτερου εκείνου όμολόγου που λέγεται δολάριο.

Τό διεθνές νομισματικό σύστημα και τό δολάριο ως πρότυπο δείγμα

Γιά διάφορους λόγους, που σχετίζονται μέ δλόκληρη τήν ιστορία του δυτικού καπιταλισμού από τό 1933 και ιδιαίτερα από τό 1945, οι Ήνωμένες Πολιτείες κατάφεραν νά κάνουν τό δολάριο σχεδόν επίσημο μέσο πληρωμής μεταξύ καπιταλιστικών (και άκόμα και μεταξύ «σοσιαλιστικών») χωρών. Δέν είναι ούτε δυνατό, ούτε αναγκαίο νά άσχοληθούμε έδώ μέ όλες τίς περίπλοκες όψεις του «διεθνούς νομισματικού συστήματος». Άρκει νά ύπογραμμίσουμε πώς οι δυό κύριοι «πιστωτές» των Ήνωμένων Πολιτειών (οί κεντρικές Τράπεζες της Γερμανίας και της Ίαπωνίας) στην πράξη δέχτηκαν ν' άπορροφήσουν όλα τά όμολόγια, δηλαδή όλα τά δολάρια που έβγαιναν από τίς Ήνωμένες Πολιτείες τή δεκαετία του '60. Στά τέλη του 1960 τά «έπίσημα άποθέματα sé χρυσάφι και ξένο συνάλλαγμα» των Ήνωμένων Πολιτειών άνέρχονταν sé 17,8 δισεκατομμύρια δολάρια· οι «βραχυπρόθεσμες ύποχρεώσεις» τους «πρός τό έξωτερικό», sé 17,3 δισεκατομμύρια. Στά τέλη του 1970, τό πρώτο νούμερο είχε πέσει στά 11,7 δισεκατομμύρια δολάρια και τό δεύτερο είχε άνέβει στά 40,5 δισεκατομμύρια. Ή αύξηση κατά περίπου 30 δισεκατομμύρια δολάρια του καθαρού χρέους των Ήνωμένων Πολιτειών τήν περίοδο αυτή είναι τίς ίδιες τάξης μέ τήν «άμεση επένδυση» τους «στό έξωτερικό».

Άπό τό 1914 όλες σχεδόν οι χώρες έζησαν μέ ένα σύστημα έσωτερικού χαρτονομίσματος. Και από τό 1960 αυτό τό σύστημα κάλυψε και τίς διεθνείς συναλλαγές. Γιατί, στην πραγματικότητα, τά τελευταία δεκαπέντε χρόνια ό καπιταλιστικός κόσμος ζει μέσα σ' ένα σύστημα μέ πρότυπο δείγμα τό δολάριο, δηλαδή μέ *ύποχρεωτική ροή* χαρτονομίσματος, που μόλις επικαλύπτεται από τό λεπτό πέπλο τής θεωρητικής «μετατρέψιμότητας» του δολαρίου sé χρυσάφι, πέπλο που σκίστηκε από τόν Νίξον στίς 15 Αύγουστου του 1971. Είχε δημιουργηθεί έτσι μιá κατάσταση άδιανόητη για τήν «κλασική» όσο και για τή μαρξιστική πολιτική οικονομία, για τήν όποία ένα τέτοιο σύστημα δέν είναι «κακό» (δπως δήλωναν συνεχώς ό κ. Ζάκ Ρυέφ και ό μακαρίτης ό στρατηγός Ντέ Γκόλ), μά έγγενώς παράλογο, στά όρια του άδύνατου και καταδικασμένο νά καταρρεύσει μέσα sé λίγες μέρες, έβδομάδες ή τό πολύ μήνες. Κι όμως τό σύστημα αυτό μοιάζει «φυσιολογικό» στίς σημερινές συνθήκες, γιατί στην πραγματικότητα ό σύγχρονος καπιταλισμός δέν μπορεί νά λειτουργήσει παρά μόνο άν έπεκτείνει sé παγκόσμια κλίμακα τίς νομισματικές, τραπεζικές και χρηματιστικές λειτουργίες που συνιστούν τή βάση των επιχειρήσεων του sé έθνικό επίπεδο. Αυτό δημιουργεί ιδιαίτερα προβλήματα, για τά όποια δέν ύπάρχει ούτε «φυσική» λύση (μέ τό χρυσάφι νά παίξει τό ρόλο «παγκόσμιου

νομίσματος», όπως πίστευε ο Μάρξ), ούτε θεσμική λύση εύκολη και άμεση.

Πιθανές «λύσεις» του διεθνούς νομισματικού προβλήματος

Η εκπληκτική διεύρυνση των διεθνών εμπορικών και χρηματιστικών συναλλαγών έχει κάνει εδώ και καιρό αδύνατη την εκπλήρωση από το χρυσάφι της λειτουργίας του ως «διεθνούς νομίσματος», και τούτο για τους ίδιους χοντρικά λόγους που είχαν καταργήσει παντού αυτή τη λειτουργία του χρυσαφιού σε έθνικό επίπεδο. Η εξάπλωση του εμπορίου έκανε αναγκαίο οι κεντρικές τράπεζες των διάφορων χωρών να συμπεριφέρονται οι μόνες προς τις δέ με τον ίδιο τρόπο που φέρονται οι τράπεζες στο εσωτερικό μιας χώρας, με τό να δέχονται ή καθεμιά τους τό «χαρτί» των άλλων (δηλαδή τά αντίστοιχα συναλλάγματα, ή πιστώσεις διατυπωμένες σε συνάλλαγμα) και να κανονίζουν τους λογαριασμούς τους με συμψηφιστικές ενέργειες και λογιστικές πράξεις. Μέσα από μία διαδικασία ανάλογη μ' εκείνη που επιβάλλει ένα μονάχα πραγματικό «νόμισμα» στο εσωτερικό μιας ορισμένης χώρας (άκόμα και προτού ο νόμος όρισει ένα και μόνο «επίσημο νόμισμα»), ένα από τά συναλλάγματα φτάνει στο σημείο να παίξει τό ρόλο, πρώτα του παγκόσμιου μέσου πληρωμής και του πρότυπου δείγματος των τιμών και, στη συνέχεια, άκόμα και τό ρόλο του μέσου διατήρησης των αξιών (που επιτρέπει να κατέχει κανείς «ρευστά» ή ήμι-«ρευστά» στοιχεία μέ μορφή που μπορεί εύκολα να χρησιμοποιηθεί στις διεθνείς αγορές, εμπορικές και χρηματιστικές). Για προφανείς λόγους, τό συνάλλαγμα αυτό θά είναι τό συνάλλαγμα της χώρας που «δεσπόζει» στους χώρους του διεθνούς εμπορίου και των διεθνών συναλλαγών (ή στεργλίνα ως τόν Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, τό δολάριο από τή δεκαετία του '30 κι ύστερα). Αντίθετα όμως από όσα συμβαίνουν στο εσωτερικό μιας δεδομένης χώρας (όπου τά τραπεζογραμμάτια μιας μόνο τράπεζας, της κεντρικής τράπεζας, γίνονται «επίσημο νόμισμα», καθώς ο νόμος κάνει ύποχρεωτική τήν άποδοχή τους), χώρες που είναι «ανεξάρτητες» δέν μπορούν να εξαναγκαστούν να δεχτούν, ενάντια στη θέλησή τους, ένα ξένο νόμισμα. Έτσι, τά καθαρά τελικά ύπόλοιπα που ύφιστανται μεταξύ χωρών στο τέλος μιας περιόδου πρέπει να μπορούν να εξοφλούνται μέ μεταδιβάσεις ενός στοιχείου παγκόσμιας άποδοχής. Ός έτουτα τά τελευταία χρόνια, τό χρυσάφι είχε διατηρήσει αυτή τή λειτουργία, παράλληλα μέ τό δολάριο.

Όστόσο, τό χρυσάφι όχι μόνο δέν είναι πιά νόμισμα (για παράδειγμα, δέν είναι και δέν μπορεί να είναι «πρότυπο δείγμα των τιμών»), μά δέν μπορεί πιά να εκπληρώσει σωστά ούτε και τή λειτουργία του μέσου τελικής εξόφλησης, όπως έδειξαν τά γεγονότα των δεκαπέντε τελευταίων έτών. Καί αυτό για διάφορους λόγους, που δέν

είναι ανάγκη νά εξετάσουμε λεπτομερειακά ἐδῶ. Ἐς ἀναφέρουμε μονάχα τόν κυριότερο: μέ τό ὑπάρχον κοινωνικό καί πολιτικό κλίμα, καμιά καπιταλιστική χώρα δέν εἶναι διατεθειμένη νά ὑποτάξει τήν οἰκονομική της πολιτική –δηλαδή τό ποσοστό διεύθυνσης τῆς παραγωγῆς της καί τά ἐπίπεδα τῆς ζήτησης καί τῆς ἀπασχόλησης– στήν ἀνάγκη νά ἐξοφλεῖ σέ χρυσάφι τό ὑπόλοιπο τῶν ἐξωτερικῶν της συναλλαγῶν. Προτιμοῦν ὅλες τους νά μεταβάλλουν, ὅποτε χρειάζεται, τή συναλλαγματική τους ἰσοτιμία. Ἄπό τή στιγμή πού αὐτό ἐφαρμόζεται συστηματικά (δηλαδή ἀπό τή στιγμή πού ὁ φετιχισμός σχετικῶς μέ τήν «ἀξία τοῦ ἔθνικοῦ νομίσματος» ξεπερνιέται), ἡ «διεθνής» λειτουργία τοῦ χρυσαφιοῦ γίνεται περιττή.

Τό διεθνές νομισματικό πρόβλημα δέν εἶναι δύσκολο νά «λυθεῖ» στά χαρτιά. Θά μπορούσε νά ἰδρυθεῖ μιά παγκόσμια κεντρική τράπεζα, πού νά ἐπιδίδεται στίς δραστηριότητες πού ἐκπληρώνει μιά κεντρική τράπεζα στό ἔθνικό ἐπίπεδο, ρυθμίζοντας τίς δραστηριότητες τῶν διάφορων ἔθνικῶν τραπεζῶν καί παρέχοντάς τους πιστώσεις μέ συγκεκριμένους ὄρους. Προφανῶς ὅμως μιά τέτοια διευθέτηση (πού θά σήμαινε πῶς οἱ διάφορες καπιταλιστικές κυβερνήσεις θά ἐγκατέλειπταν ἕνα μεγάλο μέρος τῆς οἰκονομικῆς τους ἀνεξαρτησίας) θά ἦταν ἀδύνατη δίχως μιά παγκόσμια πολιτική ἀρχή. Μιά τέτοια ἀρχή δέν μπορεῖ νά ἐδραιωθεῖ «φιλικά», μέ ὅλες τίς συγκρούσεις καί τίς τριβές πού ὑπάρχουν ἀνάμεσα στίς καπιταλιστικές χώρες (ἂν χρειάζεται ἀπόδειξη γι' αὐτό, μᾶς τή δίνει ἡ τύχη τοῦ Διεθνoῦς Νομισματικοῦ Ταμείου). Μιά παγκόσμια κεντρική τράπεζα θά μπορούσε νά ἐπιβληθεῖ ἀπό τήν κυρίαρχη παγκόσμια δύναμη, ὅσο κάτι τέτοιο ὑπάρχει (καί πράγματι, τό Διεθνές Νομισματικό Ταμεῖο, στό βαθμό πού ἔπαιξε κάποιον πραγματικό ρόλο, ἦταν ἕνα ἀπλό ἐργαλεῖο τοῦ Federal Reserve System τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν ὡς τά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '60· γιά τούς Ρώσους τά πράγματα ἦταν πολύ πιό εὐκολα στό ἐσωτερικό τῆς δικῆς τους σφαίρας πολιτικῆς κυριαρχίας). Ὁ μαρσαρισμός, τά τελευταῖα ἐτοῦτα χρόνια, τῆς σχετικῆς οἰκονομικῆς καί πολιτικῆς δύναμης τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν, καί ἰδίως ἡ σοβαρή ἐπιδεινωση τοῦ ἰσοζυγίου τῶν ἐξωτερικῶν συναλλαγῶν τους, εἶχε σάν ἀποτέλεσμα νά μήν μποροῦν νά συνεχίσουν, κι ἀκόμα λιγότερο νά ἐνισχύσουν, τίς δραστηριότητές τους ὡς «ρυθμιστῆ σέ τελευταῖο βαθμό».

Ἡ ἄλλη δυνατότητα πού μένει εἶναι ἡ θέσπιση ἐνός λίγο πολύ «αὐτόνομου» μηχανισμοῦ, ὅπως ἐκεῖνος πού ἀπαρτίζουν οἱ συχνές ἀλλαγές τῶν διεθνῶν σχετικῶν «ἀξιῶν» τῶν ἔθνικῶν νομισμάτων. Στήν ἀκραία περίπτωση, αὐτό καταλήγει σ' ἕνα σύστημα «γενικῆς διακύμανσης τῶν ἰσοτιμιῶν». Ἐνα σύστημα αὐτοῦ τοῦ τύπου ἐμπεριέχει τίς δικές του ἀνορθολογικότητες καί τά δικά του προβλήματα· εἰδικά οἱ χώρες γιά τίς ὁποῖες ἡ διακύμανση ἐπιφέρει μιά συνεχῆ διολίσθηση τοῦ νομίσματός τους, πιθανότατα θά ἔχουν ν' ἀντιμετωπίσουν τά ἐ-

σωτερικά προβλήματα που πραγματευτήκαμε παραπάνω σχετικά με τις καθαυτό ύποτιμήσεις. Όπως όμως παρατήρησαν πέρισι όρισμένοι διεθνείς έμπειρογνώμονες, οι κριτικές του συστήματος αυτού μοιάζουν να ξεχνούν πώς δέν υπάρχουν πολλές άλλες λύσεις'. Η κατάσταση που υπερισχύει αυτή τή στιγμή, μίγμα μιās «γενικής διακυύμανσης», του δολαρίου ως πρότυπου δείγματος και μερικών καταλοίπων του παραδοσιακού ρόλου του χρυσαφιού που εξακολουθούν να υφίστανται, περικλείει παράγοντες άνισορροπίας άκόμα πιο σημαντικούς.

Ή νομισματική θύελλα, 1969-1973...

Ήνάμεσα σ' αυτούς τούς παράγοντες άνισορροπίας άς μνημονεύσουμε μονάχα τόν άποφασιστικό ρόλο των «προβλέψεων» ή προβολών όσον άφορά τίς μελλοντικές άξίες των νομισμάτων (και άρα και τίς διεθνείς άξίες των έμπορευμάτων και των περιουσιακών στοιχείων). Οι προβολές αυτές μπορούν να έχουν τρομερή άποσταθεροποιητική επίδραση. Αυτός ό παράγοντας έπαιξε κεντρικό ρόλο στή διαδοχή των γεγονότων που όδήγησε στήν έπ' άόριστον «άναστολή» τής μετατρεψιμότητας του δολαρίου τόν Αύγουστο του 1971 και στίς ύποτιμήσεις του τό Δεκέμβρη του 1971 και τό Φλεβάρη του 1973. Είχε ήδη συμβάλει σημαντικά στίς περιπέτειες τής στεργίνας γιά πολλά χρόνια. Όσον καιρό ή «έμπιστοσύνη» στό δολάριο έμενε άκλόνητη, όχι μόνο οι κεντρικές τράπεζες μά και οι ίδιωτικές τράπεζες έπίσης, καθώς και οι πολυεθνικές εταιρείες κτλ. συνέχιζαν, γιά χρόνια, να συσσωρεύουν δολάρια (διατηρώντας τά ρευστά τους στοιχεία μέ μορφή δολαρίων ή βραχυπρόθεσμων πιστώσεων διατυπωμένων σέ δολάρια). Μιλάμε γιά έκατοντάδες δισεκατομμύρια δολάρια. Όταν άρχισε ό κλονισμός αύτης τής έμπιστοσύνης, τό 1969, εκδήλώθηκε μιá «φυγή από τό δολάριο», που γρήγορα άρχισε να αύτοτροφοδοτείται και προσέλαβε άκαταμάχητες διαστάσεις τό πρώτο έξάμηνο του 1971, έξαναγκάζοντας τελικά τίς Ήνωμένες Πολιτείες να καταργήσουν τή μετατρεψιμότητα του δολαρίου και στή συνέχεια να τό ύποτιμήσουν.

Αυτή ή διαδοχή γεγονότων, που τότε φαινόταν πώς θά άφηνε τήν καπιταλιστική οίκονομία δίχως διεθνές μέσο πληρωμής, θά μπορούσε να έχει πυροδοτήσει μιá γενική «κρίση έμπιστοσύνης» και να όδήγησει σέ μιá κάμψη βαθύτερη από τίς προηγούμενες ή άκόμα και σέ ύφεση· και τούτο γιά τό λόγο ότι τά γεγονότα του καλοκαιριού του 1971 έπεφταν σέ μιá στιγμή που ή οίκονομία των Ήνωμένων Πολιτειών βρισκόταν άκόμα σέ κατάσταση κάμψης, που τήν είχε κατασκευάσει ή οίκονομική πολιτική (1970-1971), και που οι άλλες βιομηχανικές χώρες περνούσαν μιá από τίς περιοδικές φάσεις επιβράδυνσης του ποσοστού ανάπτυξης τους. Καί, πράγματι, τό φθινόπωρο του 1971, όλα τά χρηματιστήρια έπαθαν καταστροφική πτώση. Οι «προβλέψεις»

ήταν σκοτεινές. Και οι «μαρξιστές» ανάγγειλαν, δυνατότερα απ' ό,τι συνήθως, πώς η «τελευταία κρίση» του καπιταλισμού όπου νά 'ταν έφτανε.

...και ή άνθηση του 1972-1973

Στήν πραγματικότητα, και παρ' όλη τή συνέχιση τών διεθνών νομισματικών διαταραχών, σχεδόν τήν ίδια εκείνη στιγμή άρχισε μιά από τις ισχυρότερες περιόδους άνθησης όλης τής Ιστορίας του καπιταλισμού. Τό ποσοστό αύξησης του Α.Ε.Π. όλων τών χωρών του Ο Ο Σ Α. πέρασε από τό 3,5% τό 1971 στο 6% σχεδόν τό 1972, και ξεπέρασε τό 7% τό 1973. Παράλληλα, τό διεθνές εμπόριο γνώριζε ποσοστά διεύρυνσης χωρίς προηγούμενο. Η περίοδος αυτή ήταν επίσης (μέ εξαίρεση μιά σύντομη ταλάντευση από τά μέσα του 1971 ως τήν άνοιξη του 1972, πού όφειλόταν κυρίως στο πάγωμα τών τιμών πού επέβαλε ό Νίξον στις 'Ηνωμένες Πολιτείες) περίοδος ταχύρρυθμης άνόδου τών τιμών, πού προκλήθηκε από τούς βασικούς παράγοντες πού έχουμε περιγράψει παραπάνω, τών οποίων ή δράση είχε ενισχυθεί αυτή τή φορά από τήν άνοδο τών τιμών τών ειδών διατροφής (άπόρροια, κυρίως, τής αξιοθαύμαστης αποτελεσματικότητας τών άγροτικών «πολιτικών» τών 'Ηνωμένων Πολιτειών και τής Ε.Σ.Σ.Δ.) και τών τιμών τών πρώτων ύλών (στις όποιες έπαιξαν σημαντικό ρόλο οι πληθωριστικές προβλέψεις). Γύρω στα μέσα του 1973, τό γενικό επίπεδο τών τιμών στο σύνολο τών χωρών του Ο.Ο.Σ.Α. βρισκόταν σε φάση άνόδου μέ έτήσιο ποσοστό πού ξεπερνούσε τό 8,5%*. Μετά από κάποιον καιρό, οι ύποτιμήσεις του δολαρίου άρχισαν νά παράγουν τά αποτελέσματά τους. Στή διάρκεια του έτους 1973, τό έμπορικό ισοζύγιο τών 'Ηνωμένων Πολιτειών επέστρεφε γρήγορα σε πλεονασματική κατάσταση. Μετά από ένα μίνιμουμ τόν Ιούλιο του 1973, ή άποκατάσταση τής έμπιστοσύνης προς τό δολάριο άρχισε νά ξανανεβάξει τή διεθνή του αξία.

Στις άρχές του φθινοπώρου του 1973 μπορούσε κανείς νά προβλέψει πώς, μετά τήν εξααιρετική άνθηση τών δύο προηγούμενων χρόνων, τό 1974 θά ήταν χρονιά πιά άφγής διεύρυνσης (πράγματι, ύπήρχαν καθαρά σημάδια επιβράδυνσης στις 'Ηνωμένες Πολιτείες, στη Γερμανία και στην Ιαπωνία), πώς ή διεθνής νομισματική κατάσταση θά γινόταν πολú πιά ήρεμη, μά πώς ό πληθωρισμός θά συνέχιζε δίχως νά καμφθεί.

Τό «τυχαίο γεγονός» του άραβοϊσραηλινού πολέμου

Πάνω κεί ξέσπασε ό άραβοϊσραηλινός πόλεμος. Κηρύχτηκε εμπάργκο στο άραβικό πετρέλαιο. Οι τιμές του πετρελαίου τετραπλασιάστηκαν μέσα σε τρεις μήνες. Οι τιμές τών άλλων πρώτων ύλών ανέβηκαν στα ύψη. Και ό κ. Χίθ, επικαλούμενος μερικές λαθεμένες στατι-

στικές, άρνήθηκε στους βρετανούς άνθρακωρύχους μιά μετριοπαθέστατη αύξηση μισθών.

Τά γεγονότα αυτά έφεραν τό δυτικό καπιταλισμό μπροστά σέ μιά άπειλή χωρίς προηγούμενο. Αυτό πού γινόταν φανερό μέ ώμό τρόπο ήταν ή σαφής δυνατότητα μιάς οικονομικής έξάρθρωσης πού νά άπορρέει από τήν ξαφνική σπάνη ενός βασικού φυσικού στοιχείου τής παραγωγής (τής ενέργειας). Ή σπάνη αυτή δέν είχε τήν αίτία τής σέ οικονομικούς, μά σέ πολιτικούς παράγοντες. Ή κατάσταση άποκάλυπτε μέ δραματικό τρόπο τίσ ύποδόσκουσες καταστροφικές συνέπειες πού είχαν συσσωρευτεί γιά πάρα πολύ καιρό, τής διαδικασίας τής καπιταλιστικής (καί «σοσιαλιστικής») τεχνολογικής ανάπτυξης. Μά και παραβλέποντας τό ένδεχόμενο μιάς συνολικής έξάρθρωσης, ή κρίση του πετρελαίου θά μπορούσε νά έχει τεράστιες συνέπειες. Περιορίζοντας άπάνταστα τή ζήτηση πρός όρισμένους στρατηγικούς τομείς τής καπιταλιστικής παραγωγής (αυτοκινητοβιομηχανία, άεροναυτική κτλ.) και μειώνοντας ταυτόχρονα τίσ δυνατότητες παραγωγής όλων σχεδόν των άλλων τομέων (άκόμα και τής γεωργίας), και χωρίς τό ένα νά άντισταθμίζει μέ κανένα τρόπο τό άλλο, ή πετρελαιική κρίση θά μπορούσε νά έκμηδενίσει τίσ προβλέψεις των έπιχειρήσεων, νά προξενήσει βαρύτερες περικοπές στίς έπενδύσεις όπως και στήν κατανάλωση και νά καταλήξει σωρευτικά σέ μιά ύφεση σέ συνδυασμό μέ άκόμα μεγαλύτερες άνόδους τιμών. Μέ δυό λόγια, θά μπορούσε νά καταλήξει σέ μιά κατάσταση όπου ένας Ναπολέοντας μαζί μ' έναν Κένυς θά ένωσαν χαμένοι, κι όπου οί Νίξον, οί Χίθ, οί Γουίλσον και οί Πομπιντού θά 'μοιαζαν μέ καθυστερημένα παιδιά πού τούς ζητούν νά λύσουν τά προβλήματα τής ένοποιημένης θεωρίας πεδίου. Σέ μιά τέτοια κατάσταση, τά παραδοσιακά έργαλεία τής «ρύθμισης τής ζήτησης», πού οί καπιταλιστικές κυβερνήσεις είχαν έπιτέλους μέ τά χίλια ζόρια μάθει νά χρησιμοποιούν, θά ήταν έντελώς άχρηστα. Θά έπρεπε νά έφαρμοστούν μέτρα παρόμοια μέ τά μέτρα μιάς οικονομίας σέ περίοδο πολέμου (άυστηρή παροχή των άνεπαρκών πόρων, έλεγχος των τιμών και των μισθών, άν όχι γενική διανομή μέ δελτίο κτλ.), και θά έπρεπε νά τά κάνουν άποδεκτά στά μάτια του πληθυσμού μέσα σέ συνθήκες «είρήνης».

Σημερινές προοπτικές

Τή στιγμή πού γράφω (άρχές Μαρτίου του 1974), όλα μοιάζουν νά δείχνουν πώς, εκτός κι άν αναπτυχθούν κοινωνικοί άγώνες (κάτι πού φυσικά είναι δυνατό, και μάλιστα πιθανότερο άπ' ό,τι γιά παράδειγμα πέροι, μά μέ κανένα τρόπο αναπότερπτο), ή καπιταλιστική οικονομία θά σταθει ίκανή νά άναδυθεί άπό τήν τεράστια θύελλα πού προκλήθηκε άπό τήν πετρελαιική κρίση -πού ήρθε νά προστεθει στίς πρώτες εκδηλώσεις έπιβράδυνσης του οικονομικού κύκλου, πού κι αυτός

πάλι προστέθηκε σέ μιά διεθνή νομισματική κρίση πού τραβάει σέ μάκρος, πού κι αυτή μέ τή σειρά της προστίθεται σ' έναν συνεχώς επιταχυνόμενο πληθωρισμό-, και μάλιστα μονάχα μέ τό τίμημα μιάς νέας κάμψης. Ἡ κάμψη μάλιστα αυτή μπορεί νά μήν εἶναι χειρότερη ἀπό ἄλλες πού παρατηρήθηκαν ἀπό τό τέλος τοῦ Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου κι ὕστερα".

Πρέπει ὁμως νά τό ὑπογραμμίσουμε: Δέ μᾶς δεσμεύει, μέ κανένα τρόπο, οὔτε αυτή ἡ συγκεκριμένη «πρόγνωση», οὔτε αὐτός ὁ τύπος πρόγνωσης. Θά μπορούσε νά ἔχει ἐπέλθει (καί αὐτό μπορεί νά συμβεῖ και τώρα δά) σέ αυτή τήν περίσταση (ἤ σέ μιά ἄλλη, στό μέλλον) μιά βαθύτατη οικονομική κρίση, ἢ ἀκόμα και ἐξάρθρωση τῆς καπιταλιστικής οικονομίας, σοβαρότερη κι ἀπό κείνη πού ἔχει τολμήσει νά ὄνειρευτεῖ ἀκόμα κι ὁ πιό ξαναμμένος τροτσκιστής. Μιά τέτοια κρίση ὁμως δέ θά ἀποτελοῦσε ἐπιβεβαίωση, μά ἀνασκευή ἄλης τῆς μαρξιστικής ἀντίληψης, οικονομικής και γενικής. Γιατί δέ θά μπορούσε νά γίνει κατανοητή μέσα ἀπό μιά μαρξιστική ἀνάλυση, γιά τούς ἴδιους λόγους πού ἡ τωρινή κατάσταση δέν μπορεί νά γίνει κατανοητή μέσα ἀπό μιά ἀνάλυση αὐτοῦ τοῦ τύπου. Ἡ κρίση αὐτή δέ θά ἦταν τό ἀποτέλεσμα τῶν παραγόντων πού ὁ μαρξισμός θεωρεῖ ἐνεργούς και θεμελιακοῦς. Συγκεκριμένα, δέ θά ἦταν προϊόν μιάς «ἀντίφασης» ἀνάμεσα στήν ικανότητα τοῦ συστήματος νά «παράγει ὑπεραξία» και στήν ἀνικανότητά του νά «πραγματοποιεῖ τήν ὑπεραξία». Θά ἦταν ἀποτέλεσμα παραγόντων, γιά τούς ὁποίους ὁ μαρξισμός δέν ἔχει τίποτα ἢ σχεδόν τίποτα νά πει (ἢ πού τούς θεωρεῖ δευτερεύοντες και περιφερειακοῦς σέ σύγκριση μέ τούς «θεμελιώδεις οικονομικούς νόμους» τοῦ καπιταλισμοῦ). Οἱ σημαντικότεροι ἀπ' αὐτούς τούς παράγοντες εἶναι: οἱ κοινωνικοὶ ἀγῶνες ὡς βασική ὀρίζουσα τῆς οικονομικής ἐξέλιξης· οἱ πολιτικές συγκρούσεις μεταξύ τῶν κυρίαρχων στρωμάτων τῶν διάφορων χωρῶν και στό ἐσωτερικό αὐτῶν τῶν στρωμάτων· ὁ ἀναγκαστικά μισο - ὀρθολογικός μισο - ἀνορθολογικός τρόπος μέ τόν ὁποῖο οἱ καπιταλιστικές κυβερνήσεις διαχειρίζονται τήν οικονομία και ἀποφασίζουν γιά τή γενική τους πολιτική· τό παγκόσμιο πολιτικοστρατιωτικό παιχνίδι και ἡ τωρινή του φάση (πού ἐξασφαλίζει στους ἀρχηγούς μερικών φυλῶν Βεδουίνων τή δυνατότητα νά ἀποσπᾶσουν ἀπό τίς ἰμπεριαλιστικές δυνάμεις, μέσα σέ μιά νύχτα, μιά πρόσοδο ἑκατό περίπου δισεκατομμυρίων δολαρίων τό χρόνο. Μπορεῖ αὐτό νά ἐξηγηθεῖ μέ δρους τῆς «θεωρίας τῆς ἀξίας-ἐργασίας» -ἢ μήπως ἔχουμε νά κάνουμε μέ μιά ἐκδήλωση τῆς «πτώσης τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους»;)· και, last but not least, ὁ ἐγγενής παραλογισμός τῆς καπιταλιστικής τεχνολογικής ἀνάπτυξης, πού εἶχε δοξαστεῖ ἀπό τόν Μάρξ και τούς μαρξιστές ὡς ὁ Λόγος πού δρᾷ ἀυτοπροσώπως.

Ἡ δυνατότητα ξεσπάσματος μιάς οικονομικής κρίσης (πού ἡ ἐμφάνισή της, ὁ τύπος και τό περιεχόμενό της θά ἦταν ἀπρόοπτα και μί

προβλέψιμα από κανέναν, και ιδιαίτερα από τούς μαρξιστές που θά χρησιμοποιούσαν τή «μέθοδό» τους) μέσα από τά πρόσφατα διεθνή πολιτικά συμβάντα, επιβεβαιώνει σέ μεγάλο βαθμό τίς αντίληψεις που βρίσκονται διατυπωμένες στό 'Επαναστατικό κίνημα στό σύγχρονο καπιταλισμό. Μιά τέτοια κρίση, άν είχε εμφανιστεί –ή άν εμφανιζόταν τώρα– θά ήταν ένα «τυχαίο γεγονός» σέ σχέση μέ τήν ίδια τήν οικονομία. Δέ θά ήταν αποτέλεσμα τής ίδιας τής λειτουργίας τής οικονομίας σάν τέτοιας, μά παραγόντων έξωτερικών πρός τήν οικονομία –και αυτός είναι, ήδη από τόν 'Αριστοτέλη, ό ίδιος ό δεισμός του «τυχαίου». Έγγραφα παραπάνω (Κεφάλαιο VI του 'Επαναστατικού κινήματος...) πώς «κάθε ιδιαίτερη κρίση μπορεί νά φαίνεται σάν ένα "τυχαίο γεγονός", αλλά σέ ένα τέτοιο σύστημα, ή ύπαρξη τυχαίων γεγονότων και ή περιοδική επανάληψή τους (άν και όχι «κανονική») είναι απολύτως αναπόφευκτες» Γιατί αυτή ή κοινωνία είναι θεμελιωδώς άνορθολογική. Κι αυτό σημαίνει πώς δέν ύπάρχει μία «δυναμική τών αντιφάσεών της» άπλή, άμεση, άμορφη (κι έτσι, τελικά, όρθολογική). Αυτό μπορεί νά σπρώξει στήν άπελπισία εκείνους που νόμιζαν πώς είχαν βρει, μέσα σέ τρεις στοιχειώδεις οικονομικούς τύπους, τό κλειδί τών μυστικών τής ανθρώπινης ιστορίας. Μά οι άνθρωποι αυτοί, όποια κι άν είναι ή έτικέτα που άποδίδουν στόν έαυτό τους, δέν είχαν ποτέ καταλάβει ποιά είναι τό άντικείμενο τής επανάστασης.

Οί επαναστάτες που θέλουν νά καταλάβουν τή λειτουργία του συστήματος πρέπει νά είναι τοποθετημένοι σ' αυτό τό άρχιμήδειο σημείο: στήν πάλη τών ανθρώπινων όντων ένάντια στήν άλλοτριώσή τους και στή σύγκρουση και στό σπαραγμό που πηγάζουν άπ' αυτή σέ όλες τίς σφαίρες, σέ όλες τίς όψεις, σέ όλες τίς στιγμές τής κοινωνικής ζωής. Όσο συνεχίζεται αυτή ή πάλη, τά κυρίαρχα στρώματα θά συνεχίσουν νά είναι άνίκανα νά όργανώσουν τό σύστημά τους μ' έναν έλλογο τρόπο και ή κοινωνία θά συνεχίσει νά κυλάει από τό ένα τυχαίο γεγονός στό άλλο. Αυτές είναι οι συνθήκες τής επαναστατικής δραστηριότητας στή σημερινή έποχή –και είναι άπόλυτα έπαρκείς.

17 Μαρτίου 1974

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. «Νά Ξαναρχίσουμε τήν ἐπανάσταση», Σ ἡ Β. τεύχ. 35, Γενάρης 1964 (τώρα στό *Ἡ πείρα τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος*, 2, σελ. 215 καί ἐπ.), καί «Μαρξισμός καί ἐπαναστατική θεωρία», Σ. ἡ Β., τεύχ. 36 ἕως 40, Ἀπρίλις 1964 ἕως Ἰουνίου 1965 (τώρα στό *ἡ Φανταστική θέομση τῆς κοινωνίας*, ἐκδ. ΡΑΠΠΑ, Πρῶτο Μέροσ).

2. Π.χ. Α. Glynn καί Β. Sutcliffe, *British Capitalism, Workers and the Profit Squeeze*, Penguin 1972.

3. Μέ τόν ἴδιο τρόπο 1) δέν ἔκλεψα, 2) ἔκλεψα, μά μονάχα 10 δρχ., δι 1.000 δρχ., 3) ἔκλεψα γιατί πεινούσα.

4. Οἱ 22 χώρες τοῦ Ο Ο Σ Α (μὴ σοβιετική Εὐρώπη, Ἡνωμένες Πολιτείες, Καναδάς, Αὐστραλία καί Ἰαπωνία) περιλαμβάνουν στήν οὐσία ὅλες τίς «δυτικές» ἐκβιομηχανισμένες χώρες καί μόνο αὐτές (οἱ ἐξαιρέσεις εἶναι ἡ Νότια Ἀφρική καί ἡ Νέα Ζηλανδία πού δέ συμπεριλαμβάνονται, καί ἡ Πορτογαλία καί ἡ Τουρκία πού συμπεριλαμβάνονται). Ἐκτός ἀπό ἀντίθετη ἐνδειξη, τὰ στατιστικά στοιχεία σ' αὐτό τό κείμενο εἶναι παρμένα ἀπό τά: *Ἐθνικοί λογαριασμοί τῶν χωρῶν τοῦ Ο Ο Σ Α 1960-1970*, Ο Ο Σ Α., Παρίσι 1972, *Στατιστικές τοῦ ἐνεργοῦ πληθυσμοῦ 1959-1970*, Ο Ο Σ Α., Παρίσι 1972, ἀπό τό: *Βασικοί οικονομικοί δείκτες* (μηνιαίο) καί τίς: *Ἀναδρομικές στατιστικές 1959-1969*, Ο Ο Σ Α., Παρίσι 1970.

5. Στήν ὁποία στηρίζεται ἀναγκαστικά, ἄς τό ποῦμε ἐδῶ μ' αὐτή τήν εὐκαιρία, τό σύνολο τῆς πολιτικῆς οικονομίας, κλασικῆς, νεοκλασικῆς καί μαρξιστικῆς.

6. Ἡ συμφωνία τοῦ Μπρέττον Γούντς τοῦ 1945 δριζε πῶς τὰ δολάρια ἦταν μετατρέψιμα σέ χρυσάφι, δηλαδή πῶς οἱ ξένες κεντρικές τραπεζές μπορούσαν πάντοτε νά ζητήσουν τὰ δολάρια πού εἶχαν στήν κατοχή τους νά ἀνταλλαγούν μέ χρυσάφι. Οἱ Ἡνωμένες Πολιτείες συμμορφώθηκαν σ' αὐτό τόν κανόνα γιά ὅσον καιρό μπορούσαν καί ἤθελαν, δηλαδή στή δεκαετία τοῦ '50. Στή δεκαετία τοῦ '60 ἔπαψαν νά συμμορφώνονται καί ὑποχρέωσαν μέ διάφορους τρόπους –τά γραμμάτια Roos (ἀπό τό ὄνομα τοῦ τότε ἀμερικάνου Ὑπουργοῦ τῶν Οἰκονομικῶν, Σ.τ.Μ) καί τίς συμφωνίες παρακαταθήκης– τοὺς συμμάχους τους νά ἀπορροφήσουν ἓνα καθαρό ποσό 30 περίπου δισεκατομμυρίων δολαρίων. Ἡ Γαλλία τοῦ Ντέ Γκόλ ἀρνήθηκε νά παίξει τό παιχνίδι καί συνέχισε νά μετατρέπει τὰ πλεονάσματά της σέ χρυσάφι –μιά ὑγιής μαρξιστική πολιτική Αὐτό δέν τῆς ἀπέφερε τελικά κανένα πλεονέκτημα, ἀλλά οἱ γαλλικοί ὄμοιοι γιά τὰ ἐγγενῆ προτερήματα τοῦ χρυσαφιοῦ, πού στήν πραγματικότητα δέν ἔχουν νά κάνουν τίποτα μέ τήν οὐσία τοῦ ζητήματος, ἔπαιξαν ἓνα ρόλο στόν κλονισμό τῆς ἐμπιστοσύνης πρὸς τό δολάριο, καί συνέβαλαν ἔτσι στή νομισματική κρίση τοῦ 1969-1973 Ὅσο γιά τίς ἄλλες χώρες, οἱ κύριοι λόγοι πού τίς ἔκαναν νά δεχτοῦν τίς ἀμερικάνικες ἀξιώσεις ἦταν φυσικά πολιτικοί. Ἦταν ὁμως καί οικονομικοί: ἂν τό δολάριο ἐγκαταλειπόταν ὡς πρότυπο δείγμα, τό μόνο ἄλλο ἐφαρμόσιμο σκέλος τοῦ διλήματος ἦταν ἡ υἱοθέτηση τῶν κυμαινόμενων συναλλαγματικῶν ἰσοτιμιῶν, ἢ –πράγμα πού καταλήγει στό ἴδιο– τῶν περιοδικῶν ἀνατιμήσεων τῶν νομισμάτων τῶν ἄλλων χωρῶν (γερμανικό μάρκο, γιέν), λύ-

τή διεθνή ανταγωνιστικότητά τους. Φυσικά, δέν μπόρεσαν νά τήν ἀποφύγουν τελικά

7 Ο Ο Σ Α , *Οικονομικές προοπτικές*, 'Ιούλιος 1973.

8. Τά ποσοτικά στοιχεία αὐτῆς τῆς παραγράφου προέρχονται ἀπό τίς *Οικονομικές προοπτικές* τοῦ Ο Ο Σ Α , 'Ιούλιος 1973.

9. Αὐτό πρέπει νά συνοδευτεῖ ἀπό ἕναν περιορισμό –πού εἶναι στήν πραγματικότητα πολύ σημαντικός ὁ περιορισμός αὐτός εἶναι δι, ἀπό τή στιγμή πού ἡ μαζική ἀνοδος «μιά κι ἔξω» τοῦ ἐπιπέδου τῶν τιμῶν, πού προκλήθηκε ἀπό τά πρόσφατα γεγονότα, θά ἔχει ὀλοκληρώσει τήν ἐξάπλωσή της σέ ὄλο τό σύστημα (οἱ κυρίαρχες καπιταλιστικές χώρες πρέπει νά ἐπιτρέψουν νά ἐπέλθει αὐτή ἡ ἀνοδος, ὥστε νά περιορίσουν τήν ἀλλαγὴ τῶν ὀρων ἀνταλλαγῆς ἀνάμεσα στίς ἐκβιομηχανισμένες χώρες καί τίς χώρες πού παράγουν πετρέλαιο καί πρῶτες ὕλες καί νά ἀποκαταστήσουν μιά κάποια ἰσορροπία στίς συναλλαγές ἀνάμεσα στίς μέν καί στίς δέ), οἱ καπιταλιστικές χώρες θά κατορθώσουν στή συνέχεια εἴτε νά σταματήσουν τήν ἐπιτάχυνση τοῦ πληθωρισμοῦ τῶν τιμῶν, εἴτε νά μάθουν νά ζοῦν σέ «λατινοαμερικάνικες» συνθήκες. Τίποτα δέν ἐγγυᾶται πῶς θά τό πετύχουν. Ἄλλο τόσο τίποτα δέν ἐγγυᾶται πῶς δέ θά τό πετύχουν. Ὅπως ἔχω πει πολλές φορές, ἡ ἐκβασή ἐξαρτᾶται, σέ τελευταία ἀνάλυση, ἀπό τίς ἀντιδράσεις καί τίς ἐνέργειες τῶν ἐργαζομένων.

Η ΣΠΟΥΔΑΖΟΥΣΑ ΝΕΟΛΑΙΑ*

Είναι 250.000 και δέν είναι ούτε παιδιά ούτε άντρες.

Δέν κάνουν τίποτα κι όμως δουλεύουν. Δέν έχουν λεφτά, σέ γενικές όμως γραμμές δέν είναι φτωχοί. Είναι γιοί άστών και δέν είναι άστοί. Οί κοπέλες μοιάζουν μέ τ' άγόρια, μά δέν ξέρουν άν θά 'θελαν νά είναι κι αυτές άγόρια ή όχι. Στο πρόσωπο τών καθηγητών τους βλέπουν ταυτόχρονα έναν πατέρα κι ένα άφεντικό, δίχως νά καταφέρουν νά διαλέξουν.

Είναι επίσης 250.000 πού δέ μοιάζουν μεταξύ τους, άπό τούς πραγματικούς στρατιωτικούς και ψευτοφοιτητές τού Σαίν-Σύρ^{*1} ώς τούς ψευτομποέμηδες και πραγματικούς αρχιτέκτονες τών Καλών Τεχνών, περνώντας άπ' τούς μαθητευόμενους «προγραμματιστές» τών Πολιτικών Έπιστημών και τούς μαρξιστο-λεβυστροσοσιακούς διανοούμενους τής Σορβόννης. Ύπάρχουν οί οργανωμένοι τής *Humanité* και τής *Équipe*^{*2} (οί δεύτεροι είναι περισσότεροι), δίχως νά λησμονάμε τούς αναρχικούς τού Άντονύ^{*3}, τούς ποδοσφαιριστές τού Σαρλετύ^{*4}, τούς διακεκριμένους έπαναστάτες και έμβριθείς αναγνώστες τής *Monde*^{*5}, τούς κινηματογραφόφιλους τής όδου Οϋλμ^{*6}, τούς μπίτνικς τού Old Navy^{*7}, τίς κοπέλες γιά παντρεία τού πρώτου έτους τής Νομικής, τούς

* Σ. ή Β., τεύχ. 34 (Μάρτης 1963) Γράφηκε σέ συνεργασία μέ τόν Κλώντ Σαμπρόλ.

*1 Στρατιωτική άκαδημία (Σ.τ.Μ.).

*2 Η πρώτη είναι ήμερήσια έφημερίδα τού Κ Κ Γ, ή δεύτερη άθλητική έφημερίδα (Σ τ.Μ.).

*3 Αιτογύ: Πανεπιστημιούπολη στά περίχωρα τού Παρισιού (Σ.τ.Μ.).

*4 Charléty: Πανεπιστημιακό στάδιο έξω άπ' τό Παρίσι (Σ.τ.Μ.).

*5 Monde: Ήμερήσια. «σοβαρή» έφημερίδα (Σ τ.Μ.)

*6 Rue d'Ulm: Δρόμος τού Παρισιού όπου βρίσκεται ή École Normale Supérieure, στήν όποία φοιτά ή άφρόκρεμα τών σπουδαστών και οί πιά σνόμκ πνευματικά (Σ τ.Μ.).

*7 Τό Old Navy ήταν καφενείο και στέκι τής έποχής εκείνης στό Καρτέ Λατέν (Σ.τ.Μ.).

30άρηδες φοιτητές που θά περάσουν «αυτή τή φορά» τό Διαγωνισμό για τά λύκεια*¹, τούς μαθηματικούς και τούς γιατρούς.

»Όλα αυτά είναι άραγε τόσο διασκεδαστικά;

»Ο Γ..., ένας φίλος που πάει στην Πολυτεχνική σχολή*², μου έκμυστηρεύτηκε: «Σπούδαζα μαθηματικά στη Νίκαια. Έμένα τά μαθηματικά μου άρέσανε. Μελετούσα στην παραλία· έβαζα τά πολυγραφήμενα μαθήματα κάτω από βότσαλα κι έφτιαχνα χρώμα στον ήλιο. Τί τά θές, ωραία ζωή.

»Στή σχολή προσγειώθηκα πολύ άνωμαλα. Πρώτα πρώτα δρέθηκα χωρίς νά τό καταλάβω ύπαξιωματικός στό γαλλικό στρατό. Έχουμε λοχία, προσκλητήριο. Έκανα επιμόρφωση στην 'Αλγερία για νά δω τό έργο μας (δηλαδή τού στρατού). Κι άν δέ θέλεις νά μείνεις στό στρατό, πρέπει στό τέλος νά πληρώσεις δυό εκατομμύρια*³. Έδώ βρίσκεσαι μέσα στην "καλή κοινωνία". Αποτελείς μέρος τής μεγάλης οίκογένειας των Χ*⁴, τής "μαφίας", όπως τή λέμε μεταξύ μας.

»Τό κόλπο είναι άπλό. Η στρατιωτική πειθαρχία επιτρέπει στό κράτος νά μάς διαμορφώσει άκριβώς όπως θέλει αυτό. Παράγουν γρήγορα και δίχως προσκόμματα τά στελέχη που χρειάζονται. Η στρατιωτική ζωή μάς έμποδίζει νά έχουμε συστηματική και στενή επαφή μέ τούς άλλους φοιτητές.

»Έννοείται πώς δέ θά γνωρίσουμε κανέναν εργάτη και πώς ή ιδέα ότι θά μπορούσε νά υπάρξει μιá άλλη κοινωνία ή άλλες ανθρώπινες σχέσεις δέ θά μάς περάσει ποτέ από το νου. Αυτό που μάς προτείνει τό κράτος θά πρέπει νά μάς φαίνεται ως ή επιτυχία. Τό ύπόλοιπο ψήσιμο θά τό αναλάβουν οί γονιοί μας, ή κοινωνική μας τάξη. Έτσι, τή ζωή μας θά τήν έχουν διαλέξει άλλοι, χωρίς νά μάς ρωτήσουν.

»Ασ' τον νά λέει τόν κ. Ρυέφ πώς έμεις τουλάχιστο δέν είμαστε όπως οί άλλοι τού πανεπιστημίου, πώς έμεις έχουμε τό αίσθημα τής Τιμής και τής ευθύνης.

»Για τήν ευθύνη, έγώ δέν τό καταλαβαίνω. Όσο για τήν Τιμή, ξέρουμε κι οί δυό μας πώς διώξανε τόν Σβάρτς, τόν καλύτερο καθηγητή μας στην 'Ανάλυση, γιατί είχε ύπογράψει τό Μανιφέστο των 121*⁵. Πετσοκόδουν ανθρώπους όλη τήν ήμέρα και άγαναχτούν όταν κάποιος διαμαρτυρηθεί. Έχει γίνει πιά φανερό πώς εκείνο που μετρούσε γι' αυτούς ήταν τό "σωστό πνεύμα", όπως και στόν εργάτη. Ξέρεις, γι' αυτούς που θεωρούν πώς αυτή ή κοινωνία είναι ή καλύτερη δυνατή κοινωνία, πώς δέν πρέπει ν' αλλάξει τίποτα, δηλαδή πώς έμεις δέν

*1 Argégation. Πολύ δύσκολος διαγωνισμός για νά γίνει κάποιος καθηγητής στο Λύκειο (Σ.τ.Μ.).

*2 'Ανήκει στη στρατιωτική εκπαίδευση (Σ.τ.Μ.).

*3 Παλιά φράγκα (Σ.τ.Μ.).

*4 Έτσι λέγεται ή σχολή στην άρχική (Σ.τ.Μ.)

*5 Μανιφέστο ενάντια στη γαλλική κατοχή τής 'Αλγερίας (Σ.τ.Μ.)

έχουμε τίποτα να κάνουμε, παρά μόνο να ξαναρχίσουμε αυτό που έκαναν άλλοι παλιότερα, για όλη τους τη ζωή...».

‘Ο Μπ..., που είναι σέ μιά σχολή μηχανικών, μου έλεπε μέ ένα χαμόγελο παραίτησης: «Χτυπάς κάρτα όπως στό έργοστάσιο, είσαι υποχρεωμένος να τρώς μεσημεριανό στην καντίνα. Στή βιβλιοθήκη δέ θά βρεις ούτε ένα ιστορικό ή πολιτικό περιοδικό. Γιά να μάς βάλουν καλά στό κεφάλι τό μελλοντικό μας επάγγελμα του προισταμένου μάς σερβίζουν μαθήματα έπιστημονικής όργάνωσης τής εργασίας. Έπειτα είναι και οί πρακτικές σπουδές στή βιομηχανία, όπου βλέπουμε μηχανές και μηχανικούς· όσο γιά τούς εργάτες, μοιάζουν σά να μήν υπάρχουν σ’ αυτές τίσ επισκέψεις, παρά μόνο σάν κομμάτι τής μηχανής. Θέλουν να μάς πάρουν τόν άέρα όλο και περισσότερο· γιά παράδειγμα, έχουμε δικαίωμα γιά όλο και λιγότερες άπουσίες».

Δέν είναι δυνατό να καταλάβουμε τήν κατάσταση του φοιτητή άν δέν καταλάβουμε τήν αντικειμενική κοινωνιολογική λειτουργία που έχει να επιτελέσει στή σημερινή κοινωνία ή άνώτατη εκπαίδευση.

‘Η λειτουργία αυτή είναι διπλή και άντιφατική.

‘Από τή μιά μεριά, ή άνώτατη εκπαίδευση πρέπει να κατασκευάσει (όλο και περισσότερο σύμφωνα μέ τίσ μεθόδους τής μαζικής παραγωγής) τούς διανοητικούς εργαζόμενους και τά στελεχη που χρειάζεται ή γραφειοκρατικοποιημένη κοινωνία του σύγχρονου καπιταλισμού.

‘Η γραφειοκρατική οικονομία και κοινωνία άπαιτούν έναν αύξανόμενο αριθμό μηχανικών, τεχνικών, έπιστημόνων, διδασκόντων, γιατρών, κοινωνιολόγων, ψυχολόγων, διοικητών, οικονομολόγων, προγραμματιστών, όργανωτών γιά να αναπτύσσουν τήν παραγωγή, να τή διαχειρίζονται «όρθολογικά», να διοικούν τόν πολυπλόκαμο μηχανισμό του κράτους, να «διορθώνουν» τήν ψυχολογία των άτόμων και των ομάδων και να τά κάνουν να ξαναβρίσκουν τήν ίσορροπία που ή ίδια ή λειτουργία αυτής τής κοινωνίας καταστρέφει συνεχώς, να «οργανώνουν» τήν ψυχαγωγία και τή ζωή έξω από τήν παραγωγή και να... παρασκευάζουν έναν όλοένα αύξανόμενο αριθμό στελεχών. Γι’ αυτόν τό σκοπό, πρέπει να επιλεγθούν οί «ικανοί» νέοι όχι μόνο μέσα από τίσ τάξεις τής παραδοσιακής άστικής τάξης, αλλά και μέσα από τή μικροαστική τάξη και, σέ λίγο καιρό, από τό προλεταριάτο και τήν άγροτιά. ‘Η καθυστερημένη άριστερά άρέσκεται να καταγγέλλει τόν ταξικό χαρακτήρα τής άνώτατης εκπαίδευσης στή Γαλλία, θυμίζοντας πώς μονάχα τό 3% των φοιτητών είναι παιδιά εργατών. Μά ό ταξικός χαρακτήρας τής άνώτατης εκπαίδευσης βρίσκεται στό περιεχόμενο αυτής τής εκπαίδευσης και στήν κοινωνική τής λειτουργία ως χώρου κατασκευής των μελλοντικών διευθυντικών στελεχών. ‘Ακόμη κι άν ή άστική τάξη τρελαινόταν και στρατολογούσε τούς φοιτητές άποκλειστικά από τίσ τάξεις των χειρώνων, πάλι δέ θά σήμαινε πώς ή

άνωτατη εκπαίδευση θά γινόταν «προλεταριακή». Στο μέτρο πού ή γραφειοκρατικοποίηση τού σύγχρονου καπιταλισμού άποτελεί άναγτίστρεπτη τάση καί στό μέτρο πού ή ανάπτυξη τών παραγωγικών τεχνικών μειώνει όλο καί περισσότερο τό βάρος τής καθαρής χειρωνακτικής έργασίας, μπορούμε νά προβλέψουμε, δίχως φόβο ότι θά πέσουμε έξω, μιά αύξηση τής ψευτο-προλεταριακής στρατολόγησης στήν άνώτατη εκπαίδευση.

Ή τάση αύτή θά προσκρούει γιά πολύν καιρό άκόμα στήν οικονομική κατάσταση τής συντριπτικής πλειοψηφίας τών έργατικών ή μικροπαλληλικών οικογενειών, πού δέν τούς έπιτρέπει νά σηκώσουν τά βάρη πού άντιπροσωπεύουν τά πολλά έτη φοίτησης ένός παιδιού. Τά σημερινά γιατροσόφια γι' αύτή τήν κατάσταση, δηλαδή οί ύποτροφίες, τό I P E S κτλ., γίνονται κάθε μέρα καί πιό άνεπαρκή. Άργά ή γρήγορα θά πρέπει νά θεσπιστεί ό φοιτητικός «προ-μισθός», ως μοναδικός τρόπος νά έξασφαλιστεί μιά άρκετά πλατιά στρατολόγηση γιά τήν άνώτατη εκπαίδευση. Αυτό είναι τό πιό ξεκάθαρο νόημα τού περιήφημου «έκδημοκρατισμού»!

Άπό τίς ίδιες αυτές σκέψεις συνάγεται καί τούτο: ότι τό πανεπιστήμιο, σάν τόπος μαζικής παραγωγής στελεχών πού έχουν συγκεκριμένο προορισμό, πρέπει νά ύποστεί, ύφίσταται καί θά ύφίσταται όλοένα περισσότερο τήν καπιταλιστική «όρθολογικοποίηση». Πρέπει νά προμηθευεί γρήγορα στήν κοινωνία, μέ τίς λιγότερες δυνατές ζημιές, τό μεγαλύτερο δυνατό άριθμό στελεχών, πού νά είναι όσο γίνεται καλύτερα προσαρμοσμένα στήν κατοπινή τους χρησιμοποίηση. Άπό κει άπορρέουν όλες αυτές οί τάσεις πού έχουν, όπως όλες οί μεταρρυθμίσεις στή σύγχρονη κοινωνία, ένα χαρακτήρα τό λιγότερο διφορούμενο: έξσυγχρονίζουν τά προγράμματα, κάτι πού σημαίνει άπό τή μιά μεριά πώς τά προσαρμόζουν στήν έπιστημονική έξέλιξη, μά κυρίως πώς θέλουν νά τά προσαρμόσουν στό μελλοντικό έπάγγελμα. Μιλάνε γιά έπαφή πανεπιστημίου καί παραγωγής, μά αυτό σημαίνει πολύ λιγότερο άληθινή έπαφή τών φοιτητών μέ τήν κοινωνική πραγματικότητα τής παραγωγής καί πολύ περισσότερο προσαρμογή τής πανεπιστημιακής μόρφωσης στίς άπαιτήσεις τών επιχειρήσεων.

Άπό τήν άλλη μεριά ώστόσο, ή πανεπιστημιακή εκπαίδευση είναι ό ύψιστος θεσμοθετημένος θεματοφύλακας τής «κοιλούρας» τής σημερινής κοινωνίας καί τό κύριο όργανο τής ανάπτυξης τής. Ύποτίθεται πώς άντιπροσωπεύει τήν έπιστημονική άντικειμενικότητα, τόν άνθρωπο όρθό λόγο στήν ύψηλότερή του έκφραση, πώς άντιμάχεται κάθε «αύθεντία» καί θάζει πάνω άπ' όλα τήν έλευθερία τής έρευνας, τής σκέψης καί τής έκφρασης, πώς θάζει τήν άφιλοκερδή άναζήτηση τής άλήθειας στήν κορυφή όλων τών αξιών, πώς δείχνει ότι ή άληθινή έπιστήμη είναι πάντοτε στήν ύπηρεσία τού ανθρώπου —μέ δυό λόγια, ύποτίθεται πώς είναι ό έσχατος έγγυητής τών πνευματικών αξιών τής

κοινωνίας και της μετάδοσής τους στις επόμενες γενιές.

Έάν έννοήσουμε ως πνευματικές αξίες ουσιαστικά τις αξίες της άστικης τάξης*, πράγματι αυτός υπήρξε ο ρόλος που έπαιξε τό πανεπιστήμιο στήν Ευρώπη από τά τέλη του Μεσαίωνα και ακόμα περισσότερο στή διάρκεια του 19ου αιώνα, έως τόν Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Μπορούμε νά πούμε πώς στή διάρκεια εκείνης τής περιόδου ό «κοινωνικός» και ό «πολιτιστικός» ρόλος του πανεπιστημίου συνέλιπταν σέ μεγάλο βαθμό. Ή κατεστημένη κοινωνία χρειαζόταν έναν πολύ περιορισμένο αριθμό δικηγόρων, γιατρών, φιλοσόφων, έπιστημόνων και καθηγητών, και τούς διαμόρφωνε κυρίως μέσα από τούς γιούς τής κυρίαρχης τάξης, παρέχοντάς τους μιά διδασκαλία άνθρωπιστική, άφιλοκερδή και γενική (δσο γινόταν λιγότερο ξεδιδικευμένη). Ή σύγκρουση ανάμεσα σ' αυτό τόν «άνθρωπισμό» και στήν πραγματική κατάσταση τής κοινωνίας παρέμενε πολύ περιορισμένη στό βαθμό πού, πρώτον, ό «άνθρωπισμός» αυτός ήταν άφηρημένος, δεύτερον, ή άστική τάξη παρουσιαζόταν (και δρούσε στήν πράξη) σάν μιά τάξη πού φιλελευθεροποιούσε τήν κοινωνία, θέσπιζε τή δημοκρατία, τήν παιδεία γιά όλους κτλ. και, τρίτον, όταν ένας κάποιος μικροαστικός «ριζοσπαστισμός» άρχισε νά εισδύει στό πανεπιστήμιο, οί σχέσεις του πανεπιστημίου μέ τόν πραγματικό κόσμο τής κοινωνίας, καθώς και ή επίδρασή του πάνω σ' αυτόν ήταν ουσιαστικά άνύπαρκτες. Κυρίως όμως ή σύγκρουση αυτή όχι μόνο υπήρχε άπλως ως ένδεχόμενο, μά ήταν και έξωτερική. Ένας όρισμένος άστικός ρασιοναλισμός άυτόπροβαλλόταν ως στέρεος και όριστικός. Ή κρίση τής κοινωνίας δέν είχε ακόμα εισχωρήσει στήν κουλτούρα.

Σήμερα ό κυρίαρχος ρόλος πού έκπληρώνει τό πανεπιστήμιο είναι ό κοινωνικός, και μάλιστα ό καθαυτό και μέ τή στενή έννοια *οικονομικός*. Στή λογική του συστήματος θά άρμοζε νά τεμαχιστεί τό πανεπιστήμιο σέ μιά σειρά σχολές άνώτατης εκμάθησης, πού νά άποτελούν παραρτήματα των μεγάλων επιχειρήσεων –κι αυτό πάει νά γίνει στίς Ήνωμένες Πολιτείες. Όπως όμως συμβαίνει πάντοτε, ή λογική του συστήματος κακώς όνομάζεται έτσι και τό σύστημα δέν μπορεί ούτε κι έδώ νά λειτουργήσει, παρά μόνο στό βαθμό πού δέν ύποτάσσεται σ' αυτή τή λογική. Τό άναγκαίο τής «πολιτιστικής» λειτουργίας του πανεπιστημίου συνεχώς κριτικάρεται και συνεχώς, άναγκαστικά, επαναθεβάινεται. Μιά κοινωνία τής άλλοτριώσης δέν μπορεί νά γίνει μονάχα και άποκλειστικά άλλοτριωμένη, γιατί τότε ό φιλοσοφικός δρος καταλήγει νά έχει μοναδική σημασία του τήν ψυχιατρική του σημασία*. Άκόμη και μιά ολοκληρωτική κοινωνία, πού σκοπό της έχει νά ύποτάξει τά πάντα στή θέληση τής κυρίαρχης τάξης, δέν μπορεί νά

* Ο γαλλικός δρος *aliénation* (άλλοτριώση) χρησιμοποιείται επίσης στήν έκφραση *aliénation mentale* (φρενοδάλεια) (Σ.τ.Μ.).

καταργήσει την άντικειμενικότητα – όπως διαπίστωσε η ρώσικη γραφειοκρατία. Δέν μπορεί νά καταργήσει τήν άμφισβήτηση μέσα στους κόλπους της, ούτε νά εξαλείψει τό αίτημα τής όρθολογικότητας, τού όποιου άλλωστε ή ίδια προξενεί συνεχώς τήν εμφάνιση. Άκόμη και μιά άποκλειστικά χρησιμοθηρική κοινωνία είναι ύποχρεωμένη νά καταλάβει πώς μακροπρόθεσμα οί πρόοδοι τής εφαρμοσμένης τεχνολογίας εξαρτώνται από τήν ανάπτυξη τής θεμελιώδους και «άφιλοκερδούς» έρευνας, όπως συνειδητοποιεί όλο και περισσότερο ή άμερικάνικη άστική τάξη.

Έπομένως ή διπλή και άντιφατική λειτουργία τής άνώτατης εκπαίδευσης στή σημερινή κοινωνία δέν μπορεί νά εξαλειφτεί. Τήν ίδια στιγμή πού τό πανεπιστήμιο πρέπει νά γραφειοκρατικοποιηθεί, νά κατασκευάσει μαζικά στελέχη πού προορίζονται για μιά έξειδικευμένη και άποσπασματική δουλειά, νά ύποταχτεί στά κελεύσματα τής ζήτησης ανθρώπινου ύλικού, τό όποιο θά γεμίσει τά γραφεία και τά εργαστήρια τών σύγχρονων έπιχειρήσεων και τού κράτους –πρέπει παράλληλα νά συνεχίσει νά διαμορφώνει άληθινούς έπιστήμονες, άληθινούς έρευνητές, άληθινούς στοχαστές¹. Καί πρέπει νά τό κάνει σέ μιά έποχή πού όχι μόνο άπ' έξω μά και από μέσα, τό νόημα, οί στόχοι, οί μέθοδοι, ή σημασία πού έχει για τήν άνθρωπότητα ή έπιστήμη, ή έρευνα και ό στοχασμός άμφισβητούνται ριζικά.

Οί φοιτητές είναι προφανώς μιά ομάδα έντελώς έτερογενής.

Οί κοινωνικές καταβολές ποικίλουν πολύ, και όσο θ' αύξάνεται ό αριθμός τών φοιτητών, τόσο περισσότερο θά διαφοροποιούνται. Παρ' όλο πού ή εύπορη και μέση άστική τάξη εξακολουθεί νά προμηθεύει τό μεγαλύτερο μέρος τής κάθε «κλάσης», τό αριθμητικό βάρος τών παιδιών τών μικροαστών, τών δημόσιων και τών ιδιωτικών ύπαλλήλων όλο και μεγαλώνει.

Έπίσης οί φοιτητές άποτελούν μιά ομάδα μεταβατική, και οί ποικίλες κοινωνικές προοπτικές πού ανοίγονται μπροστά τους μεγαλώνει άκόμη περισσότερο τήν «έν δυνάμει» έτερογένειά τους. Άνάλογα μέ τό είδος τών σπουδών του και τίς σχέσεις τής οίκογένειάς του, ό φοιτητής θά προσγειωθεί σ' ένα έπάγγελμα πού θά τού δίνει 80.000 ή 3.000.000 (παλιά) φράγκα τό μήνα (πτυχιούχος καθηγητής, μεγαλογατάρός ή διευθυντής έπιχείρησης).

Οί σπουδές διαρκούν από τρία ως έφτά χρόνια. Οί νέοι φοιτητές είναι άκόμη έφηβοι, οί παλιοί είναι άντρες πού άσκούν κάποιο έπάγγελμα. Δέν καταλαβαίνονται πάντα πολύ καλά μεταξύ τους. Άκόμη, οί κοινές τους δυσκολίες, τά κοινά τους προβλήματα μπορεί νά τούς φαίνονται δευτερεύοντα, άφού αύριο δέ θά ύπάρχουν πιά.

Σ' αυτά τά χαρακτηριστικά πρέπει νά προσθέσουμε τήν άπομόνωση, άτομική και «συλλογική». Τό περιβάλλον εύνοει τήν ανάπτυξη

παρεών και μικρών ομάδων, που σχηματίζονται φυσικά στα πλαίσια μιας σχολής και ιδίως μιας ειδικότητας, κι όπου μετρώνε συνήθως οι πολιτικές ή πολιτιστικές συγγενείες. Συχνά τό στοιχείο που καθορίζει τό ρόλο αυτών των παρεών είναι ή παράδοση: στή Φιλοσοφική Σχολή ή πολιτική θά έχει τό όνόςρε της, στήν Ίατρική τό ράγκμπυ. Όσοσο λίγοι τελικά φοιτητές εντάσσονται σέ τέτοιου είδους ομάδες, που άλλωστε παραμένουν άρκετά άπομονωμένες ή μιά από τήν άλλη.

Κι όμως, σ' αυτή τήν ομάδα, τήν πιο έτερογενή και έτερόκλητη άπ' όλες τίς κοινωνικές κατηγορίες τής Γαλλίας, εκδηλώθηκε τά τελευταία χρόνια ή μοναδική συλλογική αντίδραση στόν πόλεμο τής Άλγερίας: μία σειρά διαδηλώσεων, μία ούσιαστικά αδιάκοπη άναταραχή τά δύο τελευταία χρόνια αυτού του πολέμου, ένας σημαντικός αριθμός νέων αγωνιστών που εντάχθηκε σέ σχήματα που πίστευε πώς αποτελούσαν άποτελεσματικές μορφές οργάνωσης ενάντια στόν πόλεμο. Θά ήταν προκατάληψη και πολύ έπιφανειακό, άν αντίτειναμε πώς οι ένεργειες αυτές «δέν πήγαν και πολύ μακριά» ή πώς «μονάχα μία μειοψηφία πήρε μέρος σ' αυτές». Ή μειοψηφία που πήρε μέρος κάποια στιγμή στίς φοιτητικές διαδηλώσεις πρέπει νά φτάνει στό Παρίσι στόν αριθμό των 10.000 μέ 15.000 ατόμων, δηλαδή 15% μέ 20% (και πιθανώς περισσότερο) του συνόλου των φοιτητών. Για τόν υπόλοιπο πληθυσμό, ή αναλογία είναι σχεδόν 0%. Κι όταν λέμε πώς ή δράση των φοιτητών δέν πήγε πολύ μακριά, πρέπει νά έχουμε τήν τιμιότητα νά προσθέσουμε πώς ή δράση του υπόλοιπου πληθυσμού δέν πήγε ούτε μακριά ούτε κοντά, για τόν άπλό λόγο πώς δέν ξεκίνησε ποτέ. Άλλωστε τό φαινόμενο αυτό δέν περιορίζεται στή Γαλλία. Τό διαπιστώνουμε και στίς Ήνωμένες Πολιτείες (όπου μία αυξανόμενη μερίδα των φοιτητών κινητοποιείται στα πλαίσια του άγώνα για τά δικαιώματα των μαύρων ή ενάντια στους άτομικούς έξοπλισμούς), στήν Ίαπωνία (όπου οι φοιτητές είναι εκείνοι που έμπόδισαν τόν Άϊζενχάουερ νά έπισκεφτεί τό Τόκιο τόν Ίούλιο του 1960), στήν Ίταλία' και άλλου, για νά μή μιλήσουμε για τίς ύπανάπτυκτες χώρες (Κούβα, Τουρκία, κτλ.).

Ή εξήγηση του φαινομένου έχει νά κάνει μέ πολλούς παράγοντες, που συνδέονται μέ μερικά από τά βαθύτερα γνωρίσματα τής σύγχρονης κοινωνικής πραγματικότητας.

Ό πρώτος παράγοντας εκφράζει αυτό που επιβάλλεται νά όνομαστέι, έστω και άν ό όρος έχει φθαρεί, έξέγερση τής σύγχρονης νεολαίας. Τό φαινόμενο αυτό, που συνεχώς διευρύνεται, δέν πρέπει νά συγγέται μέ τό κλασικό φαινόμενο τής «σύγκρουσης των γενεών». Ή σύγκρουση έτούτη, μέ τή μορφή που προσέλαβε στίς προηγούμενες φάσεις τής άστικής κοινωνίας ή σέ όρισμένες άλλες κοινωνίες, έξέφραζε γενικά τίς δλέψεις που είχαν οι νέοι νά καταλάβουν τίς θέσεις των γέρον, νά εκμηδενίσουν τά έμπόδια που έμπόδιζαν τήν πρόοδο

τους μέσα στα πλαίσια του ύπαρκτου συστήματος, πού τό ίδιο σάν τέτοιο δέν άμφισβητοϋνταν. Ή άντίθεση αύτή, πού συναντιόταν κυρίως μεταξύ τών γόνων τής άστικής τάξης, μπορούσε νά λάβει τήν άντικειμενική διάσταση ενός άγώνα ενάντια στή ρουτίνα και τήν άρτηριοσκληρωση τών κατεστημένων γενεών και νά φτάσει άκόμα και σέ πολιτικές τοποθετήσεις φιλελεύθερου-ριζοσπαστικού ή σοσιαλρεφορμιστικού τύπου. Σήμερα, άκόμη, ένα μεγάλο μέρος τών ενεργών άγωνιστών τής U.N.E.F * μπορεί νά καταταγεί σ' αύτή τήν κατηγορία.

Στήν έξέγερση όμως τών σημερινών νέων εχουμε νά κάνουμε μέ κάτι πολύ μεγαλύτερο άπό τή σύγκρουση τών γενεών. Για έναν αύξανόμενο άριθμό νέων, αυτό πού παιζεται δέν είναι ή θέση πού θά τους κάνουν ή όχι οι γέροι μέσα στό σύστημα, αλλά τό ίδιο τό σύστημα. Δέ φθονούν τή ζωή τών γονιών τους· τήν κριτικάρουν –και μάλιστα δέν τήν κριτικάρουν καν πιά, τόσο ξένη και κενή τους φαίνεται, τόσο δίχως νόημα. Και τό φαινόμενο αυτό, παρ' όλο πού παρατηρήθηκε στην άρχή στά παιδιά τών μεσαιών τάξεων κυρίως*, έχει έξαπλωθεί σέ όλες τίς τάξεις τής κοινωνίας. 'Ο Ντ. Μοτέ έδειξε στίς «Νέες γενιές εργατών»* τήν άρνηση πού άντιπαραθέτουν οι σημερινοί νέοι εργάτες τόσο στίς «άξίες» πού τους προτείνει ή καπιταλιστική κοινωνία όσο και στίς παραδοσιακές άξίες και μορφές οργάνωσης τής τάξης τους (κόμματα και συνδικάτα). Ή δουλειά στό χώρο του εργοστασίου, δπως και ό συνδικαλιστικός επαγγελματισμός, οι κούφιες λέξεις τών κομματικών προγραμμάτων δπως και ή φτωχή και κατσούφικη ζωή τών ένηλίκων προξενούν μέσα τους μονάχα τό σαρκασμό και τήν περιφρόνηση.

Ή ίδια αύτή έξέγερση είναι γενικά διάχυτη και στό φοιτητικό χώρο και οδηγεί μιá σημαντική του μειοψηφία σέ μιá κατάσταση, όπου είναι έτοιμη νά υιοθετήσει ριζοσπαστικές πολιτικές τοποθετήσεις.

Ένας δεύτερος σημαντικός παράγοντας είναι ή ίδια ή φύση τής εργασίας τών φοιτητών και τά προβλήματα πού τους έμφανίζει μπροστά τους.

Γιά μιá μερίδα φοιτητών ή παιδεία πού τους παρέχουν είναι ή πιό «άληθινή», οι γνώσεις οι πιό άκριβείς πού είναι δυνατό. Πρόκειται για εκείνους πού παραμένουν εκμαυλισμένοι άπό τή δεύτερη λειτουργία του πανεπιστημίου πού αναφέραμε παραπάνω, τή λειτουργία του ως φύλακα τών άξιών και πηγής τής άντικειμενικότητας. Τό πανεπιστήμιο τους φαίνεται ένας ξεχωριστός τόπος μέσα σ' αύτή τήν κοινωνία, νιώθουν προνομιοϋχοι πού αποτελούν καμμάτι του και παίρνουν στά σοβαρά τήν κατεστημένη παιδεία έτσι όπως τους δίνεται. Μαθαίνουν τά πάντα γιατί έτσι πρέπει, παρακολουθούν όλα τά μαθήματα και προσπαθούν κυρίως νά καταλάβουν πώς άντιμετωπίζουν τήν έρ-

* Ή γαλλική Έθνική Φοιτητική Ένωση (Σ.τ.Μ.).

γασία οι δάσκαλοι, ώστε να τους υποβάλουν την εργασία, τό διαγώνισμα ή τή διπλωματική πού θά είχε κάνει κι ό ίδιος ό δάσκαλος. Ἐφού δουλέψουν μ' αυτό τόν τρόπο γιά τέσσερα χρόνια, θά θροῦν ένα αφεντικό καί θά συνεχίσουν γιά άλλα σαράντα χρόνια καί θά γίνουν –ύψιστη φιλοδοξία– κι οι ίδιοι δάσκαλοι. Ἡ μερίδα αὐτή γίνεται δλο καί πιό ολιγάριθμη, γιά τούς λόγους πού θά δοῦμε ἀμέσως τώρα.

Μιά ἄλλη μερίδα, δλο καί πιό σημαντική, είναι ἡ μερίδα τών κυνικών. Βλέπουν τά προβλήματα αὐτῆς τῆς παιδείας, είτε ὡς πρὸς τόν ἑαυτοῦ τῆς τόν ἴδιο είτε ὡς πρὸς τή σχέση τῆς μέ τήν κοινωνική πραγματικότητα, μά ἡ ἡσυχία τους, τό «ἐπαγγελματικό τους μέλλον» είναι πιό σημαντικά. Νιώθουν πῶς αὐτό πού τούς διδάσκουν είναι μερικῆς φορῆς λάθος, σχεδόν πάντα ἀνεπαρκές· δέν ἔχουν ψευδαισθήσεις σχετικά μέ τόν δλο καί περισσότερο ὠφελιμιστικό τῆς χαρακτῆρα· δέν ἀγνοοῦν πῶς, πάνω ἀπ' ὅλα, θέλουν νά τούς κάνουν στελεχὴ χρήσιμα γιά τό σύστημα, γιαντροῦς, οἰκονομολόγους, φυσικούς ἢ μηχανικούς. Στό κάτω κάτω, γιατί ὄχι; Δέχονται αὐτή τή μοίρα, σκεπτόμενοι πάνω ἀπ' ὅλα τήν προνομιακή θέση πού θά κατέχουν μέσα στό σύστημα, πιστεύοντας πῶς αὐτό πού τούς λείπει περισσότερο είναι ένα ἀμάξι, διακοπές, λεφτά, ένα ἐξοχικό σπίτι. Δέν είναι δυσαρεστημένοι πού θά μποροῦν, χάρι σέ «καλά καιμωμένες» σπουδές (κι ἐδῶ πρόκειται κυρίως γιά τό διάβασμα τῆς τελευταίας ἡμέρας πρὶν ἀπό τίς ἐξετάσεις), νά στρογγυλοκαθήσουν σέ κάποια ἀνετη βαθμίδα τῆς διευθυντικῆς ἱεραρχίας.

Γιά μιὰ τρίτη κατηγορία ὅμως, πού ἡ σπουδαιότητά τῆς ἀυξάνεται μέ τό χρόνο, ἡ ἐπαφή μέ τήν πανεπιστημιακή παιδεία ἀποτελεῖ ἑναυσμα –ὅπως είναι καί λογικά ἀναπότρεπτο– γιά μιὰ σειρά ἐρωτηματικά, πού καταλήγουν στήν ἀμφισβήτηση τόσο αὐτῆς τῆς παιδείας ὅσο καί τῆς κοινωνίας πού τήν παράγει, καθώς καί τῆς σχέσης αὐτῶν τῶν δύο. Ἡ ἀμφισβήτηση αὐτή λέμε πῶς είναι λογικά ἀναπότρεπτη, γιατί ἀποτελεῖ τήν κατάληξη κάθε ἀπόπειρας σοβαροῦ στοχασμοῦ πάνω είτε στήν κοινωνική, είτε στήν πολιτιστική λειτουργία τοῦ πανεπιστημίου, είτε τέλος στή σχέση μεταξύ τους. Είναι μιὰ ἀμφισβήτηση πού τρέφεται διαρκῶς ἀπό τήν ἴδια τήν κρίση καί τήν ἐσωτερική ἀποδιάρθρωση τῆς κατεστημένης παιδείας (πού ὀδηγεῖ τούς καλύτερους ἐκπροσώπους τῆς στό νά τήν ἀμφισβητήσουν, καί μαζί μ' αὐτή καί τό κοινωνικό σύστημα ἀπ' τό ὅποιο πηγάζει)· διευρύνεται ἀπό τό γεγονός ὅτι ἡ ἀρχουσα τάξη, θέλοντας ἀκριβῶς νά βάλει τό πανεπιστήμιο στήν ὑπηρεσία τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος, τό φορτώνει μέ ὄλες τίς ἀντιφάσεις, ὄλες τίς συγκρούσεις, ὄλους τούς ἀνορθολογισμούς πού χαρακτηρίζουν αὐτό τό σύστημα.

Δέν μποροῦμε νά ἀναπτύξουμε συστηματικά ἐδῶ αὐτό τό ζήτημα, πού ξεπερνάει κατά πολύ τό ἀντικείμενό μας. Μερικά παραδείγματα ὅμως θά ἐπιτρέψουν νά φανεῖ καλύτερα τί θέλουμε νά ποῦμε.

Όποιο κι αν είναι τό συγκεκριμένο της αντικείμενο, ή διδασκαλία πού γίνεται στό πανεπιστήμιο παρουσιάζεται μ' ένα αίτημα όρθολογικότητας. Θέλει νά είναι έρευνα τοῦ ἀληθινότερου καί συνεκτικότερου συστήματος. Όμως ό άνορθολογισμός βρίσκεται παντοῦ σ' αὐτή τήν κοινωνία. Πώς μπορεί νά πιστευεῖ στό σοβαρά ό νεαρός οικονομολόγος στήν όρθολογικότητα τῆς σύγχρονης οικονομίας, «προγραμματισμένη» καί μή, τή στιγμή πού ακόμα καί ανάμεσα στους άκαδημαϊκούς δασκάλους κανέναν, εκτός από μερικούς καθυστερημένους γέρονς, δέν τολμάει πιά νά λσχυριστεί είτε πώς ή πραγματική οικονομία λειτουργεῖ μέ όρθολογικό τρόπο, είτε πώς μιά άκριβής συστηματική γνώση τῆς οικονομικῆς πραγματικότητας υπάρχει αὐτή τή στιγμή ή έστω θά υπάρξει κάποια μέρα; Πώς μπορεί νά άποφύγει ό νέος κοινωνιολόγος τῆς εργασίας τή διατύπωση καί τών πιό ριζοσπαστικών έρωτημάτων, τή στιγμή πού αντικείμενο τῆς έπιστήμης του είναι ή απόκλιση ανάμεσα στήν «τυπική» καί στήν «άτυπη» όργάνωση τῆς επιχείρησης καί τῆς εργασιακῆς διαδικασίας καί ή σύγκρουσή τους, απόκλιση καί σύγκρουση πού δίχως αὐτές ή έπιστήμη του δέ θά 'χε γεννηθεῖ καί δέ θά εἶχε λόγο ύπαρξης; Ό νέος φυσικός θά μπορούσε στό τέλος τέλος νά άγνοήσει τή θεωρητική κρίση πού τραντάζει τά θεμέλια τῆς σύγχρονης φυσικῆς καί γκρεμίζει τήν αξίωσή της νά είναι μιά αὐστηρή έπιστήμη καί νά παρηγορηθεῖ λέγοντας: στό τέλος τέλος οί έρευνες αὐτές καταλήγουν σέ πρακτικά συμπεράσματα, χρήσιμα γιά τήν άνθρωπότητα. Χρήσιμα γιά τήν άνθρωπότητα, όπως ή ύδρογονοδόμβα; Ή όπως ή κατάκτηση τοῦ διαστήματος; Μπορεῖ νά άποφύγει τό πρόβλημα τῆς εὐθύνης τοῦ έπιστήμονα όσον άφορᾶ τά προϊόντα τῆς έπιστήμης του, τή στιγμή πού οί μεγαλύτεροι άτομικοί έπιστήμονες, μέ τόν Όπλενχάιμερ επικεφαλῆς, τόν καλοῦν νά θέσει στόν έαυτό του τό πρόβλημα τών στόχων τῆς έπιστήμης καί τοῦ ρόλου της μέσα στήν κοινωνία; Θά μπορεί ό φοιτητής τῆς κοινωνικῆς ψυχολογίας νά κλείνει αἰωνίως τά μάτια του μπροστά στό καθήκοντα πού θά αναλαμβάνει στό έπάγγελμά του: νά λύνει πρὸς όφελος τών άφεντικῶν τά ζητήματα ένταξης τών εργατῶν στήν επιχείρηση -ή διαφημιστικῆς προβολῆς άχρηστων προϊόντων;

Παράλληλα, ό τρόπος μετάδοσης αὐτῆς τῆς παιδείας, ή όργάνωση τῆς διδασκαλίας, αρχίζουν νά φαίνονται άμφισθητήσιμα σέ πολλούς. Τά προγράμματα είναι, φυσικά, επιβεβλημένα' μέ τήν τεράστια έξάπλωση τῆς γνώσης καί τήν αυξανόμενη εξειδίκευση, δέν υπάρχει «προφανές» πρόγραμμα, καί οί επιλογές πού γίνονται φαίνονται αυθαίρετες -καί είναι σέ μεγάλο βαθμό, είτε αντικαθρεφτίζουν τήν τάση νά προσαρμόσουν τίς σπουδές στό μελλοντικό έπάγγελμα, είτε εκφράζουν τά καπρίτσια τών καθηγητῶν πού διδάσκουν μέ βάση τά τυπογραφικά τοῦ προσηχοῦς βιβλίου τους.

Ή από καθέδρας διδασκαλία κάνει τό φοιτητή άπλό άκροατή' βρι-

σκειται εκεί για να καταγράφει, να καταδροχθίζει στις εξετάσεις «θά τά ξεράσει όλα». Τά επιχειρήματα του δασκάλου, ό τρόπος του να θέτει τά προβλήματα και μερικές φορές να τά άγνοει έχουν τό κύρος τής αυθεντίας. Τά χαρακτηριστικά αυτά διαφαίνονται λιγότερο στά σεμινάρια πού σχηματίζονται, σέ όρισμένους κλάδους, γύρω άπό ένα δάσκαλο ή τό λαμπρό μαθητή του. Άλλά για να πάρεις μέρος πρέπει να έχεις κιάλας πάρει πτυχίο, τίς περισσότερες φορές. Και κυρίως, τά ζητήματα πού τίγονται και οι μέθοδοι εργασίας εξαρτώνται άπό τό δάσκαλο, πού σκοπεύει να χρησιμοποιήσει τό σεμινάριο για να δημιουργήσει σχολή, να διαδώσει τή σκέψη του και να άποκτήσει δοθούς πού δέν του στοιχίζουν τίποτα. Στην πράξη, τό σεμινάριο τείνει να γίνει μιά ομάδα κοινών σιμπερόντων για όρισμένους. Τό άφεντικό κατέχει συχνά κάποιον σημαντικό πόστο, άπ' αυτόν εξαρτώνται ύποτροφίες και θέσεις. Οι φοιτητές έχουν σιμφέρον να σιμμετάσχουν στο σεμινάριο του ώστε να τούς γνωρίσει και να τούς εκτιμήσει, κι έτσι να έξασφαλίσουν στή συνέχεια τήν ύποστήριξη του μπαινοντας στο θιάσο του. Στην πράξη αυτό σιμαίνει συχνά πώς είσαι στή διάκριση του δασκάλου και δέχεσαι χωρίς πολλές συζητήσεις τόν προσανατολισμό του. Πραγματικά, ύπάρχει μιά πλευρά τής γραφειοκρατικοποίησης τής άνώτατης εκπαίδευσης πού έχει ως άποτέλεσμα να εμφανίζονται στους κόλπους τής τά κλασικά φαινόμενα του κατακερματισμού σέ κλίκες και φατρίες, και πού τείνει να γίνει κυρίαρχη. Όλος ό κόσμος μιλάει γι' αυτή όταν πρόκειται για τήν λατρική και για τά διάφορα σκάνδαλα των έξετάσεων για τήν έξωτερική ύπηρεσία των φοιτητών αυτής τής σχολής στα νοσοκομεία κτλ., αλλά δέν άντιλαμβάνονται σιμήτως σέ ποιό σιμείο ή κατάσταση αυτή άπλώνεται αναπόδραστα σέ όλους τούς κλάδους, καθώς πολλαπλασιάζονται τά έργαστήρια, οι χώροι έρευνας κτλ.

Ύπάρχει επομένως μιά πιθανότητα, πού όλοένα αυξάνεται, ό φοιτητής, μέσα άπό τήν ίδια του τήν έπαφή με τό πανεπιστήμιο, να όδηγηθεί στήν άμφοδθήτηση τής παιδείας πού του παρέχεται, τής σχέσης αυτής τής παιδείας με τήν κοινωρία, και τής ίδιας τής δομής τής κοινωρίας.

Ύπάρχει τέλος ένας τρίτος καθοριστικός παράγοντας στήν κατάσταση του φοιτητή, πού επιτρέπει να καταλάβουμε τή σχετική εύκολία με τήν όποία όρισμένοι φοιτητές μοροσύν να στρατευτούν πολιτικά και τή σχετική αστάθεια αυτής τής στρατεύσης.

Ό φοιτητής, τουλάχιστο στο σιμμερινό σύστημα τής άνώτατης εκπαίδευσης, διατηρεί ακόμα μιάν άρκετά μεγάλη έξλευθερία αλλά και μιά όρισμένη άνευθυνότητα. Πρόκειται για τήν καλή και τήν άνάποδη του ίδιου νομίσματος. Ό φοιτητής ύφίσταται πολύ λιγότερους κοινωικούς καταναγκασμούς άπ' ό,τι, για παράδειγμα, ό νέος εργάτης. Δέν είναι ύποχρεωμένος να κερδίζει τή ζωή του, οι σπουδές του δέν

καταλαμβάνουν τό σύνολο του χρόνου του καί δέν έχει επίστατή πάνω από τό κεφάλι του. Σπάνια έχει γυναίκα καί παιδιά νά θρέψει. Μπορεί νά άντλήσει από τήν παιδεία πού δέχεται όρισμένα στοιχεία προ-βληματισμού, μά δέν έχει άκόμα ένταχτεί στόν ένεργό βίο τής κοινω-νίας. Πράγματι, μπορεί νά πάρει άκραίες πολιτικές θέσεις δίχως με-γάλο κίνδυνο, άφού καμιά ρητή ή έστω ντέ φάκτο κύρωση δέν τόν άπειλεί, έκτός από έξαιρετικές περιπτώσεις.

Οί ίδιοι αύτοί παράγοντες όμως κάνουν τή στράτευση του άνίσχυ-ρη, υπερβολικά συχνά «διανοομενίστικη» καί πρόσκαιρη. Καθώς μία πλατιά μειοψηφία φοιτητών έπωφελείται άπ' αύτή τή φάση έλευθε-ρίας-άνευθυγότητας γιά νά κρατήσει τίς άποστάσεις από τό κατεστη-μένο κοινωνικό σύστημα, νά τό κρίνει καί νά όρθωθεί έναντίον του, είναι αναπόφευκτο νά εμφανιστεί στή συνέχεια σημαντική φύρα. Τό ποιά μερίδα αύτής τής μειοψηφίας θά διατηρήσει άργότερα, θά πα-γιώσει καί θά θαθύνει μέσα στόν ένεργό βίο αύτή τήν αντίθεση, έξαρ-τάται από άλλους παράγοντες, πού ξεπερνούν κατά πολύ τό φοιτητι-κό πρόβλημα: από τή μοίρα τών «νέων μεσαίων στρωμάτων» σέ μία όλο καί περισσότερο γραφειοκρατικοποιημένη κοινωνία, από τήν ά-ναγέννηση ενός αγωνιστικού κινήματος τών εργαζομένων. Όπως κι άν έχουν όμως αύτά τά ζητήματα, ένα είναι δέβαιο: ή έπερχόμενη περίοδος θά σημαδευτεί από τήν έπιβεβαίωση καί τή διεύρυνση του ρεύματος άμφισβήτησης τής κατεστημένης τάξης πραγμάτων στούς κόλπους τής φοιτητικής νεολαίας.

Τήν τελευταία αύτή περίοδο, άφετηρία τών φοιτητικών ενεργειών ένάντια στόν πόλεμο τής Άλγερίας ήταν τίς περισσότερες φορές όί έντολές τής U.N.E.F. Έχουμε έδώ μία διφορούμενη κατάσταση, καί μάλιστα μία αντίφαση, πού είναι σημαντική. Όπως έχουμε ήδη πεί, ή U.N.E.F., από τίς ίδιες τής τίς δομές καί τήν οργανωμένη τής έκφραση (καί λογαριάζοντας τό διαχωρισμό πού ύπάρχει άνάμεσα στούς ήγέ-τες καί τά μέλη, διαχωρισμό πού είναι τόσο προχωρημένος, όσο καί στά συνδικάτα ή στά πολιτικά κόμματα), αντιπροσωπεύει τίς δλέψεις μεταρρυθμιστικής ανάνεωσης νεαρών μελλοντικών στελεχών (είναι γιά παράδειγμα χαρακτηριστική ή τρυφερότητα πού νιώθει άπέναντί τής τό περιοδικό *L' Express*), τά όποία ζητούν τόν έκσυγχρονισμό του συστήματος καί τήν έξάλειψη εκείνων τών παραλογισμών του πού στρέφονται ένάντια στήν ίδια του τή λειτουργία. Καί μέ τό χάος, τήν άναρχία, τόν ύπέμετρο ρόλο τών αρχαϊκών ύπολειμμάτων πού χαρ-ακτηρίζουν τό γαλλικό καπιταλισμό, έχουν φυσικά πολλή δουλειά. Τό αίτημα γιά καλύτερες καί εύρυχωρότερες αίθουσες διδασκαλίας γιά τήν άνώτατη εκπαίδευση θά έπρεπε κανονικά νά άποτελεί έγνοια του Ύπουργείου Παιδείας: στή σημερινή κατάσταση τής Γαλλίας, όπου μία κυβέρνηση πού δέν αντιμετώπιζει καμιά άντιπολίτευση δέν έχει

παρ' όλα αυτά τή δύναμη νά δυσαρεστήσει μιά ή δυό εκατοντάδες κρασεμπόρους ώστε νά χτίσει μιά Σχολή 'Επιστημών, αυτό μπορεί νά φαντάξει σάν ριζοσπαστική διεκδίκηση. Τό ίδιο ισχύει, mutatis mutandis, γιά τίς άλλες διεκδικήσεις πού άφορούν τή φοιτητική στέγαση, τόν προ-μισθό κτλ. Δέν ύποστηρίζουμε πώς οί διεκδικήσεις αυτές είναι διεστραμμένες, τό αντίθετο μάλιστα: δέν ισχυριζόμαστε πώς εκείνοι πού τίς προβάλλουν τό κάνουν μέ σκοπό, «ρητά καί συνειδητά», νά σταθεροποιήσουν τό καπιταλιστικό σύστημα επιτρέποντάς του νά διαμορφώνει καλύτερα τά στελέχη του. Κανένα φυσιολογικό άτομο δέν μπορεί νά περάσει μπροστά από τήν καινούρια Σχολή 'Επιστημών χωρίς νά τού γεννηθεί ή επιθυμία νά τουφεκίσει επί τόπου τούς υπεύθυνους αυτού του τερατοουργήματος, ούτε νά συγκρίνει χωρίς νά λυσσάζει τίς πιστώσεις γιά τή δύναμη κρούσης καί γιά τήν παιδεία. 'Όποια όμως κι άν είναι ή αξία αυτών των συναισθημάτων καί ή σημασία του νά μή δέχονται οί φοιτητές παθητικά τή μοίρα πού τούς επιφυλάσσει ή κοινωνία, δέν παύει νά άληθεύει πώς δέν ύπάρχει τίποτα σ' αυτά τά προβλήματα πού νά είναι αντικειμενικά άλυτο γιά τόν καπιταλισμό, καί μάλιστα τίποτα πού δέ θά «λύσει», μέ τό δικό του τρόπο καί τή δική του όπτική, όσο ή πραγματικότητα θά τόν αναγκάσει νά συνειδητοποιεί τά άληθινά του συμφέροντα. 'Όχι οί ίδιες οί διεκδικήσεις, αλλά τά δριά τους, ή άπουσία κάθε άμφισβήτησης του σημερινού συστήματος, είναι εκείνο πού καθορίζει αντικειμενικά τό χαρακτήρα τής U.N.E.F. Καί ό αντικειμενικός αυτός χαρακτήρας βρίσκει μιά ύποκειμενική άντιστοιχία στη νοοτροπία ενός μεγάλου μέρους των στελεχών της, πού δέχονται τούς σκοπούς τής σημερινής κοινωνίας καί τή διαίρεσή της σέ τάξεις, μόνο πού θά ήθελαν μιά καλύτερη όργάνωσή της, τήν «πρόοδο», δηλαδή σέ τελευταία άνάλυση μιά μοντέρνα εκμετάλλευση.

'Η διαφορούμενη αυτή κατάσταση εμφανίστηκε σέ άκραίο βαθμό μέ άφορμή τόν πόλεμο τής 'Αλγερίας, όπου ή U.N.E.F. βάσταξε κατά κάποιον τρόπο τή σημαία πού κανονικά ταίριαζε στους «φωτισμένους» καί προοδευτικούς άστούς πολιτικούς: σταματήστε αυτό τόν παράλογο πόλεμο πού ρουφάει χωρίς καμιά πιθανότητα επιτυχίας χιλιάδες δισεκατομμύρια, πού θά μπορούσαν νά χρησιμοποιηθούν άπειrows καλύτερα στη χώρα μας, διαπραγματευτείτε μέ τούς άρχηγούς του αντίπαλου στρατοπέδου. Δέν είναι έδώ ό καλύτερος χώρος, ούτε καί άλλωστε αξίζει τόν κόπο, νά εξηγήσουμε γιατί καί πώς στη Γαλλία του 1959-1962 ή θέση αυτή μπόρεσε νά φανεί σάν ριζοσπαστική. Είναι όμως βέβαιο πώς γιά τήν πλειοψηφία των φοιτητών εκείνων πού πήραν μέρος στις έέργειες ενάντια στον πόλεμο τής 'Αλγερίας, άλλο πράγμα βάραινε. 'Εκείνο πού καταδίκασαν ήταν ό γαλλικός ιμπεριαλισμός καί ή αίσχύτητα των παραδοσιακών πολιτικών ήγετών: εκείνο πού προκαλούσε τήν άλληλεγγύη τους ήταν ό άγώνας του άλγερινού

λαού. Καί μέσα από τήν πάλη ενάντια στον πόλεμο, μέσα στις διαδηλώσεις, στην άνυποταξία, στην παρανομία, στη βοήθεια στους Άλγερινούς, στις συζητήσεις για τήν επανάστασή τους, μιά μειοψηφία φοιτητών συνειδητοποίησε επίσης εκείνο πού τήν έφερε σε αντίθεση με τή δική της κοινωνία. Χωρίς νά μπορούν πάντοτε νά τό διατυλώσουν μέ σαφήνεια μέσα τους, συναισθάνθηκαν πώς μονάχα μιά επανάσταση μπορούσε ν' αλλάξει μιά κοινωνία καί νά φέρει στό φώς μιά νέα ανθρώπινη τάξη. Καί δέν πρέπει νά μάς ξαφνιαίξει πού, μέσα στην πολιτική έρσημo πού αποτελεί αυτή τή στιγμή ή Γαλλία, ύπηρεξαν πολλοί πού θέλησαν νά φύγουν για τήν Άλγερία, τήν Άφρική ή τήν Κούβα –καί όρισμένοι πού τό έχουν κάνει κιόλας–, πιστεύοντας πώς εκεί τουλάχιστον ή δραστηριότητά τους κι ή δουλειά τους θά είχαν ένα νόημα.

Ή εξέγερση τής νεολαίας, ή κριτική τής διδασκαλίας από πλευράς περιεχομένου καθώς καί του τρόπου τής μετάδοσής της, ή διωμένη αντίφαση ανάμεσα στην κοινωνική καί τήν πολιτιστική λειτουργία του πανεπιστημίου, ή κρίση των αξιών πού αφήνει τό νέο άμήχανο, δίχως πρότυπα καί στόχους πού νά μπορεί νά ένστερνιστεί, επιτρέπουν νά καταλάβουμε σε βάθος τό ένδιαφέρον των φοιτητών για τόν πόλεμο τής Άλγερίας. Οί βασανισμοί, τά στρατόπεδα περιορισμού, ό πόλεμος πού έκανε ό γαλλικός στρατός άγγιξαν τούς νέους ως θεαματικές συγκεκριμενοποιήσεις των αντιφάσεων αυτής τής κοινωνίας, από τήν όποια ύπέφεραν καί αυτοί, σε μικρότερο φυσικά βαθμό, μέσα στην εκπαίδευση. Ή Άλγερία στάθηκε ή άφορμή, ό καταλύτης μιάς αντιπαράθεσης πού γυρεύει τόν έαυτό της καί σιγά σιγά αποκτάει αυτοσυνείδηση.

Ό αριθμός των φοιτητών στά επόμενα χρόνια θά αύξηθει σε εύρύτατη αναλογία. Οί προβλέψεις του «4ου Πλάνου», πού σ' αυτό τό ζήτημα δέν επιδέχονται άμφισβήτηση, μιλουν για 500.000 φοιτητές τό 1971, δηλαδή για διπλασιασμό των σημερινών αριθμών. Τότε τό πανεπιστήμιο θά είναι πραγματικά εκείνο τό έργοστάσιο μαζικής κατασκευής στελεχών πού απαιτεί ή γραφειοκρατική οίκονομία. Μέσα άπ' αυτές τις 500.000 νέους, μιά πολύ μικρή μειοψηφία θά κληθει νά αναλάβει στη συνέχεια ήγετικούς ρόλους πρώτου μεγέθους. Τό μεγαλύτερο μέρος θά πρέπει νά εκπληρώσει άσαφείς λειτουργίες μεσαίων στελεχών ανάμεσα σε εκατομμύρια άλλους ανθρώπους πού δουλεύουν. Ή ζωή τους θά είναι ή ζωή εκτελεστικών οργάνων πού θά επιφορτίζονται, μέσα στα πλαίσια λίγο πολύ έντελώς ήεραρχημένων συστημάτων, μέ όριοθετημένα καί συγκεκριμένα καθήκοντα, τά όποια θά πρέπει νά εκπληρώσουν χωρίς νά έχουν τή δυνατότητα νά αποφασίσουν για τό ρόλο τους, για τή δουλειά τους καί σε τελευταία άνάλυση για τή ζωή τους. Τά επαγγέλματα πού λέγονται «ελεύθερα» θά είναι έλεύθερα όλο καί λιγότερο καί οι άξίες στις όποιες ήταν προσκολλημένα

θά παρασύρονται δλο καί περισσότερο μέσα στη δίνη τής κοινωνικής προβληματικής. Ή ίδια ή πανεπιστημακή διδασκαλία θά κάνει δλο καί περισσότερο φανερή τήν αντίφαση ανάμεσα στις απαιτήσεις του κοινωνικού συστήματος καί στις προθέσεις ορθολογικότητας, αντικειμενικότητας, αλήθειας, δίχως τίς όποιες δέν μπορεί νά ύπάρξει.

Φυσικά, όρισμένοι παράγοντες «πολιτικοποίησης» συνδεδεμένοι μέ τή σημερινή κατάσταση αναρχίας θά εξαφανιστούν: ή ελευθερία-άνευθυνότητα του φοιτητή θά μειωθεί πολύ, ενώ τό αίσθημα τής αναντιστοιχίας τής εκπαίδευσης προς τό μελλοντικό επάγγελμα, καθώς καί τό πρόβλημα των εύκαιριών απασχόλησης σχετικής μέ τό πτυχίο, θά ρυθμιστούν σ' ένα βαθμό. Ή γραφειοκρατία θά προσπαθήσει νά προτείνει νέες αξίες: επιστημονικός σχεδιασμός, μεγαλείο τής αποστολής του στελέχους («ειδικός τής διαχείρισης πού εκπληρώνει ένα έργο έθνικής σημασίας»). Τά γνωρίσματα αυτά, καθώς θά εντείνονται, θά διαγράφουν καθαρότερα τήν πραγματικότητα αυτής τής μοντέρνας κοινωνίας καί ό φοιτητής θά αντιμετωπίζει δλο καί πιό νωρίς μιάν άλλοτριώση όχι πολύ διαφορετική από εκείνη πού ύπομένει ό εργάτης κι ό υπάλληλος.

Σέ μιá ομάδα φοιτητών πού θά έχει γίνει πολύ πιό όμοιογενής ώς προς τή στρατολόγησή της καί τήν κατάστασή της, ό κυνισμός καί ή έλλειψη συνείδησης, ή άνεμελιά καί ή άφέλεια θά έχουν πολύ λιγότερες εύκαιρίες νά εκδηλωθούν. Καί γιά μιá μειοψηφία φοιτητών θά συγκεντρωθούν τά στοιχεία γιά μιá επαναστατική συνειδητοποίηση, ενώ μιá διαρκής πολιτική στράτευση, βασισμένη στην κριτική τής γραφειοκρατικής όργάνωσης τής ζωής, θά είναι δυνατή.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Αυτό δέ σημαίνει φυσικά πώς είμαστε έναντιον του προ-μισθοῦ κτλ. Ἄπλως προσπαθοῦμε νά δείξουμε πώς μιὰ κοινωνία πού πασικίζει νά θεσπισει τό ἀποτελεσματικότερο σύστημα γιά τή στρατολόγησι τῶν μελλοντικῶν τῆς προνομιούχων δέ σημαίνει πώς εἶναι λιγότερο βασισμένη στήν ὑπαρξὴ προνομιούχων. Θά ἐπανεέλθουμε παρακάτω.

2. Ἦ, ἂν προτιμάτε, τίς κυρίαρχες ἀξίες τῆς κουλτούρας τῆς ἐποχῆς. Μά δέν μπορούμε ἐδῶ νά θίξουμε αὐτό τό μεγάλο ζήτημα.

3. Γίνεται προσπάθεια αὐτό τόν καιρό νά ξεπεραστεῖ αὐτή ἡ ἀντινομία μέ μιὰ νέα διαίρεση τῆς ἀνώτατης ἐκπαίδευσης καί τῆ δημιουργία ἐνός «ὑπερ-πανεπιστημίου» πού θά προορίζεται γιά τούς στοχαστές τῆς ἐλίτ καί τούς ἐρευνητές (Τρίτος κύκλος). Εἶναι ὁμως ξεκάθαρο πώς τό γιαιτρικό ἀπλῶς χειροτερεύει τό κακό, ἀφοῦ ἀπό τή μιὰ μεριά σπρώχνει ὡς τόν παροξυσμό τήν ἐξειδίκευση καί ἀπό τήν ἄλλη τείνει νά μετατρέψει τή μεγάλη μερίδα τῶν φοιτητῶν σέ ἡμιμαθεῖς τῆς ἐπιστήμης.

4. Βλ. στό τεῦχ. 31 τοῦ Σ ἢ Β τά ἀρθρα τοῦ Κάν-Ἴτσι Κουρόντα, «Ἰαπωνία, Ἰούνιος 1960» καί τῶν συντρόφων τῆς Unità Proletaria, «Ἰταλία, Ἰούλιος 1960».

5. Βλ. στό τεῦχ. 20 τοῦ Σ. ἢ Β. «Ἡ λύσσα γιά ζωή», σελ. 207-208.

6. Στό τεῦχ. 33 τοῦ Σ. ἢ Β., σελ. 16 ἕως 42.